

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

АНВАР ЖАББОРОВИЧ ОМОНТУРДИЕВ

ПРОФЕССИОНАЛ НУТҚ ЭВФЕМИКАСИ

**(Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятлари чорвадорлари
нутқи асосида)**

Тошкент

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

«Фан» нашриёти

2006

Монография Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалаларидан бири – профессионал нутқ эвфемикасига бағишланган бўлиб, унда, асосан, Сурхондарё ва Қашқадарё воҳалари чорвадор тоғ қишлоқлари аҳолиси нутқи эвфемикаси асос қилиб олинган. Дастлаб табу ва эвфемизм ҳодисаларининг назарий асослари ёритилиб, кейинги бобларда чорвачилик ҳамда этнографик удумлар билан боғлиқ чорвадор нутқи эвфемикаси баён этилган. Ишга чорвачилик билан боғлиқ 300 га яқин эвфемик мақоллар ҳам (изоҳи билан) илова қилинган.

Этнолингвистик характердаги мазкур монография мутахассислардан ташқари, юқори курс талабалари, магистр, аспирант ва докторантларга мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р:

Ўзбекистон Республикаси ФА ҳақиқий аъзоси,
академик А.П. Ҳожиёв

Т а қ р и з ч и л а р:

филология фанлари доктори, профессор Э.А. Умаров
филология фанлари доктори, профессор Б. Йўлдошев
филология фанлари доктори, профессор Б.Р.Менглиев

ISBN 5-648-03484-9

©Ўзбекистон Республикаси
ФА «Фан» нашриёти, 2006 йил.

*Подари бузруворим – профессор
Жаббор Омонтурдиевнинг 75 йиллик
ва волидаи муҳтарамам- Хадичахон Сиддиқхўжа
қизларининг 70 йиллик юбилейларига бағишлайман
Муаллиф*

КИРИШ

Табу ва эвфема ҳодисаси тил ва тафаккурнинг пайдо бўлиши билан узвий шаклланган, тараққий этган, инсоннинг муомала эҳтиёжи, нотиклик талаби асосида тилнинг ўзи каби эволюцион босқичларни босган, эндиликда ўз ўрганиш объектига эга бўлган супернутқий қатламдир. Бугунги табу ва эвфемика тадқиқи шуни кўрсатадики, кишилар ўртасидаги алоқа воситалари воқеликни баён этиш – уни ифодалаш усули даражасига кўра бир-бири билан узвий боғланган уч қатлам: т и л (хабар, алоқа), н у т қ (муносабат, мулоқот), с у п е р н у т қ (эвфемик, экспрессив-эмоционал муомала)дан ташкил топади. Нутқ – тилнинг, эвфемик қатлам эса нутқнинг эволюциясидир. Эвфемик нутқ тафаккурнинг, инсон ақл-заковатининг олий формаси, «қаймоғи», воқеликнинг пардозланган, «парда ичига олинган», беозорлаштирилган, юмшатирилган образли ифодасидир.

Табу ва эвфемия – тарихий-этнографик категория. Лекин у услубий восита сифатида қачон, лоақал қайси асрда пайдо бўлганлиги ва шаклланганлигини исботловчи матнларга эга эмасмиз. Бундан қатъи назар, эвфемик нутқ тил каби қадимий бўлиб, ибтидоий тузумга, уруғ, қабила тилларига бориб тақалади. Гап шундаки, табулаштириш ва эвфема қўллаш удуми тил тараққиётининг барча босқичларида, ҳамма халқларда, барча социал қатлам ва гуруҳлар нутқида ўзига хос тарзда амал қилган. Бироқ ўтмишда эвфемик қатламни-ку қўйинг, тилнинг тарихий тараққиёт босқичлари деярли ўрганилмаган. Табу ва эвфемия этнографик ёки этнолингвистик планда, асосан, XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ҳар хил сабаблар муносабати билан тадқиқ қилина бошлаган. Табу ва эвфемия ҳодисасининг пайдо бўлиш сабаблари, уларнинг қандай мақсадларда қўлланилишига иборат умумтилушunosликда, туркологияда, жумладан, ўзбек тилшunosлигида анчагина манбаълар: илмий ишлар, мақолалар,

йўл-йўлакай айтилган фикрлар мавжуд бўлиб, қуйида булар ҳақида қисқа тўхталамиз:

Ж.Вандриес: «Эвфемизм – бу ман этилган лугатнинг муло-ийимроқ ва маданийроқ формасигина, холос» (34, 206), – дейди.

Л.А.Булаховский: «Эвфемизмлар ёмон фикр уйғотадиган нарса ёки ҳодисанинг асл номини алмаштириш ва улар ҳақида сўз орқали ёвуз кучларни чақирмиш «ҳавфи»ни туғдирмай га-пириш, ... ҳаммадан олдин «ҳавфнинг олдини олиш» формула-сидир»,– деб ёзади (31, 51).

Н. А. Самойлович олтой аёллари айтиши мумкин бўлмаган 42 та сўзнинг лугатини беради. Масалан, қозоқ, қирғиз аёллари эрлари ва уларнинг ака-укалари отларига қўшиб айтиладиган бўри, қўй, қўзи, дарё, қамиш сўзларини айтмаслик натижаси ўлароқ, улар нутқидан қуйидаги гапларни ёзиб олган: Оқувчи (дарё)нинг нариги томонида кўкарадиган (қамиш)нинг тагида увловчи (бўри) маъровчи (қўй)нинг боласи (қўзи)ни еб ётибди (100, 124-125).

Н.А.Баскаков олтойлик аёл сув (дарё), тут (дарахт), бўри, қўй сўзларини тилга ололмай (эри ва унинг қариндошларининг номи бўлганлиги учун) Оқувчи (дарё)нинг нари ёғида турувчи (тут)нинг остида улувчи (бўри) маъровчи (қўй)ни еб ётибди, деган ибора билан хабар берганлигини ёзган (22,17).

А.Н.Самойлович қозоқ, қирғиз аёллари нутқидан яна қуйида-ги парчани ёзиб олган: ... Бир қирғиз аёлини муллага қўяди. Курь-он ўқиётган аёл «кавсар» сурасига келганда, суранинг номини «Кавшикил» деб талаффуз қилишини, чунки «кавсар» даги «сар» талаффуз жиҳатдан манъ этилган «сари» сўзига яқин бўлиб, сари эса эрининг қариндошларидан бирининг исми бўлган. Шу са-бабли аёллар тилида дарёнинг сары-су (сарик сув) номи ишкил сув сўзи билан алмаштирилганлигини уқтирган (101, 107; 48, 8).

Шунингдек, машҳур бир мударриснинг шогирдлари унинг ҳузурида (кал бўлганлиги учун) «Кавсар» сурасидаги «калкав-сар» сўзини доимо «гулкавсар» тарзида талаффуз қилишлари ҳақида ҳам ривоят мавжуд (158).

Э.А.Агаян арман қишлоқларида илон сўзи ўрнида арқон, канат сўзлари ишлатилганлигини ёзади (7, 269).

А.Н. Турбачев европа овчилари, балиқчи ва деҳқонлари ов

мавсумида қўрқинчли ва зарарли ҳайвонларнинг номини айтмасликка ҳаракат қиладилар, /деб ёзади ва муаллиф ўрмон ҳайвонлари (айиқ, бўри каби)ни Швеция, Финландия, Эстония ва бошқа мамлакатларда эркалатиб, хушомадгўйли, кинояли лақаблар билан аташлари расм бўлиб қолганлигини қайд қилади (117,12).

А.А.Реформатский табу ва эвфемизм ҳодисасини кенгроқ планда тушунган ва:

1) ҳарбий дипломатия талаби билан мамлакат, шаҳар, корхона, ҳарбий қисм ва айрим атоқли шахс номларини бирор шартли белги билан алмаштирилишини п(эн), пп (эн-эн), х, у, z (икс, игрек, зет);

2) одоб нуқтаи назаридан, хавfli касаллик номларини ошкор айтмаслик учун лотинча терминлар, қисқартма белгилар билан аталишини (ракни *conser*, туберкулезни *tbc*, операцияни жарроҳлик касали дейиш ва б.);

3) ўғрилар нутқидаги яширин қўлланадиган сўз ва ибораларни ҳам (ўлдирмоқни тикиб қўймоқ, ўғирламоқни сотиб олмоқ дейиш каби) эвфемизм ҳисоблайди (95, 100-102).

К.К.Шахжури грузин тилидаги кўпгина эвфемизмларни баён этиш билан бирга, рус тилида қўлланадиган «Иди ты...», қўрқоқ кишини масқаралаб: «Герой», «Қаҳрамон» дейишларни ҳам эвфемизм дейди (135, 20).

С.Отаев туркман болаларига ирим қилиб қўйилган Турсун, Итолмас каби номларни эвфемизм дейди (15, 21).

Г.Г.Мусабаев қозоқ нутқида инқилобгача қўлланган эвфемизмларни ва инқилобдан кейин бу ҳодисанинг қўлланиш донраси ахлоқ-одоб талаби билан кенгайганлигини (масалан, ўтрик айтманг ўрнида қўшманг, шайтон ўрнида сари бола дейиш каби) қайд қилган (61, 27).

С.С.Широков бир қисм эвфемизмлар қўпол, ёқимсиз сўзларнинг синоними сифатида майдонга келиб, зодагонлар, «оқсуяклар» нутқи учун хизмат қилишини ёзади ва «Кто последний? Я не последняя, я крайняя; я не из провинции, а из периферии» мисолларини келтиради (136, 248-249).

В.П.Дарбакова қадимги монголлар тоғлар, камарлар ва ғорлар бекорга ердан баланд қилиб яратилмаган, улар ерни ушлаб

турувчи устунлар (бу ғоя «Куръон»да ҳам бор), яъни улуғ жойлар сифатида муқаддаслаштирилганликларини, шу туфайли унинг ўрмонларини кесиш, ҳайвонларини ўлдириш ёмонлик келтиради деб тушунганликларини, ҳаттоки, тоғларнинг номлари тилга олинмаганлигини (агар у кўриниб турса, шивирлаб гапирилганлигини), улар жойлашган ўрнига қараб: **Шимолний тоғ, Шарқий тоғ, Ғарбий тоғ, Жанубий тоғ;** бирор белги хусусиятига қараб: **Кўктов, Алатов, Олтинтов, Кумуштов, Сирлитов, Баландтов, Қорлитов, Етимтов** каби номлар билан, кейинчалик шахс номлари билан атаганликларини ёзган (37, 199-200).

Н.А.Баскаков ҳам В.П.Дарбакова каби олтой халқларида баъзи тоғ номлари табулаштирилганлигини, масалан **Айиқ тоғ** ибораси ўрнида **Абай кабы** - катта ака, катта тоғ; **Аба каан** - акахон, отахон (бунда **айиқ сўзи** ўрнида **катта ака, ота**) сўзлари қўлланганлигини қайд қилган (23, 23).

Н.Г.Михайловская Ханتي-Мансий, Нанай, Чукот каби узоқ шарқ халқлари этнографиясида кўпгина тил воситаларининг табулаштирилган формада сақланиб қолганлигини, бу халқлар **айиқ, бўри** каби йиртқич ҳайвонларни кишиларга яхшилик келтирувчи сўз ва иборалар билан атаганликларини, чунончи, **убили** ўрнида **низвели**, **медведь** ўрнида **добрый**, **хозяин леса** (ўрмон эгаси), **таёжный гигант**, **таёжный великан** (тайга каттакони), **лохматый** (пахмоқ) каби эвфемизмлар билан ёки фольклордаги ёмонлик келтирувчи **росамахи**, **тулмах** каби руҳ номлари ўрнида **хитрый**, **злой**, **вор** сўзларини; **айиқ** орқасидан кетди, **айиқ** овлаб кетди ўрнида **они пошли по следу росамахи** фразеологик-эвфемик ибораларни қўллаганликларини ёзган. Шунингдек, Н.Г.Михайловская юқоридаги халқлар ўзларини **табиат**, **ўсимлик**, **ҳайвонот** олаmidан ажрата олмаганликларини, масалан, **айиқлар** ҳам **одам** каби яшайди, **болалайди**, **ўсади**, **ўлади**, уларнинг ҳам **яхши-ёмони** бор деб тушунганликларини қайд қилган (59, 24-29).

С.П.Вайнштейн жуда кўпгина халқларда, жумладан, Тува тилида учрайдиган атоқли отларнинг кўпчилиги оилада болаларнинг ўлими туфайли ёмон руҳлардан сақлаш маъносида уларнинг номи тилга олинмаган, ёки «кўча» номлари қўйилган, унинг бирор хусусияти ҳисобга олинган. Масалан, **Чимит-Ўлмас**,

Ўғил бола, Қиз, Мерган, чечак каби. Бу одат дунёнинг кўпгина халқларида борлиги ёки хотин эри ва унинг қариндош уруғларининг номларини айтмаслигини ёзган (32, 128-131).

И.В.Арнольд ҳам инглиз тилида эвфемизмнинг луғавий маъноси, таърифи, эвфемизм қадимдан олимлар эътиборини жалб қилганлиги, кейинчалик ахлоқий нормалар учун, масалан, Худонинг номи эвфемалаштирилганлиги кабилар ҳақида тўхталган (13, 147).

Ш.Ч. Сат табулаштириш туваликлар фаолиятида, хусусан, уларнинг жонли тилида, фольклорида; кўшиқ, мақол, топишмоқларда, шунингдек, чорвадорлар, овчилар, аёллар нутқида фаол қўлланиши; энг кўп йиртқич ҳайвон, заҳарли ҳашорат номлари, ўлим билан боғлиқ жараёнлар табулаштирилганлиги ва бунда қўлланадиган эвфемик воситалар ҳақида бой материал берган (104, 45).

Н.Ц.Басчаева эвфемизм термини остида салбий моҳиятли предмет ёки воқеликларни юмшатиб тасвирлашни тушунамиз, – деб ёзади (28, 79).

Қозоқ тилшуноси, турколог, эвфемист, профессор Адил Аҳметов номзодлик учун ёзган «Қазақ тилиндеги табу мен эвфемизмдер» (Алматы, 1973), докторлик учун ёзган «Турки тиллериндеги табу мен эвфемизмдер» (Алматы, «Ғылым», 1995) номли диссертациялари ва бошқа қатор илмий мақолаларида туркий тиллардаги табунинг этнолингвистик асослари, шу билан боғлиқ эвфемизмнинг таснифи, ҳосил бўлиш усуллари, уларнинг тил лексик қатламини, нутқ маданиятини бойитишдаги роли батафсил ёритилган. Олим хусусан, этнограф – лингвист сифатида кўпгина халқлар, жумладан, туркий халқларнинг тарихи, фольклори, мифологияси, менталитети билан боғлиқ шаклланган эътиқоди, урф-одати, расм-усумига доир материал тўплаган. Мана шу фактлар асосида табу ва эвфемизмни кенг планда тадқиқ ва таҳлил қилган, фақат тилшунослик учунгина эмас, этнолингвистик нутқшунослик каби фанлар учун ҳам назарийамалий аҳамиятга молик хулосаларга келган (17; 18). Бу ўз навбатида бошқа миллат тилларидаги табу ва эвфемизмни алоҳида –кенг планда тадқиқ қилишга хизмат қилади.

Ўзбек тилшунослигида табу ва эвфемизм ҳақида эвфемизмга ёндош ходисаларни ўрганиш муносабати билан йўл-йўлакай айрим фикрлар баён этилган (4, 25; 116, 44-47; 91, 117; 88, 66).

Ўзбекистонда Алақўйлик, Қорақўйлик, Тойлоқ каби аҳоли пунктлари номи этнонимлардан юзага келган, – деб ёзадилар О.Т.Ўринова ва Т.Ўриновлар, – этнонимларнинг чорвачилик лексикасидан юзага келиши халқнинг тотемик тасавури ва тушунчалари билан боғлиқ. Бу тушунчалар халқнинг ибтидоий турмуш маданияти ва диний кечмиши билан изоҳланади (148, 178).

Сўнгра бу мавзу «Тилшуносликка кириш» курсида («Табу ва эвфемизм» сарлавҳаси остида) 45 минутлик даср ҳажмида ўқитилган (9, 67-68; 107, 105-106).

Бироқ бундан табу ва эвфемизм ўзбек тилшунослигида ўрганилмаган эканда деган хулосага келмаймиз. Бу масала Неъмат Исматуллаев томонидан илмий планда ўрганилган. Олим 1964 йилда «Ҳозирги ўзбек адабий тилида эвфемизмлар» мавзуида номзодлик илмий даражасини олиш учун диссертация ҳимоя қилган. Муаллиф ўзининг бу тадқиқотида биринчи бўлиб табу ва эвфемизмга доир бой маълумотлар тўплаган, уларга муносабат билдирган, умумлаштирган, илмий ва амалий хулосаларга келган.

Н.Исматуллаев ўзбек тилидаги эвфемизмларнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳақида гапиргач, уларни гуруҳлайди (масалан, заҳарли ҳашоратлар номи ўрнида қўлланадиган эвфемизмлар, йиртқич ҳайвонлар номи ўрнида қўлланадиган эвфемизмлар, хотин-қизлар тилида ишлатиладиган эвфемизмлар каби) ва ҳар бир социал қатлам нутқида қўлланадиган эвфемизмларнинг муомаладаги аҳамиятини, луғат составини бойитишдаги қимматини таҳлил қилиб берган (48, 3-59; 49, 3-12).

Бу иш шу соҳа билан боғлиқ масалаларни, жумладан, эвфемизмни кейинги босқичда ўрганиш учун асос бўлиб хизмат қилди.

Табу ва эвфемизм мавзуси ана шу мавжуд ишлардан фойдаланиб, биринчи марга 1983 йилда олий мактаб учун тузилган ва нашр этилган «Ўзбек тили стилистикаси» номли дарсликда анча кенг ёритилган. Унда муаллифлар эвфемизмнинг нутқ во-

ситаси сифатидаги аҳамияти, ҳатто, контекстуал ва индивидуал эвфемизмлар ҳақида ҳам тўхталиб ўтганлар (140, 66).

Ушбу сатрлар муаллифи томонидан ҳам Н.Исматуллаевнинг табу ва эвфемизм ҳақидаги қарашлари давом эттирилиб, 1997 йилда «Эвфемик воситаларнинг функционал–услубий хусусиятлари» мавзuida номзодлик диссертацияси ёқланган, мавзу кенг режада ишланиб, «Ўзбек нутқининг эвфемик асослари» номли монография эълон қилинган ва «Бир сўз луғати», «Сўз қўллаш санъати» (ҳамкорликда), «Ўзбек тилининг қисқача эвфемик луғати» (77; 78; 79; 80) каби ишлар нашр қилинган.

Бу ишларда эвфемизмнинг маъно мезони, кўлами, тасвирий ифода объекти, семантик-функционал таснифи, ёндош ҳодисаларга, тил сатҳига муносабати, эволюциясига доир фикрлар баён этилган. Бироқ бунда биз нутқшунослик муаммолари, унинг эвфемикаси назарий ва амалий жиҳатдан ечим топган деган фикрдан йироқмиз.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, табу ва эвфемизм ибтидоий дин, онги ожиз одамларнинг ғайритабiiй дунёқараш, хурофот, бидъат, расм-русумлар тўсирида пайдо бўлган эскилик қолдиқлари, булар жамиятнинг кейинги тараққиётида маданийлашган босқичларида йўқ бўлиб боради деган қарашлар (54, 19) ўзини оқламайди.

Бундан ташқари, ҳали табу ва эвфемизмнинг пайдо бўлишидаги сабаб, зарурият ва қонуниятлар, уларнинг эволюцион тараққиёти, табулаш асослари; эвфемизмнинг ўрганиш объекти, мезон ва меъёри, кўлами, чегараси, тил тизими (са и)га муносабати; эвфемизмнинг шаклланишида – эвфемик маъно кўчишда метафора, метонимия, синекдоха, вазифадошликнинг роли; эвфемик маълонинг: а) омонимия, полисемия, синонимияга муносабати; 2) нутқнинг бадий воситалари (фразеология, мақол, матал, афоризм, эпитет, аллегория каби), яъни лексик–синтактик фигуралар, экспрессив-эмоционал ифодаларга муносабати, қисқаси, услубий-функционал хусусиятлари, таснифи ва таснифлаш асослари, ўрганиш методлари кенг илмий-назарий асосда ҳали тадқиқотталаб.

Айрим манбаларда эвфемик воситалар тор доирада, тил факти – лисоний ҳодиса, пассив лексик birlik деб қаралган (39,

120). Ҳолбуки, эвфемик ҳодиса тилнинг муайян бир сатҳида фақат тил бирлиги сифатидагина эмас, нутқий қатлам, яъни семантик-функционал методга асосланган бадний тасвирий воқиталар: троп ёки услубий фигуралар сифатида ҳам таҳлил қилиниши керак.

Фактлар тилимизнинг эвфемик қатлами эвфемиологияни услубшуносликнинг алоҳида соҳаси сифатида ўрганишни, эвфемик синонимлар луғати (семантик-функционал луғатлар) тузиш, ҳамда унинг тематик ва изоҳли турларини яратишни тақозо қиладики, бу бугунги услубшуносликнинг долзарб масалаларидандир.

Маълумки, ўзбек тилшунослигида нутқни вазифавий-услубий таснифлашда, турларга ажратиб ўрганиш ва мезон белгилашда, айрим ноаниқликлардан қатъи назар, қатта ютуқларга эришилган, бу уларнинг (турларнинг) эвфемикасини ўрганишни осонлаштиради, албатта. Бироқ профессионал нутқ тушунчаси, уларнинг таснифи, турлари, тармоқлари, мундарижаси, бир сўз билан айтганда, ўрганиш объекти, функционал (вазифавий) услуб ва унинг турлари (сўзлашув, илмий, расмий, публицистик, бадний)га муносабати жиддий тадқиқотталабдир. Ҳолбуки, бу жараён (бирламчи объект)нинг ўрганилмаганлиги унинг эвфемикасини тадқиқ қилишни яна бир қарра қийинлаштиради (профессионал нутқ ҳақида кейинроқ тўхталамиз).

Англашиладики, профессионал нутқ эвфемикасини ўрганиш, аввало, табу ва эвфемизмнинг назарий асосларини алоҳида бобда тадқиқ қилишни тақозо қилади. Бошқача айтганда, табу ва эвфемика, хусусан, профессионал эвфемик нутқнинг ўрганиш объекти, мезони, тадқиқий, таснифий, тавсифий асослари, мустақил соҳа сифатидаги ўрни кенг планда (ҳатто умумтилшуносликда ҳам) назарий ва амалий жиҳатдан ўрганилган эмас. Зотан, ҳар бир муаммо ўзининг умумназарий асосига эга бўлиши керак (45, 6-17).

1-БОБ. ТАБУ ВА ЭВФЕМИКАНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Табу ва эвфемика – этнолингвистиканинг ўрганиш объекти

Табу (tabu, tabo, taboo) сўзи Полинезиянинг Тонга тилидан олинган бўлиб, м а н э т м о қ, т а қ и қ л а м о қ тушунчасини англатади. Бироқ унинг Полинезия ва Меланезия шеваларида қўлланадиган табу, кару, tambu каби диалектал синонимлари «ман этмоқ» тушунчаси билан бирга, «кияли» (зарарли, зиён етказиш кучига, хоссасига эга бўлган нарсалар) деган маънони ҳам англатади.

Табу сўзи ва тушунчасининг ўз даврида йирик территорияни эгаллаган А ғ и л ш и н империяси тилига кириб келишида, сўнгра халқаро термин сифатида тарқалишида Ер шарини ке-мада уч марта айланиб чиққан, 1768–1779 йилларда Тинч океани (Тынық муҳиты)нинг қўлгина ороллари, Австралия ерларини ва аҳолисининг урф–одатларини тадқиқ қилган, географик кашфиётлар очган, машҳур сайёҳ, этнограф олим Джемс Кук (Капитан Кук)нинг хизматлари каттадир (18, 9).

Бундан табу тушунчаси – табулаш аънанаси XVIII асрларда полинезийларда келиб чиққан экан-да деган хулосага келинмайди, албатта.

Табунинг этногенезасини, яъни қаерда, қачон пайдо бўлганлиги, қайси уруф, қабила ёки халқнинг удуми эканлигини ?тиб бериш амри маҳол. Зотан, у ижтимоий, тарихий этнографик ҳодиса бўлиб, тил ва тафаккур каби қадимийдир. Унинг илдизлари ибтидоний онгнинг, яхшилиқ ва ёмонлик тушунчаларининг пайдо бўлиши, борлиқнинг илоҳийлаштирилиши (фетишизм), руҳ тушунчасининг пайдо бўлиши (анимизм), кўчиб юриши (реинкарнация – таносух), ҳайвонларга сифиниш (анимализм) ёки уму-ман, тотемик, мифологик тасаввурларга бориб тақалади.

Ибтидоний даврда, варварликнинг қуйи босқичларида юзага келиб, одатга айланган, бироқ бора-бора жамият тараққиётига ғов бўла бошлаган одамхўрлик (каннибализм: conbal – одамхўр), одамни қурбонлик қилиш, юрак қонини ичиш, қизларни тирик-

лай кўмиш, эр ўлса, хотини ва буюмларини қўшиб кўмиш, ёки марҳумга тегишли ашёларни қабр устида куйдириш (марҳум ўзи билан нарсаларини ҳам олиб кетиш маъносид), кексаларни гавургонга олиб бориб ташлаш, ўлгандан кейин этини қузғунларга едириш, сўнгра суягини кўмиш, қонга қон, жонга жон олиш; ота-бола, она-бола, ака-сингил ўртасидаги жинсий алоқа, никоҳ (эндогамия), кўп эрлик ва кўп хотинлик (полигамия, гетеризм), одам сотиш ва сотиб олиш каби ғайритабиий, ғайриинсоний, ғайриахлоқий воқеликлар манъ этилган (табулаштирилган).

Археологик тадқиқотлар каннибализмни Овропа ва Осиёда сўнги палеолит давригача давом этганлигини кўрсатади.

Сўнгроқ – ҳайвонларни қўлга ўргатиш ва чорвачиликнинг ривожланиши билан (материархатдан патриархатга ўтиш даврида) очлик, табиат олдидаги ожизлик мажбур этадиган каннибализм йўқола бошлаган. Лекин у билан боғлиқ иримлар, ҳарбий одатлар у ёки бу кўринишда давом этган. Қадимги Шарқ қулдорлик мамлакатларида одамни қурбонлик қилиш одати ҳам каннибализмнинг диний тасаввурлар билан боғлиқ шаклидир. Бу одат индеецлар орасида XV–XVI асрларда ҳам учраб турган.

Ибтидий диний тасаввурга кўра, одам кучи ва қуввати унинг гўшти билан бирга одамга ўтади деб қаралиб, жанглarda ҳалок бўлган душманнинг юрак қони ичилган, гўшти ейилган. Бу шаклдаги каннибализм одат даражасигача кўтарилган (146, 302).

Бу фикрни қуйидаги маълумот янада тўлдиради: Ҳозирги тоифадаги одам (*homo sapiens*) бундан тахминан 40–50 минг йил муқаддам вужудга келгач, ижтимоий ҳаёт аста-секин шакллана бошлаган. Ижтимоий ҳаётни қарор топтириш одам руҳий оламидаги ҳайвоний ҳис-туйғуларини барқарор қилиш эҳтиёжи замида ҳар бир минтақада ўзига хос маданият, маънавият вужудга кела бошлаган. Маънавиятни қарор топтиришнинг дастлабки шакли т а б у – яъни ибтидий жамиятда муайян хатти-ҳаракатлар ва нарсаларга тегиш, истеъмол қилишни тақиқлашдир. Табу жамиятни ижтимоий бошқариш, инсон руҳини пошлаш, ижтимоий назарияни йўлга қўйишнинг тарихий шакли йўлган. Масалан, унинг ёрдамида қариларни, хотин ва болаларни сўйиб ейиш (каннибализм) тақиқлангани, бундай йўл

тутган одамларга нисбатан жамоатчилик нафрати қўзғатилиб, жазолангани, уруғдан чиқариб юборилгани жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Натижада, кексалар уруғ фаолиятини чорвачиликка йўналтирганлар, маънавий-ахлоқий жараённи соғломлаштирганлар. Табуни бузувчиларга олий жазо берилган ёки жамоа (уруғ, қабила) дан ҳайдаб юборилган. Бу воқелик илоҳий китобларда ҳам акс этган. «Авесто»да И й и м (Одам Ато) манъ этилганлигига қарамай, қора мол гўштини, Одам Ато ва Момо Ҳавво буғдойни («Қуръон»да), Адам ва Ева «Донишмандлик дарахти»нинг меваси (олма ёки анжир)ни («Инжил»да) еганликлари учун Аллоҳнинг вазабига учраганлар: беҳишдан ҳайдалиб, турли жазоларга гирифтор этилганлар.

Ёки ўша давр шарияти томонидан манъ этилганлигига қарамай, ўз туғишган жуфти – синглиси (Иқлима)ни хотинликка олиш учун талашиб укаси Қобил Ҳобил (Иқлима Ҳобил билан эгизак эмас)ни ўлдирганлиги учун Қобилни ер ютганлиги (баъзи манбаъда ўз ўрли томонидан ўлдирилганлиги) қон-қариндошлик (уруғ) ичидаги никоҳ (эндогамия) манъ этила бошлаганлиги ёзма адабиётда ҳам акс этган (150, 29–32).

Ибтидоий табу билан маданийлашган жамиятдаги табулар, воқеликка муносабат нуқтан назаридан, айнан бир хил эмас, албатта. Биринчи ҳолатда узоқ давом этган объектив жараённинг, кейингисида кўпроқ субъектив ёки диний қарашлар таъсири кучли. Масалан, ислом шарияти томонидан аёллар юзини очиб юриши тақиқланганлиги (табу), чўчқа (хинзир), қузғун (маслиқ) гўштини истеъмол қилиш, шароб (май, хамр), қон (одам) ичиш қатъиян манъ этилиши (ҳаром қилиниши) каби¹.

Табулаш ҳодисаси, баъзи олимлар айтганидек, жамиятнинг кейинги тараққиётида ҳам йўқолиб кетмайди, ўзига хос шаклларда юз бериб туради. Табу агар жамиятнинг табиий тараққиёт қонунлари асосида юз берса, ижобий натижаларга олиб келади. Масалан, қурбонликка одам сўйилишининг тақиқланиши – манъ этилиши тафаккур тарихида буюк инқилоб бўлиб, гоё, ҳатто, Аллоҳ иродаси билан юз берганлигисамовий китоблар

¹ «Ҳуррият алайкумул майтату ваддаму валаҳмул хинзир» («Монда» сураси) ёки «Иннана ҳаррама алайкумул майтата ваддама ва лаҳмал хинзир ва ма у ҳилла лиғайриллаҳи биҳи» («Ал-инжил» сураси).

орқали тасдиқлаган (Иброҳим ўғли Исмоилнинг сўйилмай қолиши ва унинг сабабларини эсланг).

Агар табулаш тараққиётга хизмат қилмайдиган, субъектив ёки ғайритабiiий мақсадлар билан амалга оширилса, салбий оқибатларни келтириб чиқаради: таталитар тузумдаги динлар, диний эътиқодлар ёки «Наврўз» каби дунёвий байрамларнинг манъ этилиши ва б.

Табуни ифода объектига кўра социал ёки этнографик табу ва лингвистик табу терминлари остида иккига ажратиш мумкин. Биринчи ҳолат кўпроқ тарихчилар, этнографлар, иккинчи ҳолат лингвистларнинг ўрганиш объектидир. Ташқи томондан булар ўртасида боғланиш йўқдай кўринса-да, аслда бундай эмас: этнографик табу термини остида тарихан шаклланиб одатга айланган, бироқ маълум сабабларга кўра манъ этилган ижтимоий ҳаракат, воқелик ёки одат тушунилса, лингвистик табу термини остида маълум сабабларга кўра бирор воқелик ёки предметнинг ўзи эмас, унинг номини тўғридан-тўғри тилга олиш манъ этилади. Бундан ташқари, баъзи ҳолларда этнографик табу лингвистик табунинг шаклланишига бевосита сабаб ҳам бўлади. Масалан, чўчқа гўшти ейиш, ароқ ичиш одатининг исломда манъ этилиши (этнографик табу) билан боғлиқ воқелик номлари ҳам тўғридан-тўғри тилга олина бермаган. Чўчқа сўзи ўрнида қора кийик, оқ қўй; ароқ сўзи ўрнида ичимлик, шиша, оқ, заҳри қотил, оғу, ҳалиги эвфемалари қўлланилган. Аёллар юзи очиқ юришининг манъ этилиши (этнографик табу) билан боғлиқ «юзи очиқ» ёки «очиқ» тушунчасининг у ёпиқ, у пардада, у ҳижобда, у чимматда, у паранжида, у пешбандда, у рўмолда каби эвфемалари юзага келган. Ҳаттоки, ёввойиликнинг ибтидий даврларида одамхўр инсонлар тилидаги бугун битта одам ўлдирдик, битта одам сўйдик, гўштини едик, қонини ичдик мазмунидаги очиқ тушунчалар эвфемалаштирилмаган, бунга зарурат бўлмаган деб фараз қилганимизда ҳам, бу жараён каннибализм манъ этилган (этнографик табу)дан кейинги даврларда эвфемалаштирилган бўлиши керак. Гарчи бунда эвфемик воситалар кўлланганлигини муайян матн – манбаъ асосида айтиш имкониятига эга бўлмасак-да, ҳозирги тилдаги қонхўр, оғзидан қон ҳиди келади, оғзи қон.

қон ялаган, қонини тўккан; қонингни ичаман, қонингни симираман, бошига етди, гўштингни ейман, бошини еди, юрагингни кавоблаб ейман, жонга жон, қонга қон оламан каби воситалар одам ўлдирмоқ, сўймоқ тушунчаларининг эвфемик сигнафикатори. сўнгроқ юзага келган йўқотмоқ, гумдон қилмоқ, нобуд қилмоқ, асфаласофилинга жўнатмоқ каби воситалар эса нисбатан эвфемадир.

Уруғчилик тузумида уруғ аъзоларидан бири ўлдирилса, ўлдирган киши ёки унинг уруғидан бирор киши ўлдирилиши шарт бўлган. Бунда ўлдирмоқ тушунчаси ўрнида ўлимга-ўлим, қонга-қон, жонга-жон олмоқ (рус тилида ҳам смерть за смерть, кровь за кровь) эвфемик сигнафикатори қўлланилган. Бу одат (ўлдирганни ўлдириш одати) манъ этилгач (этнографик табу), ўлимга-ўлим эмас, ўлимга хун тўламоқ (одам баҳосини тўлаш), бадал тўламоқ, товон тўламоқ (немисларда werbald (вербалд) тўламоқ нисбий эвфемалари шаклланган.

Уруғ ичида никоҳ манъ этилгач (этнографик табу), қиз бошқа уруғдан олинган, ҳатто олиб қочиб келинган (ҳозирги «Келин олиб қочди» шундан қолгън). Келин атамаси ҳам аслида келгинди (кел+ин) сўзининг эъзозланган – эвфемиклашган ҳолати. Русча невеста (не+веста -не вести) сўзи заминида ҳам аслда келгинди тушунчаси келгинди эмас, эъзозланиб (не приезжая), ўзимизники тарзида эвфемалаштирилган. Бошқа бир уруғ ёки қабила хонадонига келган қиз (келгинди) шу хонадон аъзолари билан тенг ҳуқуқли бўлмаган (аслда келинларнинг тонг қоронғусида туриши, ҳовли супуриши, чой қўйиб бериши, таъзим қилиши шундан қолган), эрининг, ота-онаси ва ақраболарининг номларини тилга олиши манъ этилган (табу)ки, бу ҳолат келин нутқида символик эвфеманинг («келин тили»нинг) шаклланишига сабаб бўлган (ҳозирги келинлар нутқидаги кичкина бола, кичик қиз, сариқ сочли қиз, мулла ака, мудир ака каби эвфемик мурожаатларни эсланг).

Қулдорлик тузуми майдонга келгач, қул ва қулдорнинг асл номи (масалан, Асқар, Салим)дан ташқари, уларнинг социал атамалари (қулдор, қул) ҳам ҳеч кимга боғлиқ бўлмаган ҳолда, у ёки бу даражада табулаштирилган – тўғридан-тўғри айтилмаган. Натижада қулдор учун хўжа, хужайин, соҳиб, сенъор,

сэр, шеф; қул учун хизматкор, мардикор, чоракор, ходим, навча, чўри, оқсоч, жория каби нисбий эвфемик атамалар юзага келган. Табулаштириш ва эвфема қўллаш қонуниятлари жамиятнинг барча тараққиёт босқичларида ҳам амал қилган.

Юқоридагилардан англашиладики, табу термини бир-бири билан узвий боғланган уч (баъзан икки) босқичли тушунча: 1) воқелик (масалан, кўкнор ейиш, ароқ ичиш, ўғирлик қилиш одати)ни; 2) воқелик номи – субъекти (кўкнор, ароқ, ўғри)ни очиқ айта беришни манъ этиш; 3) эвфема қўллаш зарурати: Бунда этнографик табу бирламчи ҳодиса бўлиб: а) лингвистик табунинг; б) эвфеманинг шаклланишида асос бўлиб хизмат қилади.

Табу аслда этнографик тушунча бўлса-да, кейинчалик лингвистик термин сифатида ҳам қўлланила бошланган. Шу сабаб профессор Адил Аҳметов ҳам этнографик ва лингвистик табу терминларини қўллаган(18). Этнографик табу, асосан, тарихий-этнографик воқеликларни, лингвистик табу, асосан, тил ҳодисаларини, шу билан боғлиқ шаклланган эвфемология – услубшunosликни ўрганади. Бу учала соҳа бир-биридан узилган, алоҳида соҳалар эмас, улар тилшunosликнинг мустақил соҳаси бўлмиш этнолингвистиканинг ўрганиш объектидир. Бу фан - этнография, лингвистика ва нутқшunosликнинг шунчаки қўшилмаси эмас, балки янги шаклланган яхлит объект - бир бутун фаннинг фазаларидир. Зотан, лингвистик табу заминда халқлар тарихи, урф-одати, расм-русуми, ахлоқ-одоби, хулқ-атвори, удумлари, руҳий-психологик, мифологик эътиқоди, бир сўз билан айтганда, дунёқараши (менталитети) мужассам.

Ҳар қандай этнографик табу – этнографик ҳодисадир. Масалан, совчи қўйиш, унаштириш удуми (этнографик ҳодиса) муносабати билан совчи нутқи табулаштирилади (қизингиз Меҳринисони ўғлим Тоштемирга хотишликка беринг дейилмайди, албатта). Тушни таъбирлаш – йўллаш (этнографик ҳодиса) вақтида, қўрқинчли бўлса, табулаштирилади (хонадонингизда ўлим бўлади дейилмайди, албатта). Яхши туш бўлса, табулаштирилмайди. Бироқ ҳар қандай этнографик ҳодиса табунини келтириб чиқармайди. Масалан, тўй билан боғлиқ «ун сепиш», «кампир ўлди», «оёқ босиш», «ойна кўрсатиш», «соч сийпатиш», «оловдан ўтказиш» каби этнографик удумлар номининг ўзи қўлланилаверади.

Англашиладики, этнолингвист маълум даражада этнограф бўлиши мумкин, бироқ ҳамма этнограф ҳам лингвист бўла бермайди. Зотан, баъзи йирик этнографларнинг асарларида табу билан боғлиқ маълумот ёки фактларга дуч ҳам келмаймиз (53).

Демак, этнолингвистика фани табу билан боғлиқ бўлган этнографик материални ўрганади.

Этнолингвистикада этнография ва лингвистикагина эмас, илмнинг социолингвистик, этимологик, топонимик, археологик, антропологик, этик-эстетик, этномаданият, нотиқлик, теологик каби соҳалар ҳам учрайди.

Табу ва эвфемия этнолингвистиканинг ўрганиш объекти эканлиги ва бу фан ҳақидаги фикрлар дастлаб И.Т.Гердер (XVIII аср) ва В.Гумбольд (XIX асрнинг боши)дан бошлангани билан, у XIX аср охири ва XX аср бошларида фан сифатида шакллана бошлаган. Шу асосда Америка ерли халқлари маданиятини урф-одатларини тадқиқ қилган этнограф олим Ф.Боас, лингвист, этнограф Э.Селир ва уларнинг издоши Б.Уорфлар давом эттирган. Бундан ташқари, Н.И.Тольстойнинг этнолингвистикага бағишланган қатор ишлари диққатга сазавор (112, 397-405).

1.2. Табу ва эвфемиканинг шаклланиш асослари

1.2.1. Диний-мифологик асос

Ибтидоий одам табиат ва жамият тараққиёти қонунларини билмаган. Натижада, сайёралар ҳаракати, ҳолати: ой ва қуёш чиқиши, ботиши, тутилиши, қизариши, куйиши, янги ой чиқиши, тўлиши; юлдузлар ҳаракати, ҳолати: катта-кичиклиги, учиши, сўниши, сомон йўли, ҳулкар, тарози, етти қароқчи, катта айиқ, кичик айиқ, чақмоқ, момақалдироқ, камалак, унинг ранглари; шамол, унинг ҳаракати; булут, булутлар ҳаракати, ранги; қор, қизил қор; ёмғир, қурбақа, илош, тош, қум кабилар ёғиши; зилзила, ер ёрилиши, тоғ кўчиши, ер силкинishi, вулқон отилиши; тошқин, тўфон, булоқ ва дарёларнинг қуриб қолиши: фасялар ва кеча-кундуз алмашуви; касалликлар тарқалиши, вабо, офат, ўлим каби доимий (ёки мавсумий) юз берадиган жараёнлар илоҳийлаштирилган (фетишизм). Яхшилик қилувчи эгу ва ёмонлик

қилувчи ёвуз кучлар бор: булар ўртасида доим кураш бўлади. Масалан, ёз голиб келса, қиш енгилган бўлади, ўз ўрнини баҳорга бўшатиб беради (Бу ғоя Маҳмуд Кошғарийнинг «Девони луготит-турк» асарига ҳам бор). Ёруғлик (кун) голиб чиқса, қоронғулик (тун) чекинади (Тонг отди-кечани отди шундан қолган). Йил яхши келиб, тўкин-сочинлик бўлса, эзгулик кучларининг ёвузлик устидан ғалабаси, аксинча, бахтсизлик (тўфон, зилзила, очарчилик, қурғоқчилик, вабо, ўлим кабилар) юз берса, ёвузлик кучлари (шайтон, жин, дёв, алвасти кабилар)нинг ғалабаси деб тушунилган. Бу ғоя кейинчалик илоҳий адабиётларда ҳам акс этган. Чунончи, Ҳиндларда Браҳма – коинот ижодчиси ва унга жон ато этувчи; Вишну – мурувват кўрсатувчи, яхшилик худоси; Шива – ёвузлик, табиатни вайрон этувчи худо («Рамайна»даги Рам–Вишну, Раван–Шива худоларининг ердаги тимсолларидир). «Авесто»даги Ахурамазда – яхшилик, Аҳриман – ёмонлик худоси. «Қуръон»да ҳам инсонга нажот йўлини кўрсатувчи Аллоҳдан ташқари, ёвузлик тимсоли сифатида Шайтон, Ҳаннос, Жин, Дажжол образлари мавжуд.

Эзгулик кучларига атаб қурбонликлар қилинган, тимсолларини ясаб сиғинганлар (будпарастлик шундан қолган), уларга бағишлаб мадҳиялар ўқилган, маросимлар ўтказилган. Ҳатто, ўзларини қурбон ҳам қилишган (26, 6).

Кейинчалик ўзларини Ер худоси деб эълон қилган, гўё осмонни ер билан, одамларни осмон худоси билан боғлайдиган қоҳинлар, браҳманлар, шаманлар, роҳиблар, авлиёлар, поплар, пайғамбарлар пайдо бўлган ва булар инсоннинг жисм ва руҳдан ташкил топганлиги, ўлганда жон (руҳ) танадан ажралиб чиқиши (анимизм), кўчиб юриши (таносух), худо ҳузурига парвоз қилиши (уруж), ерга қайтиб туша олиши (нузул), абадий яшаш, инсон қайта тирилиши, Аллоҳ олдида ҳисоб бериши кабилар тарғиб қилинган (Кейинчалик бу жараён самовий китобларда ҳам акс этган). Бундан ташқари, руҳ жисмни тарк этсада, у тириклар билан узвий алоқада бўлиши, агар тириклар руҳларни унитсалар, хафа қилсалар, номини эъзозламай тилга олсалар, хусусан, ёмон сўз билан рийбат қилсалар, ундан қолган меросларни талон-тарож қилсалар, хотин ва болаларини хўрласалар, улар (руҳлар) ёмонлик келтириши – зарар қилиши мум-

кинлиги уқтирилган (арвоҳ урган, арвоҳ қайишган, арвоҳ тутган, арвоҳ тортган, арвоҳ норози иборалари шундан қолган).

Омадсизлик юз бериши билан боғлиқ арвоҳларга сиғиниш одати (шаманизм) келиб чиққан.

Теологик таълимотда, исломда ҳам, руҳий оламдаги барча илоҳий объектлар (Аллоҳ, Фаришталар, Жаннат, Дўзах, Сирот, Кавсар, Тубо, Арши Курси, Лавҳ ул-Маҳфуз кабилар) гина эмас, моддий оламдаги мавжудотлар (инсон, ҳайвон, ҳашорот, наботот кабилар) ҳам илоҳий кашфиёт бўлганлигидан муқаддаслаштирилган. Уларнинг ҳаммасида Аллоҳнинг тажаллиди (жилваси, зуҳури) мавжуд. Шу сабаб уларни топташ, вайрон қилиш, тирик жонни қийнаш, ўлдириш, нон, туз, сув, сўз каби барча неъматларни исроф ва ифлос қилиш, вақт - умр (кеча, кундуз кабилар)ни зое қилиш, ҳаттоки, ёстуқ, бўсаға (остона), нон ушоғини босиш, сувга туфлаш кабилар манъ этилган (табу). Аллоҳ ўз «Калом»ида шаҳар (Макка), Одам Ато ва ундан тарқалган зурриёт («Балад» сураси), замон («Аср» сураси), анжир, зайтун, Тур тоғи, Сийно шаҳри («Тийн» сураси), чошгоҳ, тун («Зуҳо» сураси), тонг («Фажир» сураси), осмон, юлдуз («Ториқ» сураси), қуёш, зиё, ой, кеча, кундуз, ер, осмон («Шамс» ва «Лайл» суралари), қиёмат куни («Буруж» сураси), фаришта («Назиат» сураси) номлари билан қасам ичадики, бу мавжудотларнинг муқаддаслигини тасдиқловчи исботдир.

Диний эътиқодларнинг илк шаклларида бири – тотемизм. (Тотем сўзи Шимолий Америка ҳиндуларининг Ошибве қабиласи тилидан олинган бўлиб, уруғи, гени демакдир). Тотемизм инсон билан ҳайвон ва ўсимликларнинг муайян турлари ўртасида қон-қариндошлик бор деган эътиқодга асосланади. Бошқача айтганда, ҳайвон ва ўсимликлар инсон ҳимоячиси, нажоткор деб ҳисобланиб, уларга сиғинилган (АҚШда – айиқ, Австралияда – Кенгуру, Канадада – Буғу, Ҳиндистонда – Сигир – тотем), уларни овлаш, ўлдириш, гўштини ейиш манъ қилинган. Тотемик эътиқод ва маросимларнинг айрим кўринишлари кўп жойларда, айниқса, Австралия қабилаларида сақланиб қолган. Австралия маҳаллий аҳолисининг ҳар бир қабиласи муайян ҳайвон ёки ўсимлик номини олган уруғларга бўлинади (147, 203).

Америкадаги ирокезликларнинг Сенека қабиласи саккиз уруққа бўлинган ва саккиз ҳайвон (бўри, айиқ, тошбақа, бабр, буғу, қизилоёқ, қарқара, лочин) номи билан аталган (141, 95–96). Уруғ ва унинг аъзолари ўз тотемини қариндоши, отаси, онаси, дўсти деб ҳисоблаб, уларга бағишлаб махсус маросимлар ўтказганлар.

Милоддан аввал Туркийларнинг байроғида ҳам бўри сура-ти бўлган. Гунлар Европага борганда, уларнинг бошлиқлари расмини худди мана шу суратдагидек қилиб чизишган. Олис авлодларимиз ўзларининг келиб чиқишларини бўрига боғлашган (131, 186).

Шарқ халқларида ҳам ўн икки йил (бир мучал) ўн икки ҳайвон (муш – сичқон, бақар – ҳўкиз, фаланг – илон, асп – от, гўсфанд – қўй, ҳамдуна – маймун, мурғ – товуқ, саг – ит, хук – чўчқа (баъзи халқларда аюла, тимсоҳ, аждарҳо ҳам қатнашадди)); ўн икки ой ҳамал (қўй рамзи), савр (ҳўкиз), жавзо (икки қиз бола ёки эгизаклар), саратон (қисқичбақа), асад (шер), сунбула (бошоқ), мизон (тарози), ақраб (чаён), қавс (қавғо, меш, челак, ўқотар), ҳут (балиқ) номлари билан аталган ва инсон тақдири, феъл-атвори, бахт ва бахтсизлиги унинг мучали (қўй йилида туғилганми, илон йилида туғилганми каби), йил ва фаслларининг қандай келиши ҳам мучал номлари билан боғлиқ деб тушунилган (102; 106; 146; 147).

Тотемистик эътиқоднинг ўзгарган қолдиқлари барча динларда учрайди. Масалан, Ислонга эътиқод қиладиган кўнгина халқларда ҳозир ҳам ит, мушук, кабутар, мусича, кўк қарға, қалдирғоч, лайлак каби жониворларга озор бериш, ўлдириш манъ этилган (табу) ёки бу – гуноҳ деб ҳисобланади. Манбаларда бунинг ўзига хос исломий талқини ҳам мавжуд (бу ҳақда тўхталмаймиз).

Ҳозир ҳам Ўзбекистоннинг айрим тоғ қишлоқларида, масалан, Бойсун туманининг кўнгина қишлоқларида тирик тутилган бўри ва айиқни қишлоқ бўйлаб, эшакка ортиб, эшикма-эшик олиб юриш одати учрайди. Бунда овчига бирор совға ёки пул берилади. Овчи бўри ёки айиқ хонадон ва унинг аъзоларини ёмон кўздан ҳимоловчи восита сифатида (агар ўлик бўлса) унинг тиши, тирноғи, юнги ёки терисидан қолдиради.

Кийик ҳам пок махлуқ сифатида муқаддаслаштирилган. Хусусан, бўғоз ёки улоқли кийикни отиш манъ қилинган ёки гуноҳ ҳисобланган. Кийик шоҳлари зиёратгоҳ жойларга қўйилган. Бу удум ҳозир ҳам мавжуд. Бир ривоятда Балх подшоси Иброҳим Адҳам бир кийикни отда қувлаб етиб отаман деганда, кийик (бўғоз бўлади) тилга кириб:

Не деб мени бунча қувдинг, Иброҳим,

Ўлмайсан деб яратдим Худойим дейди ва шу ҳолат Иброҳимнинг тожу тахтни тарк этиб Қазбага кетишига сабаб бўлади. С.Аҳмаднинг «Жимжитлик» романида бир табиб кампир уруғдошларининг ноҳақликлари туфайли ўз қишлоғини тарк этиб, замбуруғқоя тоғига келиб макон тутади – узлатга чекинади. Улоғини овчи олиб кетган бир она кийик тоғдан тушиб келиб кампирга ўзини соғдириб туради. Кампир юзга кириб ўлгач, унинг қабри «Кийиксоғди Момо» номи билан зиёратгоҳга айланади (63-71-бетлар). Исломда ҳайвонлардан, хусусан, қўй, ит, от, туя маданийлаштирилган. Қўй энг пок – беҳиштдан чиққан. Исмоил алайҳиссалом жонига бадал сифатида ҳам жаннатдан қўчқор юборилади. Шундан бошлаб одамни қурбонликка сўйиш манъ этилади. Ривоятда инсонни Сиротдан қўй олиб ўтади ва ҳ.к.

От – инсон најотқори, йўлдоши (151,46-47). «Лайлат ул-меърож» тунида Муҳаммад алайҳиссаломни Аллоҳ ҳузурига етказган, асли нурдан бўлган Буроқ ҳам от; олти ойлик йўлдан Ҳазрат Алининг пидосини эшитиб етиб борган Дулдул ҳам от («Бобо Равшан»); Алпомишни муродга етказган назаркарда, тўрт ярим га: қаноти бор Бойчибор ҳам от; ўз эгасини ўлимдан қутқарган. сўнгра, эгаси (Зиёдулло Қурбонов) унга: «Акамсан, укамсан, қиёматлик биродаримсан», деб илтижо қилган Гарлон ҳам от (Г.М., «От кишнаган оқшом», 216-218-б.).

Отнинг илоҳийлаштирилиши бежиз эмас. Зотан, Аллоҳ от номи билан қасам ичган: «Нафасидан овоз чиқариб душман томон чопаётган отлар билан қасам; туёғидан ўтлар чиқариб чопаётган отлар билан қасам; тонг чоғида душман устига фарот қилиб борувчи отлар билан қасам» («Адият» сураси)(67, 150).

Ит – вафодор, инсон ва унинг ризқини қўриқловчи. У ҳатто «Қуръон»и Каримнинг «Қаҳер» сурасида мадҳ этилган Рим подшоси Дақёнус зулмидан қочиб, ватанни тарк этиб кетаёт-

ган етти биродарга эргашади, ғор (каҳф)га киради, биродарларни қўриб, ғор оғзида уч юз йил ётади.

Кўпгина ўсимликлар, чинор, арча, pista, тут, ёнғоқ, анжир каби дарахтлар ҳам илоҳийлаштирилган. Чинор – сабр-бардош, умрибоқийлик рамзи. А.Мухторнинг «Чинор» романида Очил бобо ҳар доим сафарга кетиш олдидан минг ёшли, шохлари ҳар томонга кетган азим чинор ёнига келиб сукут сақлаб туради, нималарнидир пичирлайди, атрофидан айланади, танасини силайди, руҳий қувват олади, ундан изи ва зафар сўрайди; қайтиб келганда ҳам миннатдорчилик, эҳтиром билдиради.

Туғдона дарахти ҳам бўлар-бўлмасга кесилмайди, ундан ёроч олиниб, тумор шаклига келтирилади, кўз-суқдан ҳимояловчи восита сифатида болалар елкасига, бешикларига, от пешоналарига таҳиб қўйилади. Хусусан, ундан кубба – туғ ясалиб, мазорлар тепасига қўйилади: туғдона номи шундан олинган.

Қадимги Галлия донишмандлари ҳар бир инсоннинг биоэнергик ҳосиятларига, хусусан, туғилган йили ва кунига кўра, ўзига яқин ёки ўз дарахти борлигини, у ўз эгаси соғлигининг посбони эканлигини, инсон ўзини ёмон ҳис этса, руҳий паршонликка учраса, ўз дарахтига келиб суяниши, япроқларининг шитирлашига қулоқ тутиши, барча ҳаёлларини унитиб, унга-шитирлашга қўшилиб кетиши ва қувват олишини исботлаганлар (сув, сабо оҳанглари ҳам қувват манбаи)ки, буни ҳозирги руҳиятшунослик фани ҳам тасдиқлайди (Дарахтингиз қайси? «Сурхон тонги», 1999, 23 февр., 8-б.) Абадий ҳаёт дарахти ва тириклик суви тушунчаларининг мавжудлиги ҳам бежиз эмас. Ушбу фикрлар билан боғлиқ ривоят ҳам бор: Ҳазрат Али Биби Фотима устиларига уйланганларида, Биби Фотима жисмларини титроқ тутади. Буни сезган оталари Жаноби Расулллоҳ теракни қучишни буюрадилар. Терак қучилгач, титроқлари дарров теракка ўтади. Шу боис терак сокин ҳавода ҳам барги титрайдиган бўлиб қолганмиш.

1.2.2. Сўз магияси

Диний-мифологик таълимотта кўра, сўзлар, исмлар азалдан «Лавҳ ул-маҳфуз»да Қудрат қалами-ла рақам қилинган ва сўнгра осмондан туширилган («Ал-асмау танзилу мин ассамаи»). Тил

ҳам Аллоҳнинг бандаларига ато этган буюк инъомидир (Русларда ҳам: «Язык божественный дарь человеку» дейилади). Демак, сўз муқаддас, у орқали Аллоҳ ваҳийлари баён этилган самовий китоблар ҳам муқаддас. Ҳаттоки, бутун мавжудот ҳарфлардан, чунончи, икки олам (кавнайн) «коф» (ك) ва «нун» (ن) дан яратилган, яъни улар қўшилишидан ҳосил бўлган. «Кун» (كن-бўл) сўзи орқали берилган хитобдан пайдо бўлган дейилади (87, 93–94).

Ҳуруфийлар ҳам бутун мавжудотнинг асоси 28 ҳарфдир дейдилар. «Чор китоб» ҳам ана шу ғоя тарғиботи билан бошланади:

Ибтидо мекунем ба номи Худо,
Газ ду ҳарф офари ди арзу само.

(Еру осмонни икки ҳарфдан яратган Аллоҳ номи билан бошлаймиз). Бунда «коф» ва «нун» назарда тутилган. Бу талқиннинг мумтоз намунаси Алишер Навоийнинг қуйидаги икки мисрасида акс этган:

Муҳаммад «коф»у «нун»га қудрат ул-айн,
Туфайли кавн ўлиб, йўқ, йўқки кавнайн (68, 318-319).

Бунда Навоий: Муҳаммад икки олам чароғи, Сарвари дейиш ўрнида, ҳуруфи далолат санъатини қўллаб: Муҳаммад «коф» ва «нун»нинг (икки оламнинг) қудрат ул-айни (кўз қораси) иборасини қўллаган. «Қуръони Карим»даги 114 суранинг 29 таси («Бақара», «Оли имрон», «Аъроф», «Юнус», «Ҳуд», «Юсуф», «Раъд», «Иброҳим», «Ҳижр», «Марям», «Тоҳа», «Шуаро», «Намл», «Қасас», «Анкабут», «Рум», «Луқмон», «Сажда», «Ёсин», «Сод», «Ғофир», «Фуссилат», «Шўро», «Зуҳруф», «Дихон», «Жосия», «Алқоф», «Қоф», «Қалам») маъноси, манбаъи ёлғиз Аллоҳга маълум бўлган «сирли» ҳарфлар, яъни ҳарфий оятлар (ҳуруфи муқаттаот) билан бошланганлиги ҳам юқоридаги фикримизни тўлдиради.

Жон одам тапасига киришга қўриқиб турганда ҳам, сўз орқали, яъни Аллоҳнинг «Ярҳамка Робби!» ибораси билан кирган (150, 18).

Ёки ривоятларда жон танага киришга унамай турганда, Аллоҳ амри билан Жаброил алайҳиссалом дутор чалиб, «Ёсин» сурасини ўқиган, жон жисмга кирганини билмай қолган. Шу

боис, ўлим олдидан жон чиқиш осон бўлсин учун «Ёсини» ўқилди, одатда.

Диний манбаъларда (150, 20) Аллоҳ «Асмо» илмини биринчи бўлиб Одамга таълим берган. Одам ҳамма тилда, ҳамма исмларни ўрганиб, фаришталарга айтиб берган ва ҳ.к.

Алишер Навоийнинг:

Сўздурки берур хабар ўлукка жондин,

Сўздурки берур хабар жонга жонондин,

Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,

Ҳеч бир гуҳари шарифроқ йўқдур ондин мисраларида сўзнинг қуйидаги тўрт мўъжизавий қудрати очилган:

а) жон ўлик жисмга сўз орқали – сўз бўлиб кирганлиги, у инсонга маънавий-руҳий қувват эканлиги; б) сўз банда (жон)га Аллоҳ (жонон)нинг борлигини хабар бериб – англашиб туриши; в) сўз (нутқ) туфайли инсон яралганлиги; г) сўз қимматига тенг келадиган, унга тенглаштириладиган ҳеч нарса йўқлиги.

Ёзув пайдо бўлганда ҳам дастлаб унинг сирлари тушуниб етилмаганлиги сабабли юнонларда: «Сўз учади - ёзувчи қолади («Verba volant - scripta manent»), русларда: «Сўз (қуш) чумчуқ эмас-у, учиб кетади – тутиб бўлмайди (Слово не воробей: вылетит - «не поймашь»), қалам билан ёзилганни болта билан кесиб бўлмас («Что написано пером, не вырубешь топорем») каби афоризмлар майдонга келган (95, 348).

Қадим замонлардан бошлаб ҳарф ҳам, сўз ҳам, ёзув ҳам, хат битувчи (хаттот) ва хат ўқувчи шахс (мулло) ҳам муқаддаслаштирилган. Ҳатто ерда тушиб ётган бир парча битик, унда нима ёзилганлиги номаълум бўлса ҳам, ердан олиниб, кўзга суртилиб, пок жойда сақланган. Чунки барча мавжудот каби сўз ҳам Аллоҳнинг кашфиёти, унда сеҳру жоду, қувваю қудрат, илоҳий мўъжиза мужассам. Одамнинг бахти ва бахтсизлиги, омади ва омадсизлиги, соғлом ва касаллиги, ҳаттоки, кўп ва оз яшаши, тақдири унинг номи билан боғлиқ; ном предмет, жумладан, у орқали аталган инсон билан узвий боғлиқ, унинг моҳиятини, хусусиятини ўзида сақлайди, намоён этади, у (ном) тилга олинishi билан ўзи боғланган воқеликни, жумладан, ўз эгасини хабардор қилади деб тушунилган. Ривоятга кўра, барча исмлар гўё Тубонинг баргларида ёзилган. Бирор кимсанинг

Ўлими олдидан унинг исми ёзилган барг узилиб тушади ва эгасини хабардор қилади. Масалан, Абдулло исмли кимса ўлса, унинг номи ёзилган барг фақат ўз эгасинигина эмас, барча Абдулло исмли баргларга урилиб тушади ва уларни ҳам ўлимдан хабардор қилади – огоҳлантиради. Шунда барча номдош (аданш) ларнинг қулоқлари чинчиллаб кетади. Қулоқ чинчиллаганда, Жалли Жалол! Ўлимдан хабарим бор! дейиш олати шундан қолган.

Сўз, жумладан, ном магик қудратга эга деб ишонган қадимги халқлар дев, жин, алвасти, шайтон, ялмоғиз каби ёвуз кучлар; тимсоҳ, акула каби хавфли махлуқлар; айиқ, бўри, шер каби йиртқич ҳайвонлар; аждарҳо, илон, чаён, бий каби заҳарли махлуқ ёки ҳашаротлар; рақ, сил, вабо каби хавфли касалликлар; марҳум номлари ва шу кабиларни табулаштиргчилар. Марҳумлар номи айрим ҳолатларда: дафнлаш ёки арвоҳни шод этиш, унга савоб юбориш муносабати билан, тилга олинган. Чунки савоб марҳумга фақат унинг номи орқалигина бориб тетади деб тушунилади. Ёки овчилар қасерга, қачон, нима мақсадда кетаётганликларини ошқор қилмаганлар, яъни овланиши керак бўлган ҳайвон, бориладиган манзил (овлоқ), ов қуроллари номлари, ҳатто, ўз номларини ҳам айтмаганлар: рамзий эвфемик воситалар қўллаганлар, акс ҳолда ов ҳайвонлари хабар топади, қочиб қолади деб ўйлаганлар. Бошқача айтганда, ибтидоий одам ном тилга олинса, у ўз предметини – эгасини чақиради деб тушунган (Бўрини йўқласанг қулоғи, Хизрни йўқласанг таёғи кўринади гапи, дostonларда қаҳрамонлар гўё номи аталиши ёки бирор тола сочи, пари тутатилиши билан етиб келиши шу ғоя асосида туғилган). Ёки заҳарли ҳашарот, ваҳший ҳайвон номлари тилга олинса, улар келиб зарар етказиши, хавфли касалликлар номи тилга олинса, ўчакишиб, ўлимга олиб бориши, марҳумларга ҳурматсизлик қилинса, номлари эъзозланмаса, руҳлари аччиқланиб, бахтсизлик олиб келиши, ўлимга етаклаши (ҳозирги тилимиздаги арвоҳ урган, ўлик тутган, ўлик тортган, арвоҳ норози иборалари шундан қолган) мумкин деб тушунилган.

Худо, пайғамбар, авлиё, коҳин, роҳиб, браҳман каби руҳий кучларнинг номлари ҳурматсизлик, ноўрин ёки лоқайдлик билан

тилга олинса, тўфон, зилзила, шамол, очарчилик, вабо каби офатлар юборилади деб тушуниланган: Ҳозирги тилимиздаги Худо урган, пайғамбар қарғаган, ҳиссаси билан туртган каби иборалар ана шу тушунчалар заминида пайдо бўлган. Жин, дев, пари, алаисти, бало, қора, шайтон каби ёвуз куч номлари тилга олинса, гўё дарров пайдо бўлади-ю, бирор бахтсизлик келтиради. Ривоятларда жинлар одамнинг бирор яқини, ёки таниши бўлиб, унинг отини атаб чақирishi, бундай пайтда чақирилаётган одам «ҳа», «лаббай» деб жавоб бермаслиги ёки номини айтмаслиги, бунинг ўрнида: Кимсан? ёки кўзингга қалампирпиёз дейиши, акс ҳолда зарар етказиши уқтирилган (117, 44-47).

Демак, жин урган, жин чалган, жин теккан, момолар теккан, шайгон йўлдан оздирган (васвас қилган, бўйнига минган) каби иборалар ибтидоий тушунчалар маҳсулидир.

Бироқ инсон қийин, чорасиз аҳволда қолганда яхшилик кучлари (худо, пайғамбар, авлиё, пир кабилар)дан мадад сўраб, номларини ёлворувчи, беозор сўзлар, эвфемик воситалар билан тилга олганлар. Бугунги тилимизда қўлланаётган эй Тангри, эй худо, ё Аллоҳ, ё Рабб, Илоё, ё Расуллоҳ, ё пирим, ё Ҳазрати Али Шоҳимардон, ё Баҳоуддин Балогардон Бухорий каби илтижо ифодаловчи эвфемик мурожаатлар шу йўсинда пайдо бўлган.

Инсон ўзича Хизр, Илёс, Исо, Чилтон каби доимий барҳаёт руҳий кучларга суянган, қийин ҳолатларда уларни номи орқали (ё чилтонлар, ё Хизр бобо деб) чақирган ва улар гўё пайдо бўлган-у, мадад берган.

Шу ўринда номи бўла туриб предметни ўз номи билан атамаслик мантиққа зид ҳодиса эмасми? Қолаверса, ҳар бир воқеликнинг номи, яъни ўз ифода воситаси бўлмаса, у онгда тушунча сифатида яшамайди-ку! деган саволлар ҳам туғилади. Гап шундаки, предмет ёки бирор воқелик эвфемик воситалар орқали англашила берали-ю, бироқ асл номи – бош тушунча сифатида (табулаштирилган) онгда мавжуд бўлади.

Воқеликларнинг табулашиш қонунияти ва шу билан боғлиқ эвфема қўллаш санъати – ном қўйиш илми (ономастика) билан ҳам боғлиқ: табу ва эвфема этнолингвистик ҳодиса сифатида ном қўйиш жараёнини мукамаллаштиради – бошқаради. Маъ-

лумки, ном қўйишда муайян бир давр руҳияти, урф-одатлари намоён бўлади.

Туркий халқларда ном беришнинг одатдаги тартиб ва талабидан ташқари, қуйидаги сабаблари ҳам мавжуд:

а) расмий ном билан яшаётган бола ёки ўсмир сурункали касал бўлаверса, номи (хусусан, Аллоҳ, пайғамбар, авлиё ёки умуман, буюклар номи билан аталган бўлса, номни кўтаролмади деб ҳисобланиб) қайтарилди ёки у камтарона эвфемик бир ном билан алмаштирилади. Натижада, бола қўшалоқ ном (бир расмий, бир эвфемик атама)га эга бўлиб қолади. Бу номнинг иккинчиси ҳимояловчи, сақловчи ном сифатида фаоллашиб кетади;

б) оилада бола тура бермаса, туғилиб ўлаверса, навбатдаги туғилган чақалоққа, ўғил-қизлигидан қатъи назар, Ўлмас, Турсун, Турғун, Умрзоқ, Сотиболди, Худойберди, Яшар, Турдибой, Тоштемир, Бўри, Арслон каби бало-қазодан ҳимояловчи, асровчи, ёмон кўздан сақловчи, ёвуз руҳларни чалғитувчи от ёки эвфемик атамалар қўйилади (24, 74-75; 25, 27-29);

в) айрим социал қатлам (масалан, шоирлар) маълум мақсад ва ният билан ўзларига тахаллус танлайдилар ёки лақаб орттирдилар. Бу тахаллус ёки лақаб бора-бора фаоллашиб, расмий атамага айланади. Чақалоқлик нсч кишилар хотирасидан узоқлашади. Ҳозирги кўпгина ёшлар Улуғбек, Муқимий, Ҳабибий, Чустий, Ойбек, Уйғунларнинг асл номларини билмайдилар. Бундан қатъи назар, тахаллус ва лақаблар муомала маданияти ривожига эвфемик нутқ тараққиётига ҳисса бўлиб қўшилади.

Профессор Адил Аҳматов томонидан сўз магияси билан боғлиқ удумлар Африка, Америка, Австралия, Осиё қитъаси халқлари орасида ҳам мавжудлиги, масалан, Шимолий Америка ундистери одам исмини тиш билан кўздай асраганлиги, уни айнан айтишдан сесканганлиги, номни очиқ айтиш одам танасига тушган жароҳатдай қийнайди деб тушунганлиги; Аракуан халқининг ундистери бошқа жойлардан келган кишилар одамларга ёмонлик истайди деб, ўз исmlарини бирдан айтмасликлари, бу халқ одатларини билмайдиган одамларнинг бирдан: – Отинг ким? деб сўралса, менинг отим йўқ деб жавоб бериши, Аджибвей қабиласи одатича, ўзи жавоб қайтариш ўрнига ёнидаги уруғдошларидан бирига: – Мен учун айта ҳол, деб

илтимос қилишини, улар ирими бўйича, киши ўз исмини ўзи айтиши мумкин эмаслиги, агар бу одат бузилса, уни бузган одамнинг бўйи ўсмай қолади деб ишонилганлиги; эскимостлар ҳам сўзнинг қуввагига, сеҳрига қаттиқ ишонганликлари, ҳатто, улар қариганларида исmlарини ўзгартирганликлари: янги ном умрни узайтиради ёки ҳаётни қайта бошлашга имкон беради деб ишонганликлари (русларда бола ёшлигида Коля, Саша, Миша улғайганда Николай, Александр, Михаил деб аталиши ва б.); Малай Архипалагининг Целебес оролида жойлашган т а л а м п у уруғига қарашли одамларнинг одати бўйича, киши исмини қоғозга тушириш унинг жонини олиш билан барабар саналиши, ёки австралияликлар ўз исmlарини хуфия тутганликлари, агар душманлари исmlарини билиб қолса, шу исmlар орқали оила аъзоларимизни жодулайди деб кўрққанликлари, ҳатто, хуфия сақланган, яъни чин отни уруғ орасида ҳам очиқ айтиш катта гуноҳ саналиши, шу сабаб ҳар бир одамнинг чин оти билан бирга лақаб ёки қўш оти борлиги; Чили оролларидаги одамлар ҳам бир-бирларининг номларини бақириб, қичқириб айтишлари манъ этилганлиги, агар бу одат бузилса, жин, парилар ёки умуман, ёвуз кучлар қўшни оролларидаги исmlарни эшитиб олиб, шу орқали оила ва унинг аъзоларига қасд қилади деб кўрққанликлари баён этилган (18, 31-33).

Сўз магияси билан боғлиқ одамнинг чин отини яшириш - табулаштириш, шу сабаб лақаб бериш Европа халқларида ҳам кучли бўлган. Масалан, В.Н.Перетрухин ёзади: «Русларда ҳам чўқинтириш пайтида христианча ном беришдан ташқари, лақаб (норасмий ном) билан аташ одати узоқ давом этган. Баъзида одамнинг учта номи (лақаб ва иккита христианча ном) бўлган: бири ошкор, бири яширин. Яширин номи фақат болани попга олиб борган шахс ва энг яқин кишиларига маълум бўлган. Бунда боланинг чин номи уни ёмон кўзлардан, касалликлардан сақлаш учун яширилган. Шундай ҳолатлар ҳам бўлганки, ҳамма ганишлари Дмитрий деб юрган одам ўлганда – дафн вақтида поп унинг номини Федот деб тилга олади. Шундагина кишилар: марҳум Дмитрий эмас, Федот эканлигини эслашади (87, 18).

Сўз магияси табобатда, чунончи, илон, чаён, бий чаққан кишиларни, руҳий касалликларни даволашда аниқ намоён бўлади.

Маълумки, муллолар (мулло эмаслар ҳам) илон, чаён, бий чаққан кишиларни ўқиб тузатади. Бу – сеҳргарлик, дуохонлик - дуо кучи деб ишонади халқ. Зотан, бу жараён узоқ даврлар маҳсули. Қадимда газандалар заҳридан одамлар ўлиб кетаверганлар. Кейинчалик газанда заҳрини одам танасидан ҳайдаш – чиқариш ёки ёвуз кучлар (инс-жинс, дев, пари, зиён каби)нинг салбий таъсирини даф этиш учун курашилган ва бу – даволаш, аввало, газандани тутиб, илон бўлса, тош бостириб, бий, чаён бўлса, игна, бигиз санчиб қўйиш йўли билан амалга оширишга уринилган: газанда ўз заҳрини ўзи чиқаради, ўзи тортиб олади, ҳатто, ўзи ўқийди деб ишонишган. Бундай қараш ҳозир ҳам мавжуд. Сўнграқ, хусусан, газанда қочиб қолган вақтларда, унинг заҳрини бемор танасидан чиқариш ёки ёвуз кучларни ҳайдаш – уларнинг номларини билиб олиш – номи орқали амалга ошириш мумкин деб тушунишган. Газанда чаққан кишини ёки умуман, бошқа беморларни ўқишда қўлланадиган матнлар (булар азойим, қасида деб ҳам аталади) асосан, оятлар эмас, кўпроқ газанда ёки ёвуз куч номлари иштирок этган қофияланган дуо ёки шеърини парчалардики, бу юқоридаги фикрларимизни янада тасдиқлайди.

Одатда мулло ўқиётганда газанда ёки ёвуз куч билан фикран курашади. Агар газанда ёки ёвуз куч мулло номини эшитса, мулло енгилган – таслим бўлган бўлади. Акс ҳолда мулло енгган бўлади. Шу сабаб мулло ўқиётганда унинг номи аталмаслиги, унинг ёнига, у ўтирган уйга ҳеч ким кирмаслиги талаб қилинган. Бу удум ҳозир ҳам мавжуд. Номоз Эргашевнинг «Ўзанбий авлодлари» номли романида Жўрабой Нигорага: «У (аждар илон) сенинг номингни эшитди (Бундан олдин Жўрабой ноҳасдан: Нигора! деб чақирган эди). Хоҳлаган пайтида сени излаб топа олади, агар истаса, чақириб ҳам олади, – дейди (24-бет)ки, бунда ҳам ном орқали предметни – эгасини топиш, бўйсундириш, енгил, сеҳрлаш, жодулаш ғояси акс этган.

Туркий халқларда қадим замонлардан бошлаб инсонни (ҳайвонни ҳам) ўқиш, дарддан халос этиш дуолари, аниқроғи, халқ оғзаки ижодининг бир кўриниши бўлган сўз магияси (сеҳргарлиги)нинг турли вазн ва шакллари яратилганки, булардан қуйида намуналар келтирамиз:

Оҳо, оҳо санносимиз,
Қатовга тушган жонимиз,
Чимир-чимир чаёнимиз,
Чил тўтиё эронимиз.

Олчин-гулчин, бакир-букир,
Қўй келар, қўзи келар,
Муҳаммаднинг сўзи келар,
Баҳаққи Сулаймон пайғамбар,
Бадаиси Аҳмад каби,
Бир дам билан чиқ!

Сумма, сумма, суммаҳо,
Сумма қаҳон душмаҳо,
Дарда бо чи даво,
Оби чармон даво.
Баҳаққи Сулаймон пайғамбар, чиқ!
Бадаиси Аҳмад каби,
Бир дам билан чиқ!
Илон, илон!
Қатовдан энган, қора илон!
Кўнгил келтирма,
Турма, илон!
Баҳаққи Сулаймон пайғамбар
Чиқ! Чиқ! Чиқ!

Багинакал, пичи кал, рўй кал, кал гуфтам
Сандрих паиншо
Баҳаққи Сулаймон пайғамбар
Чиқ! Чиқ! Чиқ!

Жарон, жарон, жарон, барон,
Чил тўтиё шоҳим барон,
Жумла терон! Жумла терон!
Калта мор, туя мор, фил мор,
Саг мор, хар мор,
Баҳаққи Сулаймон пайғамбар, суф-куф

Чиқ! Чиқ! Чиқ!
Бий (қорақурт)ни ўқишда:
Бийдиргана - бийдирган,
Теккан жойинг куйдирган,
Сенинг жойинг бу (ер) эмас,
Чақир билан чуқурда,
Айғир билан уйғурда,
Улуғ дарё бўйида,
Катта қизнинг қўйнида.
Қўй келар, қўзи келар,
Муҳаммаднинг сўзи келар.
Баҳаққи Сулаймон пайғамбар,
Бир дам билан чиқ, куф-суф!
Чиқ! Чиқ! Чиқ!

Мор ғунда, тор ғунда,
Ширин ғунда, шакар ғунда,
Қора ғунда, ола ғунда,
Бева ғунда, шева ғунда.
Чили чор газанда!
Бижи-бижи, гала-бижи,
Баҳаққи Сулаймон пайғамбар, суф-куф!
Чиқ! Чиқ! Чиқ!

(Бойсун тумани Мачай қишлоғида яшовчи илон ва бий ўқувчи 70 яшар Менглихол Жўра қизидан ёзиб олинган).

Ёки одамдан ёвуз кучларни ҳайдашда:
Инсмисан, жинсмисан, девмисан, паримисан,
Зиёнмисан, захматмисан, кўкка учганлар,
булут қучганлар, кўч! кўч! кўч!
Кўчмасанг ўқирман,
Қўрғошиндай эритурман
Баҳаққи Сулаймон пайғамбар
Кўч! Кўч! Кўч! ёки Чиқ! Чиқ! Чиқ!
бандлари такрорланиб турилади.

Беморларни ўқиб тузатишда сўз магияси билан бирга, овоз (эвфония) ва нафаснинг таъсир кучи, шифобахшлиги, беморда ҳосил бўладиган иммунитет, профилактик жараён, вазият, руҳий ҳолат

илмий-руҳиятшунослик нуқтаи назаридан ҳали ўрганилмаган.

Фақат сўз (ном)гина эмас, айрим рақамлар, шу билан боғлиқ сана/йил, вақт, ой, кун ёки инсон ёши кабилар ҳам магиялаштирилган. Масалан, **етти рақами**: етти кунда чақалоққа ном бериш, сочини олиш, бешикка солиш – бешик тўйи ёки «ақиқа» ўтказиш; етти ёшда хатна қилиш, мактабга бериш; ўлим билан боғлиқ етти ўтказиш, шунингдек, етти оғайни, етти ўфил онаси бўлмоқ, етти юлдуз (етагон), етти қароқчи, етти хазина, етти мўъжиза, етти қават кўрпача, еттинчи осмон, етти ёшдан етмиш ёшгача, етти ўлчаб бир кесмоқ, етти пушт, етти ухлаб тушда кўрмаслик, етти кечаю етти кушдуз тўй бермоқ каби ибораларда етти сўзи одатдаги сон эмас.

Ёки қирқ сўзи (144). Қирқ сон маъносидан ташқари, етуклик, комиллик тушунчасини англатади. Қирчиллама (йигит) ҳам қирқ ва чил (қирқ)+ла+ма элементларидан келиб чиққан. Муҳаммадга пайғамбарлик рутбаси қирқ ёшида берилган. Ҳазрати Умар билан мусулмонлар сони қирқта бўлди. Энди ислом ривожи бошланади («Ҳадис»дан). Шунингдек, қирқ қиз, қирқ йигит, қирқ қароқчи, қирқ чилтон (чилтон – қирқ тан, қирқ руҳ), чилла (қирқ), қишнинг, ёзнинг, ёшнинг, чақалоқнинг, майитнинг қирқ куни, қирқ бўлак қилиб ташламоқ, чил-чил синмоқ (бўлмоқ). чиллаки (чилги – қирқ кунда пишадиган узум), қирқ ўтказмоқ (мотам маросими), қинга солса, бир қулоч, қиндан чиқарса, қирқ қулоч (қилич), қирқ кечаю қирқ кундуз тўй бермоқ, қирпичоқ бўлмоқ (уришмоқ), қирққулоқ (қозон), қирқоёқ (ҳашарот), қирқ терак, қирқ бўлак, қирқ булоқ, қирқтепа (жой номлари), чилла ўтирмоқ, чиллага кирмоқ каби ибораларда ҳам қирқ сўзи магияк характер касб этган.

Бир сўзи ҳам рақам англатишдан ташқари, ёки алиф ҳарф англатишдан ташқари, яккаю ягона (бир ўзи, ёлғиз), Аллоҳ (биру бор), ҳамма нарсанинг бошланиши маъноларида рамзийлаштирилган ва ш.к.

Юқоридаги фикрлардан предмет билан унинг номи (сўз) ўртасида ҳеч қандай алоқа йўқлиги ҳақидаги материалистик таълимот ўзини уқадар оқламаслиги сезилади. Бошқача айтганда, унда сўзнинг магияк қуввати инкор қилинган. Шу билан боғлиқ академик Ш.Шоабдураҳмоновнинг куйидаги фикрлари диқ-

қатга сазовор: «Антропонимларни тўплаш ва тадқиқ этиш тил-шуносликниги эмас, фаннинг бошқа соҳаларини ҳам қизиқтириб келмоқда. Антропонимлар физиклар, биологлар, психологларнинг ҳам эътиборини торта бошлади. Улар антропонимларни ташкил этган товушлар ва уларнинг талаффузидаги вибрация (тебраниш), товушларни ифода этувчи ҳарфларнинг алифбо тартибидаги ўрни орқали ном эгаси тақдири, характери, феъл-атвори, жисмоний ва руҳий ҳолатларини билиш мумкинлигини айтмоқдалар. Антропонимлардаги товушлар уйғунлигида муайян бир генетик ва ижтимоий берилувчанлик мавжуд деб ҳисоблайдилар. Дарҳақиқат, бу соҳада биолокация усулида тажрибалар ўтказиб, назарий хулосалар берган Белоруссия Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Альберт Вейник ҳар қандай антропонимнинг бахтлилик даражасини аниқлашга муваффақ бўлдики, бу айни вақтда номларнинг матлуб ва номатлуб бўлиши инсон ҳаётида катта роль ўйнашини кўрсатиб берди (138, 20; 108, 180-188).

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, сўзнинг магик қувватга эгаллиги қадимдан барча халқларда маълум бўлган. Масалан, инглиз олими Дж.Фрезер сеҳр-жодуда икки хил: гемеопатик ва мулоқот магияси мавжудлигини таъкидлайди. Хусусан, мулоқот магиясида айтим (сўз, нутқ, матн)нинг сеҳрли таъсири «сири» очиб берилган (130, 37-38).

Рус фольклоршуноси Т.Г.Богатырев ҳам тил унсурларининг таъсир кучи ҳақида фикр билдирган (27, 189). Профессор Б.И. Саримсоқов тадқиқотларида эса халқ афсун-дуо матнлари жанр сифатида таҳлил қилиниб, сўзнинг таъсир кучи ва унинг амалий аҳамияти баён қилинган (103, 27-35; 102, 189). Фольклоршунос Салима Мирзаева бу мавзу билан шуғулланиб, қорақурт чаққанда ўқиладиган афсун-дуолардан парчалар келтирган:

Ола нунда, бало гунда,

Кад келди, кади келди.

Пайғамбарнинг сўзи билан

Худойимнинг амри билан,

Арбайтиғон олим ўзим,

Уймайтиғон золим ўзим.

Куф-суф чиқ, куф-суф чиқ!

Сўнгра матнда қўлланадиган сўзларнинг таъсир кучи, эвфоникаси (масалан, буйруқ оҳанги) ҳақида яхши фикрлар баён этган (58, 31-34).

Дарҳақиқат, сигналлар сигнали бўлмиш сўз (тил) шундай магик таъсирга эгаки, у орқали инсон асаб системасини, ҳам ижобий (аустрес), ҳам салбий (дистрес) маънода издан чиқариб юбориши мумкин. Эвфемик воситалар инсонни ана шу хавfli жараёнлардан ҳимояловчи, унинг фикрини керакли нуқтага буриб юборувчи супернутқдир.

1.2.3. Нутқнинг этик-эстетик талаби

Кўп вақт воқеликларни айнан – ошкор баён этмаслик (табулаш)ка муайян муомала маданияти, ахлоқ-одоб талаби сабаб бўлади. Шу тамойил бузилган вақтда, нутқ яланғочланган, ўз беагаи: зебу зийнати ва ибосидан ажралган, таъсирчанлигини йўқотган, тингловчида нафрат, ғазаб ўйғотган бўлади. Шу нуқтани назарда туғиб Алишер Навоий:

Олдига келгани эмоқ ҳайвоннинг иши,

Оғзига келгани демоқ нодоннинг иши деган бўлса керак.

Ҳорун ар-Рашид бир туш кўради: тушида оғзидаги барча тишлари тўкилиб, битта тиши қолган эмиш. Эрталаб туриб бир таъбирчини чақириб, туш таъбирини сўрайди. Таъбирчи: Эй, Амир ул-мўъминин, сенинг ҳузурингда барча қариндош-уруғларнинг ўлади, сендан бошқа ҳеч ким қолмайди дейди. Ҳорун ар-Рашид: Менинг юзимга шундай дард-андух билан тўлган сўзни айтасанми? Агар менинг ҳамма қариндош-уруғларим ўлсалар, мен нима иш қиламан, қандай қилиб кун кечираман? - дейди ва таъбирчини юз дарра уришга буюради. Сўнгра бошқа бир таъбирчини чақиртириб, тушининг таъбирини сўрайди. Бу таъбирчи: Эй, Амир ал-мўъминин, сенинг умринг барча қариндошларингнинг умридан узун бўлади дейди. Шунда Ҳорун ар-Рашид: Ҳа, барча ақлнинг йўли бирдир ва икковининг таъбири бир ердан чиқди. Аммо биринчи таъбирчи билан кейинги таъбирчининг ибораси орасида фарқ каттадир дейди ва кейинги таъбирчига юз тилла беришни буюради (152, 38-39).

Бошқача айтганда, аввалги таъбирчининг таъбири-воқеликнинг тўғри, бироқ очиқ, «яланғоч» айтилиши манъ этилиши баён

ни; кейинги таъбирчининг таъбири – айнан шу воқеликнинг кўчма – эвфемик баёни.

Очиқ айтилиши манъ этилган – табулаштирилган нутқий жараёни эвфемик баён этишда жамият аъзоларининг савияси, диди, завқи, руҳияти, эътиқоди, дунёқараши, тарбияланганлик даражаси, интеллектуал фикрлаш қобилияти, сўзамоллиги, суҳандонлиги, зукколиги, ҳозиржавоблиги, касби, ёши, социал ҳолати, умуман айтганга, ахлоқ-одоби (этикаси) муҳим рол ўйнайди. Мисоллар: Ҳеч кимнинг боласи ўлмасин гапи (денотат ёки доминант)нинг ҳеч ким боласидан ажраб қолмасин, ҳеч ким боламламасин, ҳеч ким бола ҳажрида (дардида, фироқда, аламида, гамида) куймасин, ҳеч ким бола гамини тортмасин (чекмасин) каби эвфемалаштирилган синонимик воситалари ҳеч ким «болам» демасин эвфемасининг ўрнини боса олмайди. Ўлади (ўлими яқин) денотати ўрнида одатда умри битгандай, тугаб қолибди, бир ҳафтага ҳам бормайди, вақти-соати битибди, вақти яқин, тўрт-беш кунлиги қолибди, юзига чапги лаҳад урибди, хуфтонга қолмайдиган кўринади, кўзидан нур сўнибди, кетар бўлибди, кетиши яқин қолибди, томоқдан қолибди, намоздан қолибди, омонат бўлиб қолибди, ҳаётга қайтмайди, яхши бўлмайди, одам бўлмайди, соб бўлган, меҳмон бўлиб қолибди, бир кунлик меҳмон, нариги томоннинг шарпаси тушиб қолибди каби эвфемик синонимлардан бири қўлланилади. Лекин буларнинг ҳеч бири «чеҳра очибди» эвфемасининг ўрнини қоплай олмайди: Беморни кўриб чиққан қариндошларидан Ёукри бир кампир кўзига ёш олиб: «Бечора, «Чеҳра очаётибди»,– дейди. Пастлатилган чироқ узоқ лопиллагандан кейин, буткул сўниши олдидан бир лопиллаб ёғду сочгани сингари тугаб қолган масал ҳам абадий кўз юмиш олдидан шунақа қуьнат пайдо қилиб «чеҳра очар» экан (А.Қ., 3-т., 303-б.).

Акажон, қаранг, қаранг,

Отангиз қари экан.

Оғзида бир тиши йўқ,

Бери эмас, нари экан дуэтида отангизнинг бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда – ўлими яқин экан дейиш (табулаштирилиб) ўрнида бери эмас, нари экан эвфемасининг қўлланилишига ҳам нутқий одоб нормаси сабаб бўлган.

Нутқнинг этик-эстетик талаб нормаси табулаштирилган, очиқ ёки тўғридан-тўғри тилга олиш ноқулай бўлган воқеликлар, хусусан, энг кўп мурожаат воситаларининг эфемалаштирилишига асос бўлади.

Қуйидаги матнларга эътибор берайлик:

1. Жон олишга келган Азроил Пайғамбаримизга юзланиб: Эй, Муҳаммад, Аллоҳ Таоло Сизга мунтазир, – деди. Сарвари олам бу сўзни эшитиб: – Эй, Азроил, ўз ишингизга киришинг, дедилар. Шу тариқа Муҳаммад алайҳиссалом дунёи фонийдан дунёи бақога сафар қилдилар (153, 94).

2. Янги меҳмонга Муҳаммад Тарағай деб ном бердилар. Маълумки, бу ном Темурнинг марҳум отасининг номи бўлиб, ҳали темурий шаҳзодаларнинг ҳеч қайсисига берилмаган эди. Лекин кўп ўтмай, чақалоқнинг ҳақиқий номи тилдан тушиб, унинг ўрнида Улуғбек деб атала бошлаган. Бунинг сабаби нимада? Бу ҳақда манбаларда ҳеч нарса учрамайди. Фикримизча, Темур ҳузурда ёш болани Муҳаммад Тарағай деб чақиришга истиҳола қилишган. Чунки Тарағай бобосининг оти, Шарқ халқлари удумида каттани улуғлаш одат бўлган. Ҳарқалай Темурни «бек» деб, отаси Муҳаммад Тарағайни «катта бек», яъни «Улуғ бек» деб аташган. Улуғбек исми берилган болани мазкур рамзий ном билан, яъни бекларнинг улуғи деб аташган бўлсалар ажаб эмас. Шундай қилиб, Муҳаммад Тарағай Улуғбекка мубаддал бўлиб, абадийлашиб кетган бўлиши керак (128, 40).

3. Баҳром бинни Баҳром бинни Баҳром ота ва абука отин анга қўйдилар ва лекин ани шаҳаншоҳ дедилар (69, 272).

4. Бу зот эл орасида Баҳоуддин Балогардон, Баҳоуддин пирим, Девонаи Баҳоуддин, Девонаи Баҳоуддини Бухорий; уламо ва авлиёлар орасида Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанд, Шайх Баҳоуддин, Ҳазрати эшон, Хожай бузrug исмлари билан машҳур. Ул зотни шогирдлари, замондошлари ва бутун халқ пирининг асл номини тилга олишни беодоблик ҳисоблаб, Ҳазрати хожа, Ҳазрат хојамиз деб улуғлардилар (64, 208).

5. Ҳусайн Бойқарога севимли хотинининг ўлими ҳақида Навоий: Сарвигул соясида сўлди гул, нетмоқ керак? тарзда хабар берган. Ҳусайн Бойқаро: Сарвдин тобут ясаб, гулдин кафан бичмоқ керак деб жавоб берган (ривоят).

6. Амирзода Шоҳруҳ деди: Мен туркларнинг қонунларида ўқиган эдимки, жаҳонда шон-шавкатли бешта подшоҳ бордир, уларнинг улуғворлигини ҳурматлаб, номларини айтмай, лақаблари билан агайдилар: Ҳинд подшосини – Рой, Рум подшоси – Қайсар, Хитой ва Чинмочин подшосини – Фағфур, Туркистон подшосини – Хоқон, Эрону Турон подшосини – Шаҳаншоҳ дейдилар (111, 112).

7. Ўзбекда ахир ҳар бир эркак ўз хотинини - ўз ҳалол жуфтини қизи ё ўғли номи билан атаб чақиради. Ўз хотинининг исмини айтиб чақириш ярамайди. Хотиннинг исми-Марям, қизининг исми – Хадича бўлса, мўъмин-мусулмончилик шарму ҳаёси юзасидан хотинини Хадича деб чақиради. Аксар онабола «лаббай» дейди. Шундайла оиланинг ҳақиқий эгаси бўлган ота: Каттангни айтаяпман, каттангни! дейди. Ҳатто шунда ҳам Марямни демайди (134, 576).

Англашиладики, келтирилган матнларнинг биринчисида: Жонингизни олишга келдим тушунчаси табулаштирилиб, ўрнида Аллоҳ Сизга мунтазир, Жонимни олинг гапи ўрнида ўз ишингизга киришинг, Муҳаммад алайҳиссалом ўлдилар гапи ўрнида дунёи фонийдан дунёи бақоға сафар қилдилар эвфемалари қўлланилган. Иккинчисида: Улуғбекнинг асл – расмий номи бобосининг исми-шарифи бўлганлиги учун табулаштирилиб, ўрнида Улуғбек эвфемик атамаси, кейинчалик бу ҳам эвфемалаштирилиб, ўрнида шаҳаншоҳ, давлатпаноҳ, олампаноҳ каби эвфемик мурожаатлар қўлланилган. Учунчисида: Баҳром ота-бобосининг номи билан аталганлиги учун Шоҳ Баҳром, Шаҳаншоҳ каби эвфемик атамалар билан мурожаат қилинган. Тўртинчисида: авлиёнинг расмий – ҳужжатий номи, исми-шарифи Муҳаммад, Муҳаммад ибн Жалолиддин табулаштирилиб, ўрнида Баҳроуддин Балоғардон, Ҳазрати эшон (юқорида келтирилган) эвфемик воситалари қўлланилган. Бешинчисида: Хотиннингиз ўлди тушунчаси – гапи табулаштирилиб, ўрнида сўлди гул, кўмиш керак гапи ўрнида гулдан кафан бичмоқ керак эвфемалари қўлланилган. Олтинчисида: буюк подшоҳлар, чунончи, Ҳиндистон, Рум, Хитой ва Чинмочин, Туркистон, Эрону Турон подшоҳларининг номлари табулаштирилиб, улар рой, қайсар, фағфур, хоқон, шаҳаншоҳ эвфемик номлари билан атал-

ган. Еттинчисида: эр томонидан хотин номи табулаштирилиб, фарзандларининг номи билан аталиши – эвфемиклаштирилиши ўз аксини топган.

Тушунчалар, жумладан, мурожаат атамаларининг юқоридегидек табулашиши ва эвфемалашуши жараёнлари нутқнинг этик–эстетик, яъни узоқ давом этиб келаётган муайян удум, расм–русум, ахлоқ–одоб талаби асосида юз беради.

Табу ва эвфемалаштиришнинг ахлоқ–одоб нормаси талабига кўра, қадим–қадимдан келин оилада ўз эрининг, қайнота–қайнонасининг, қайинсингил ва қайинларининг, эрининг бошқа қариндошларининг номини тилга олмаган. Уларга ўзи ижод қилган махсус лақаб – эвфемик ном билан мурожаат этган. Худди шунингдек, чақалоққа марҳум бувиси, бобоси, аммаси, холаси ёки бошқа кекса қариндошлар номи берилган бўлса, бундай болага унинг номини айтиб мурожаат қилишмаган. Чунки бунга амал қилмаслик номнинг асл эгаси бўлмиш марҳум (ёки кекса)га нисбатан ҳурматсизлик бўлади деб ҳисобланган. Номнинг асл эгаси бўлмиш бобо ёки бувининг, амма ёки амакиннинг нозилиги эса чақалоққа бахтсизлик келтириши мумкин деб ўйлашган. Мана шундай ҳолларда болага қўшимча исм – лақаблар (эвфемик атамалар) берилган ва унга ўша лақабни айтиб мурожаат қилишган. Кўп ҳолларда боланинг лақаби унинг асосий исмига айланиб кетган (24, 72-73).

Ота, боболар номини авлодлар (боласи, невараси, чевараси...)га қўйиш удуми аждодларни унитмаслик, номини ёд этиш. сулола шажарасини сақлаш, шу орқали уларни шод этиш, руҳларига эҳтиром билдириш бўлади деган ғоя асосида юзага келган. Ҳамма халқларда ҳам мавжуд бўлган бу қадимий удум ҳозир ҳам қисман сақланиб қолган. Масалан, Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманининг кўпгина жойларида, чунончи, Мачай, Дарбанд, Сайроб, Панжоб каби тоғ қишлоқларида ўтган отаси, онаси, бобоси, момоси ёки яқин қариндошларининг номлари невараси, чевараси, эвараларига қўйилади. Сўнгра аждодлар номини олган чақалоқ ёки боланинг исми табулаштирилади: уларга нисбатан, кимнинг номи берилганлигига қараб, ўғил бола Бобо, Ота, Амак (амаки суздан), қиз бола Момо, Она, Амма (эркалаб Аммашқа ҳам дейилади) ёки, умуман, Ката (Катта), Калон, Бобо

(эркалаб Бобойка ҳам дейилади), Улуғ каби эвфемик атама, лақаб орқали мурожаат этилади. Ота-онага, бобо-момога қандай муомала қилинса, чақалоққа, улғайган ўсмирга ҳам худди шундай, сизлаб, сўкинмай, урушмай, баланд гапирмай муомала қилиш талаб этилади (бу, хусусан, панжоб ва сайробликлар расми бўйича). Табу, яъни асл номлар расмий ҳужжатларда қайд қилинса-да, онла аъзолар, яқин қариндошлар хотирасида сақланса-да, бора-бора атрофдагилар томонидан, юқорида айтилганидек, унтилади ҳам.

1.2.4. Сиёсий-мафкуравий эҳтиёж талаби

Муайян бир сиёсий-ижтимоий давр ёки унинг ўзгариши билан боғлиқ янги ахлоқий-фалсафий ғоялар шаклланади. Ана шу зарурият янги-янги нутқий ифода воситаларининг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Бундай ифода воситалари кўпроқ публицистик услуб орқали намоён бўлади. Бироқ сиёсий-публицистик услубда ҳар қандай танқидий ёки ғайри сиёсий, ғайри мафкуравий тушунча ёки воқеликларни ҳамма вақт ҳам аниқ-ошкор тасвирлаб бўлмаганидан, баъзан улар мажозийлаштирилади— «юшоқ», «ёпиқ», «пардали» тарзда ифодалашга ҳаракат қилинади. Бундай эвфемик ифода воситаларини сиёсий-бадий ва сиёсий-мажозий эвфема деб аташ мумкин.

Сиёсий-мафкуравий тушунчаларни эвфемалаштириш узоқ тарихга эга* бўлиб, бу кўпгина миллат ёзувчилари ижодида. нутқларида ҳам акс этган.

Сиёсий воқеликларни эвфемалаштириш жараёни, яъни тасвирнинг эвфемик-публицистик усули ўзбек адабиётида, хусусан, улуғ адиблар нутқида ҳам акс этган.

Масалан, Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» драмасида қотиллик, қонхўрлик, маншатпарастлик тушунчалари «Саройдан қон ва шароб ҳиди келади»; золим ва жоҳиллар қонунга бўйсинмайдилар, энди тожу тахтни ҳалокатдан сақлаб қолиб бўлмайдн тушунчалари

Қўйинг, алар билганча қилсин,

Зулм чакмоқлари, майли, чақилсин,

Денгиз тўлқинлари қирғоққа урсин; ёки адолатсиз замон ту-

шунчаси Замон донога дор, Жоҳил учун ёр символик – эвфемалари орқали ифодаланган.

Муқимий ҳам Бу замон – адолатсиздир дейиш ўрнида: Сув келтирган–хор, кўза синдирган–азиз ёки мансаб-мартабаларни донолар эмас, жоҳилу нодонлар эгаллади дейиш ўрнида:

Борларни тарк этиб булбул,

Учибон келдилар зорлар ёки Булбул учиб, зорлар қўнди боғимга (қўшиқдан) символик-эвфемаларини қўллаган.

Сиёсий-ижтимоий воқеликни эвфемалаш эҳтиёжи қатағон қурбонлари нутқида янада кучли бўлганлиги кузатилади: Рус тўралари сути опшоқ ва ширин сигирларни қўлдан чиқаришини истарми? («Кеча ва кундуз», 217-б.). Империя улкан бир кема, лекин у номаълум ва хавfli томонга сузиб бормоқда (Ч., «Кеча ва кундуз», 279-б.). Чекингиз сигаретани, соврилсин кули кўкка! (Фитрат, «Сигарета») эвфемик гапларидаги соғин сигир мустамлака қилишган халқлар; номаълум ва хавfli томонга сузмоқ-рус империясининг яшай олмаслиги, ҳалокати; сигарета чекиб, кулини кўкка совурмоқ – Чор Россияси босқинчиларини юртдан ҳайдаш, йўқотиш ғояларининг рамзий-эвфемик ифодасидир.

Ойбек икки қарама-қарши синф-буржуазия билан ишчилар курашяпти гапини: курашади икки тўлқин эвфемаси орқали ифодалаган.

Бугунги нутқимизда ҳам, хусусан, Ўзбекистон Республикасининг Мустақиллиги муносабати билан борлиқ сиёсий тушунчалар эвфемикаси шаклланди: Лавозимларда ўрнашиб олган бир неча шахслар мамлакат бўйлаб эсган тоза шабадани... мавсумий бир гап деб билардилар (С.Аҳм., «Жимжитлик», 7-б.). Мана, қуёш юзидан парда кўтарилиб, ҳаммаёқ нурафшон бўлгач, манбалар эшиги очилди. Анбиё ва авлиёлар ... ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмас эдик (Муҳаммад Боқир, «Баҳоуддин Балогардон», 6-б.) гапларидаги мамлакат бўйлаб эсган тоза шабада, қуёш юзидан парда кўтарилиб, ҳаммаёқ нурафшон бўлмоқ иборалари мустақиллик ва ғалаба, манбалар эшиги очилмоқ-диний китоблар ўқиш, ибодат билан шуғулланиш эркинлиги тушунчаларининг эвфемик воситасидир.

Бундан ташқари, ўзбек тилида жуда фаол қўлланилган кўпгина сиёсий воқелик ва тушунчалар (давлат, давлат арбоблари

номи ва ҳ.к.) кейинчалик маълум объектив сабабларга, аниқроғи, сиёсий-мафкуравий эҳтиёж талабига кўра, тўғридан-тўғри айтилмайдиган бўлди – табулаштирила бошланди. Шу билан боғлиқ Совет Иттифоқи, СССР ўрнида Собиқ Иттифоқ, Собиқ бепеён мамлакат, қизил империя, «Совуқ ўлка», қизил мафкура, кўрқув салтанати, таталитар тузум, тиканли сим ичидаги мамлакат каби эвфемиклашган воситалар қўллана бошланди: Совуқ мамлакатдан келганлар маданий меросимизни олиб кетдилар (С.Аҳм., «Жимжитлик» 105-б.). Бу ҳолда бутун бошли «совуқ» ўлкаларни айблаш инсофданми? (Ў.Ҳ., «Нотаниш орол», 80-б.). Аслида бу ҳам ўша кўрқув салтанатининг садоси эканлиги аён (Ў.Ҳ., «Кўрқув салтанати», 108-б.). Қайта қуриш, ошкоралик ва демократия жараёнлари «Қизил империя» нинг пўлат занжирларини парчалаб ташлади («Ўзбекистон овози», 1993, 14 май). Мафия Ўзбекистонга чет элдан экспорт қилиндими, ёки собиқ бепеён мамлакатдан келдимиз?... («ЎЗАС», 193, 6 янв.). Чет элга борганимда «тиканли сим ичидаги мамлакат» ҳақида эшитганимиз дейишди фирма раҳбарлари (телекўрсатувдан).

Москва тушунчаси марказ, юқори, тепа эвфемалари билан ифодалана бошланди: Тақдир тақозоси билан китобларимиз тепага ташиб кетилган (Ч., «Кеча ва кундуз», 209-б.). Юқорига чақришганда бешта районни айтишди (С.Аҳм., «Жимжитлик», 247-б.). Юқоридан пахта талаб қиладилар (Ў.Ҳ., «Нотаниш орол», 65-б.). Тепадан буйруқ бор (С.Аҳм., «Жимжитлик», 89-б.).

Мафкуравий эҳтиёж талаби билан Ленин, Сталин, Брежнев, Горбачев номлари ҳам табулаштирила бошланди. Улар ўрнида қўлланган катта, катта бошлиқ, биринчи, доҳий, жаҳон пролетариатининг доҳийси, кадрдон «устозимиз», йўлбошчимиз, халқлар отаси, Москвадаги оқсоқолимиз, мамлакатимиз раҳбари, ўзбек пахтакорларининг отаси, азиз меҳмон, юқори даражали меҳмон, ҳурматли, отамиз, ҳаммамиз учун ҳурматли каби воситалар ҳам эвфемиклигини йўқотиб-дисфемалашди, энди киноя, кесатиқ маъноларида қўштирноқ ичида қўлланила бошланди: Бу – халқлар отасини масқаралаш... деган айбни қўйиш эди (Ш., «Кафансиз кўмилганлар», 60-б.). Шу муҳташам бино доҳий деб аталмиш кимсанинг номи билан аталиб келинди (ра-

диодан). Москвадаги оқсоқолимиз ҳозир Олмаотадалар (С.Аҳм., «Жимжитлик», 98-б.). Бу фикрни мамлакатимиз раҳбари айтган (Ў.Ҳ., «Нотаниш орол», 21-б.). Куни кеча Тошкентга келган кадрдон устозимиз, ўзбек пахтакорларининг меҳрибон отаси ишимизга юқори баҳо берди (С.Аҳм., «Жимжитлик», 155-б.). У ёқ, бу ёққа юриб жиноят қилманг, бу воқеадан тепанинг ҳам хабари бор («Ўзбекистон овози», 1992, 7 май). Биринчи унинг гапига кулоқ солади,-деди Усмонов (Н.Қобил., «Унитилган соҳиллар», 21-б.). Мирвали фақат биринчини тап олади. Биринчи эса уни ўғлим деган (С.Аҳм., «Жимжитлик», 81-б.).

Илгари рус миллатига нисбатан улуғ рус, улуғ рус халқи, катта миллат, буюк миллат, улуғ миллат, оғамиз, улуғ оғамиз каби иззат-икром англатувчи эвфемик воситалар қўлланилган бўлса, ҳозир, аксинча, истеҳзо, кесатиқ, киноя маъноларидагина ишлатилади. Қиёсланг: Менинг оғам рус бўлур (F.F., 5-б., 277-б.) рус сўзи ҳурмат маъносида. Бу яқин – яқинларгача «улуғ оғамиз»га эргашдик («ФТ», 1993, №4) – «улуғ оға» –кесатиқ, киноя маъносида. Жаҳон бўлди мунаввар ер юзида – «катта миллат»да, Ётармиз дўстлар, тоқайгача бизлар зулматда (Гулшаний)- «катта миллат» бунда ҳам кесатиқ маъносида.

Шўро даврида тилимизга кириб келган кулоқ, унсур, мафия (халқ душмани, яширин ташкилот маъноларида), қатағон қилмоқ, қатағонга учрамоқ (қамамоқ, отмоқ, йўқотмоқ маъносида), кейинроқ ўзбек иши, пахта иши (хиёнаткор, хоин халқ маъносида), ваҳобий, ҳизбут-таҳрирчи (сиёсий хоин, мафкуравий душман маъносида), террорчи (халқлар душмани: миллати, ватани йўқ, космополит маъносида), наркоман, наркотик (қорадори еб ўзини-ўзи заҳарловчи, ўлимга олиб борувчи, қотиллик ҳам қилувчи маъноларида) нисбий эвфемик (қавсдаги маъноларга нисбатан) терминлар ҳам, ўтмишда бахтсиз, қашшоқ, маданияти йўқ бир қора халқ эдик, инқилоб туфайли бахтга эришдик, миллат бўлдик, «Ким эдик, ким бўлдик» эвфемик шиорлари ҳам; очик айтилиши сир тутилган – табулаштирилган давлат ва ҳарбий қисм номларининг бошқа предметлар («Лочин», «Бургут», «Ер», «Венера» каби), рақамлар (Мен биринчи, мен – иккинчи каби), ҳарфий шакллар (х, у, z каби),

яъни шартли эвфемик символлар билан аталиши ҳам эвфема қўллашнинг сиёсий-мафкуравий эҳтиёж талабидир.

Баъзан номиши тилга олиш, ҳатто эслаш билан боғлиқ кишида ғазаб, нафрат, хавф, нохуш кайфият уйғотадиган кимсалар номи эвфемалаштирилади. Масалан, Оқтодшо саройида ишлаб ёмон ном чиқарган, Распутин 1916 йилда ўлдирилганда, унинг ўлими ҳақидаги хабарни сиёсий назорат (цензура) исми, фамилияси, ҳатто, лақаби («Оқсоқол») билан ҳам эълон қилишни тақиқлаган. Журналистлар «Бир машҳур шахс ўлди» («Умер одно значительное лицо») эвфемасини қўллашга мажбур бўлган. Шунда ҳам одамлар барибир ўлган киши ким эканлигини билишган (96, 100–102).

Худди шунингдек, Усама бин Лодин номи кейинчалик табулаштирилиб, ўрнида «Биринчи рақамли халқаро террорчи» эвфемаси қўллана бошландики, бунда: 1) ўша ғайриқонуний ҳаракат туфайли юз берган мудҳиш воқеликларни эсламаслик; 2) биринчи рақамли халқаро террорчи эвфемаси, айни замонда, террорчи шахсни фош этувчи, эълон қилувчи атама эканлиги назарда тутилган.

1.2.5. Сўзловчининг субъектив эҳтиёж талаби

Эвфемик маъно сўз, сўз бирикмаси ёки гап (вербал нутқ), сўзсиз (новербал) ёки кинетик усуллар билангина эмас, маълум грамматик формалар – аффикслар ёрламида ҳам ифодаланади. Бошқача айтганда, баъзи аффикслар гапнинг реал мундарижасига (денотатга) ҳурмат, эъзоз, эркалаш-кичрайтириш каби модус маънолар қўшади, воқеликни эвфониклаштиради (ёқимли оҳанг билан юмшатади) (163, 3-6; 157, 42; 5, 118-121).

Модал-эвфемик маънонинг ифодаланишида энг кўп қуйидаги аффикслар қўлланилади:

а) аффиксонд деб аталадиган хон, жон, бек, бону каби модал формалар: Қумри: Пўлатхон, шу чоққача жойини тайёр қилмадингизми? Пўлат: Менга «хон»ни нима керак? Тўппа-тўғри Пўлат ё деҳқон деяберсангиз бўлмайдими? (Ч., «Ёрқиной», 276-б.). Пинҳона севиб юрган хизматкор қиз «Пўлат» дейишга тили бормаи, эъзозлаб, ҳурматлаб, унинг номига «хон»ни қўшиб айтади. Дафъатандан айтилган бу сўз боғбон йиғитни саросимага солади (Ч., «Ёрқиной», 275-б.)

б) эгалик қўшимчалари: Хонзода: Чақирган сизми? Мен – Холматингиз (Ҳ.Ҳ., «Бой ила хизматчи», 59-б.). Гулом ака-қул ака манглайим уриб, Айтгандир, жигарим, жоним, азизим (Ғ.Ғ., 5-т., 181-б.). Бир сағир акам бор эди, деб йўқламадингиз ҳам, тен-тагим! (С.С., «Саратонда қор ёғди», 74-б.). Ўн бир йилдан бери мусофирман, амирзодам (П.Қод., «Юлдузли тунлар», 147-б.):

в) эркалаш-эъозлаш аффикси+эгалик қўшимчалари: Садринг-га самангинанг сувлиқ тортиб бойланди, Фироқингда онагинанг кўк каптарга айланди (Сафар Омон, «Лайлатулқадр», 17-б.);

г) кўплик қўшимчаси: 1) бирлик маъносида қўлланганда: Да-дам дам олгани кириб кетдилар, бирор соат ухлаб оладилар (С.Аҳм., «Жимжитлик», 78-б.). Олий даражадаги меҳмонимиз рафиқалари билан келдилар (С.Аҳм., «Жимжитлик», 99-б.). Пош-шоойим: Ҳилиги овоз Ҳолматжон эди. Юракларингиз шув этиб кетгандир (Ҳ.Ҳ., «Бой ила хизматчи», 96-б.). Бу тухматларнинг тагида бирон сиёсий мақсад борлиги эҳтимоли тўғрисида Пре-зидентнинг ўзлари ҳам айтган эдилар («Оила ва жамият», 1992, 2 янв.); 2) гапнинг шахси умумлашганда: Муҳаббатда вафоли бўл, бевафони унутмаслар (қўшиқдан). Ҳатто сенинг меҳнатинг-ни, билмадилар, аттанг-а (М.Юсуф, «Уйқудаги қиз», 129-б.);

д) кўп ҳолларда аффиксоидлар (хон, жон...) билан эгалик қўшимчалари бирга қўлланиб, модус маъно янада кучайтири-лади: Ундан ташқари, отахонимизга Самарқандни кўрсатмоқ-чимиз (С.Аҳм., «Жимжитлик», 98-б.);

е) кўплик англатувчи кесимлик қўшимчаси бирлик маънода қўлланганда: Бой Ғофирга: Энди отасимиз, Жамилани хизмат-га буюраверамиз-да (Ҳ.Ҳ., «Бой ила хизматчи», 57-б.);

ё) бирлик маъносидаги эга (мен)нинг кўплик (биз, бизлар), бирлик маъносидаги тўлдирувчи (сендан)нинг сизлардан – кўплик (сиздан, ўзларидан), бирлик маъносидаги кесим (сўрай-ман)нинг кўплик (сўраймиз) формаларида қўлланилиши гап маз-мунининг эвфемиклашишига сабаб бўлади. Масалан, Биз бу топ-шириқнинг ижросини ўзларидан сўраймиз,-деди раҳбар (С.Аҳм., «Жимжитлик», 49-б.) гапи аслида Мен... сендан сўрайман; Мен... сиздан (ҳурмат) сўрайман гапининг мазмуни (денотати) нисба-тан модал маънолар билан бойинган, воқелик юмшатирилган – эв-фемиклаштирилган. Ёки Биров олиб кетса, қайтиб кела бер, деб

айтиб қўйилмаган экан-да. Нега йиғланади? А? Йиғламасин (А.Қ., «Ўғри», 86-б.) шаклидаги эгаси мажҳуллаштирилган нутқларга нисбатан ҳам шундай фикрлар айтиш мумкин.

Ҳатто овознинг юмшаши – эвфония юзага келиши, шу билан боғлиқ қаттиқ товушнинг юмшоғи билан алмашиши каби ҳодисалар ҳам нутқда модус маъно орттирадн: Бировга кўнглида яхшилик сезиб яхши гаплашгиси келганда, Кабиrow ғулдираган мағрур овози ўзгариб «билдингизми» сўзини ингичка товушда «билдийизми» деб кўп ишлатар, шу сўз баробарида унинг афти-ангорида ҳам бир итоаткорликми, эзилишми акс этар эди (О.Мух., «Минг бир қиёфа», 68-б.). Шу сабаб бўлса керак, «қадамингизда» сўзини ашулачилар «қадамийзда», «қадамизда» (гуллар очилсин) деб талаффуз қиладилар.

Ошкор айтилмайдиган (табулаштирилган) яширин нутқлар (масалан, пул ўрнида лой, соққа, қуруғ, кўк сўзларичи қўллаш) ҳам сўзловчининг субъектив – индивидуал мақсади талаби асосида шаклланади (Бу ҳақда «арготик эвфема» баҳсида тўхта-ламиз).

1.3. Эвфемиянинг ёндош ҳодисаларга муносабати ва эвфемик маъно мезони

Табу ва эвфемиянинг шаклланишидаги тарихий-этнографик жараёнларни – этнолингвистика объектнни ўрганмасдан, эвфемик маънога мезон ва метёр белгиламасдан, уни (эвфемия) ёндош, ўхшаш, турдош, жинсдош ҳодисалардан фарқлаб ёки чегараламасдан туриб янги бир соҳа бўлган эвфемиялогик тадқиқотни амалга ошириб бўлмайди.

Бу борада маълум қийинчилик мавжуд бўлиб, бу аввало, биз текшираётган объектнинг ечими билан боғлиқ бўлган ўзбек нутқининг бадний-тасвирий воситаларининг талқинидаги айрим назарий нуқсонлар билан характерланади.

Булар қуйидагилар: 1) омонимия, антонимия, синонимия, полисемия, кўчим, метафора, метонимия, синегдоха, вазифадошлик, фигура, троп, парафраза (перифраза), мақол, матал, қанотли ибора, эпитет, муболаға, литота, жонлантириш, фразама, эвфема, топишмоқ, афоризм, аллегория, ирония, пайрав.

пичинг, қочирриқ, қистирма, сўз ўйини, чандиш, туюқ (тажнис), такрор (анафора, эпифора), ишора, эллипсис каби бадний-таc-вирий воситалар ҳалигача лисоний ва бадний аспектда (тил ва нутқ ҳодисаси сифатида) етарли асосланмаган;

2) юқоридаги терминлар остида ўрганилган ҳодисаларнинг ўзаро муносабати (муштараклиги) ва ўзига хослиги (ажратувчи фарқловчи белгилар), маъно мезонлари аниқ чегараланмаган;

3) ҳамон терминологик анархия, ноаниқликлар мавжуд ва б.

Масалан, О.С.Ахманова парафраза термини: 1) тасвирий ифодалар (описательные выражения), 2) троплар. 3) табу парафраза (парафраза-табу), 4) эвфемик парафраза (парафраза эвфемическая)га нисбатан умумий термин (жинс тушунча) сифатида қўллаган.

Манбаларда метафора, метонимия, синегдоха, эпитет, ўхшатиш, ирония, перифраза (парафраза), гипербола (муболага), литота (кичрайтириш), аллегория, символ, жонлантириш кабилар т р о п; такрор, сукут, риторик мурожаат, антитеза, градация, параллелизм, инверсия, эллипсия кабилар ф и г у р а термини остида ўрганилган. Бошқача айтганда, троп термини кўчимга – мажозий маънога, фигура эса махсус гап шакллари (синтактик фигура, нутқий фигура каби) нисбатан қўлланилган. Лекин аслида фигура терминининг тагида ҳам кўчим – образ, мажоз маъноси мавжуд, троп терминига яқин, маънодош: тропос – грекча образли ифода; фигура ҳам лотинча – образ, қиёфа (162, 300).

Метафора, метонимия, синегдохани троп термини билан аташ ҳам мантиқан тўғри эмас. Чунки троп кўчим, кўчма маъно, образли ифода. Метафора, метонимия, синегдоха, вазифадошлик барча мажозий ифодаларнинг, жумладан тропларнинг (эвфемаларнинг ҳам) шаклланишида асос бўлиб хизмат қилдиган усуллар – маъно кўчиш йўллари дир. Тилшуносликда этироф этилган маъно кўчиш усуллари (метафора, метонимия, синегдоха, вазифадошлик) уруф экиш ёки сепиш воситаларига (сеялка), троплар етиштирилган ҳосилга ўхшайди. Ана шу ҳосила ҳодисалар (троплар) тур тушунча сифатида ўз атамаларини топиши керак: эвфема, фразема каби. Троплар ҳам маъно кўчишнинг метафора, метонимия, синегдоха, вазифадошлик усуллари асосида шаклланган образли нутқий ҳосилалар-ку.

Шу муносабат билан куйида эвфемик маъно кўчиш ёки шаклланиш асосларига доир мисоллар келтирайлик:

1. Шахсан менинг ўзим мамлакатдаги энг қайноқ нуқталарга бориб келишимга тўғри келди (И., «Қабоҳат ёхуд...», 312-б.). 2. Ўрис тўра,-Империя улкан кема, у ботиб борапти,-дейди (Ч., «Кеча ва кундуз», 67-б.). 3. Қиз дарёга тушиб кетган гавҳар бўлди (Ч., «Ёрқиной», 20-б.). 4. Шокир ота қизнинг юкли эканлигини эшитиб, Худо оқ йўл берсин,-деди (Ф.Ф., 5-т., 86-б.). 5. Бу бахтиёрлик, бу турмуш... муз устига солинган уй (А.Қ., 2-т., 29-б.).

1-гапдаги қайноқ нуқта – жанггоҳ, уруш бўлаётган жой; 2-гапдаги ботиб бормоқ – ҳалокат; 3-гапдаги дарёга тушган гавҳар – йўқолиб кетмоқ; 4-гапдаги юкли – болали; оқ йўл – осон туғиб олсин; 5-гапдаги муз устига солинган уй – бевафолик, бахтсизлик тушунчаларининг метафорик усул билан шаклланиган эвфемик воситаларидир.

1. Ҷўлғаниб сокин хаёлга,

Жим ётар соғоналар.

Не кўрар Мирзо Улуғбек

Беш асрлик хобида (Э.В., «Самарқанд»).

2. Бу дори Ҳиндистондан келгунча касалнинг йигирмаси ўтиб, қирқи яқинлашмоғи аниқ эди (Ф.Ф., 5-т., 96-б.). 3. Вазирларнинг чўнтагида шоҳ қасдига финҳон ўқ (Э.В., «Садоқатнома», 46-б.). 4. Юзингда доғ кўрдим... муборак бўлсин (А.Қ., 3-т., 325-б.). 5. Шундоқ қарасам, камида бир кўрпага етқулик қора атласдан кўйлак кийган хотин... гурсиллаб ерга йиқилди (Ў.Ҳ., «Икки карра икки-беш», 25-б.). 6. Йигирма иккинчи июн саҳари, Чиқмас кишиликнинг асло ёдидан (Ҳ.О.). 7. Мен оз бўлмаса партбилетимдан ажралдим (С.Аҳм., «Жимжитлик», 67-б.).

1-гапдаги соғоналар – ўликлар; 2-гапдаги йигирмаси ўтмоқ, қирқи яқинлашмоқ – ўлмоқ; 3-гапдаги ўқ – ўлим; 4-гапдаги юзида доғ кўрмоқ – ҳомиладор; қорнида боласи бор; 5-гапдаги бир кўрпага етқулик қора атлас кийган – беҳад семиз; 6-гапдаги йигирма иккинчи июн саҳари – уруш бошланган кун; 7-гапдаги партбилетдан ажралмоқ – ишдан ҳайдалмоқ, қамалмоқ тушунчаларининг метонимик усул билан кўчган эвфемик воситаларидир.

Адабини бермоқ, бети очилмоқ, балоғатга етмоқ, бошини иккита қилмоқ, бир ёқли қилмоқ, дон олишмоқ, ёстуғини қури-

моқ, кўзи ёримоқ, қўли эгри каби бирикмалар кўчма-мажозий бир тушунча англатиши ёғидан фразема бўлса, воҳеликнинг салбий таъсирини, нохуш хабарни юмшатиши, нутқий беозорликка, одоб доирасида муомала қилишга имкон бериши нуқтаи назаридан эвфема ҳисобланади.

Мақол, матал, афоризм, топишмоқ, қарғишлар ҳам алоҳида ҳодисалар бўлса-да, уларнинг маълум қисми эвфемик хусусиятга эга (93, 53; 60, 52-53; 142, 136). Эвфемиялогия бундай ёндош, учрашувчи муштарак фактларни ҳам ўрганади. Масалан, очиқ айтишга истиҳола қилинган Ҳаммамиз ҳам ўламиз гаши: «Бир уйда неча жонсан, бир-бирингга меҳмонсан»; Умр қисқа, ўлим тез етиб келади фикри: «Умр – мисоли дарё», текинхўр тушунчаси: «Ўроқда йўқ, машоқда йўқ – хирмонда ҳозир» эвфемик мақоллари, топилиши керак бўлган (яширилган) ўлик ёки ўлган киши тушунчаси «Ҳаргиз-ҳаргиз, бўйи бир газ, чақирса келмас, пиёда юрмас»; кафан тушунчаси «У нимадир? тикмадилар, бичдилар»; қабр тушунчаси «У нимадир? дарвозасиз бинодир» (Маҳтумқули) каби эвфемик топишмоқлар орқали ифодаланган ва б.

Эвфемиянинг антонимия, синонимия, омонимия, полисемияга муносабати масаласи ҳам эвфемиялог эътиборини жалб қилади. Масалан, бузилмоқ лексемасининг: 1) қулф бузилган, 2) ишламай қўйган киши, 3) сасиган гўшт, 4) қизлиги олинган, 5) фоҳиша, 6) пес лексемалари мавжудки, бузилмоқ лексемаси ўрни билан ана шу лексемалар (2-,3-,4-,5-,6-лари)нинг эвфемик воситаси бўлиб хизмат қилади.

Тилда сўзларнинг полисемияси, кўчими ниҳоятда катта аҳамиятга эга. Даниялик машҳур тилшунос Есперсон «Полисемиядан маҳрум бўлган тил «лингвистик дўзах»га айланган бўлур эди» деган (99, 384).

Шуни таъкидлаш керакки, эвфемик ифоданинг шаклланишида ҳар қандай кўчим асос бўлавермайди. Чунинчи, одам, ҳайвон, парранда аъзоси ёки қисмлари номининг бошқа предметларга кўчими (дугорнинг қулоғи, дарахтнинг шохи, самолётнинг қаноти каби); ёки мева номи билан дарахтнинг, идиш билан ундаги овқат ёки суюқликнинг аталиши кабилар лингвистик кўчим (метафорик, метонимик, синегдохавий, вазифадош-

лик усуллар) бўлиб, улар образлилик ҳосил қилмайди. Бунда бирор нохуш ёки дағал тушунчани ёпиш, пардалаш зарурияти ҳам йўқ. Мана шу нуқта филологлар эътиборини аллақачон тортган, улар кўчимни лингвистик (лисоний) ва бадий кўчимларга ажратиб талқин қилганлар. Шу билан боғлиқ ҳолда эвфемология услубшуносликнинг бир қисми бўлса-да, унинг (эвфемологиянинг) ўз текшириш объекти борлиги маълум бўлади. Ҳар қандай бадий кўчим эвфемологиянинг тадқиқот объекти бўлавермайди, яъни бадий кўчим ҳар доим ҳам эвфемик ифода воситаси бўлиб хизмат қилавермайди. Масалан, оқ олгин, зангори кема, бахтимиз қомуси воситалари эпитет – сифатлаш бўлиб, пахта, терим машинаси, Конституция номларини юмшатиб айтиш учун қўлланган эмас. Океан ортидаги давлат, кунчиқар мамлакат, озодлик ороли, қизил империя парадфразалари эса эпитет бўлиш бирга муайян давлат номларини тилга олавериш, хусусан, сиёсат нуқтаи назаридан ноқулайлиги, ортиқчалиги сабабли шаклланганлиги учун эвфемик маъно ҳам касб этган.

Англашиладики, эвфемик маъно мезони реал воқелик, яъни табулаштирилган денотат тушунчага нисбатлаб аниқланади. Бунда эвфема дейилаётган восита (коннотат)нинг денотатга нисбатан юмшоқлик даражаси назарда тутилади. Хусусан, эвфемик ифода дейилаётган кўпгина воситалар, чунончи, қарғишларнинг эвфемалиги, одатда, шубҳали туюлади. Бундай ҳолларда ҳам коннотатнинг эвфемалиги денотатга нисбат берилиб аниқланади. Масалан, атрофинга гул экай (мисол Сорахон Отамирзаевдан), кийимнинг дорда қолсин, отинг даврангга боғлансин, ошингни ей (чорвадор нутқидан) каби юзлаб қарғишлар ўл ёки ўлим тушунасига нисбатан эвфемалашган ифодалардир.

Тилшунослар табу ва эвфемани фақат тарихий-этнографик ҳодиса, эвфема фақат табулаштирилган тушунчанинг ёпиқ баёни деб тушунганлар. Бу ибтидоий-этнолингвистик табу учун характерли, албатта. Бироқ маданиятнинг, тилнинг кейинги, хусусан, бутунги тараққиётида табули эвфема билан бирга табулаштирилмаган – очиқ айтилиши уқадар ман этилмаган, бироқ нутқнинг этик-эстетик талаби билан йўл-йўлакай эвфемалаштирилиши керак бўлган турлари ҳам мавжуд. Юқориди келти-

рилган Америка, Куба, Япония, СССР номлари ўрнида қўлланган эвфемик эпитетлар каби. Ёки ота, она атамалари (булар ҳам ота-она номларига нисбатан эвфема бўлган) ўрнида дада, дода, ада, ака; ая, ойи, ажа, опа сўзларини қўллаш; мансабдорларга (номлари ўрнида) раис бобо, мудир бобо, юртбоши, элбоши, оқсоқол, туркманбоши деб мурожаат қилиш кабилар ҳам эвфемалаш ҳодисасидир.

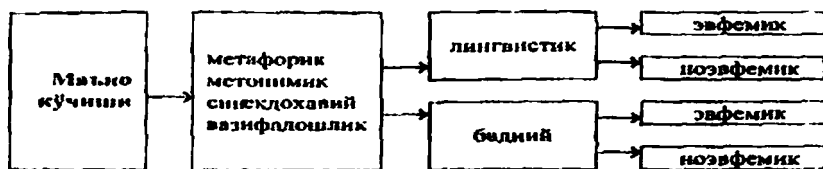
Демак, эвфемалаштириш ҳодисаси айтилиши мутлоқ манзилган (табу) тушунчалардан тортиб, айтилиши (сўзловчининг нутқий маданияти, субъектив қараши билан боғлиқ) мумкин ёки факультатив характерга эга бўлган нутқий жараёни ўз ичига олади.

Эвфемик маъно мезони тушунчаси кенг ва мураккаб бўлиб, у ўз доирасида, табу тушунчаларни юмшатиш туқтан назаридан денотат билан боғлиқ ҳолда, даражаланади – поғона (иерархия) ланади, тизим – семантик структура ҳосил қилади.

Олдинги ишларимизда эвфемик маъно мезони, табу тушунчаларнинг эвфемик ҳосилалари, уларнинг эвфемик синонимлиги, ва бу синонимик қаторларнинг миқдорига доир фикр юритилган, чунончи, «севмоқ» (ишқий)нинг 65та, «хотин олмоқ»нинг 47 та, «эрга тегмоқ»нинг 50 та, «эр»нинг 43 та, «хотин»нинг 56 та, «жинсий алоқа қилмоқ»нинг 140 та, «бўғоз»нинг 30та, «туғмоқ»нинг 28та, «ароқ»нинг 42та, «ароқ ичмоқ»нинг 49та, «маст бўлмоқ»нинг 18 та, «жалаб»нинг 75 та, «жалабхона»нинг 50 та, «ўғри, ўғирламоқ»нинг 30 та, «ўлмоқ»нинг 370 та эвфемик воситаси қайд қилинган (78; 79) бўлса-да, бироқ уларнинг табу ва нисбий (муваққат) табулаштирилган объектлар туфайли шаклланган ўнлаб, юзлаб эвфемик ҳосилаларининг семантикаси – семантик тизими, яъни: 1) табу тушунчани юмшатиш даражаси (82, 25); 2) муайян эвфемик қаторларнинг синонимлик имкониятлари, денотат ёки доминантга муносабати; 3) бу икки ҳолатнинг ўзаро алоқаси ҳали ёритилганича йўқ (Бу афтидан алоҳида иш – семасиологик тадқиқот талаб қилади).

Бошқача айтганда, маъно кўчиш усуллари (метафорик, метонимик, синегдохавий, вазифадошлик) баёни, маълум даражада мавжуд. Бироқ уларнинг, аввало, лингвистик ва бадий, сўнгра лингвистик кўчимнинг эвфемик ва нозвфемик; бадий кўчим-

нинг ҳам эвфемик ва нозвфемик турларга ажратилган талқини, таснифи, улар ўртасидаги чегара ва мезонлар ҳали етарли ишланган эмас. Биз қуйида мана шу масалага доир бир диаграмма бериш билан чегараланамиз:

1.4. Эвфемиянинг тил сатҳига муносабати

Маълумки, услубшунослик тил яруслари аспектида: фонетик стилистика, лексик стилистика, фразеологик стилистика, синтактик стилистика, морфологик стилистикага ажратилиб ўрганилмоқда (149, 19-95; 51; 96, 356; 140, 42-,145). Ижобий томонлардан қатъи назар, бу метод услубшуносликнинг ўрганиш объектини муайян тил сатҳи (ярус) билан чегаралаб қўйиш хавфини туғдиради. Қолаверса, бунда нутқнинг экстралингвистик ёки паралингвистик воситалари услубшуносликнинг ўрганиш объектидан ташқарида қолади. Бундан ташқари, нутқнинг фразеология, эвфемия каби кўпгина тасвирий воситалари анъанавий услубшуносликнинг лексик стилистика бобида берилиши ҳам ўзини оқлай олмайди. Чунки кўчимлар тилнинг лексик сатҳига жойлашмайди. Шу сабаб бўлса керак, «Ўзбек тили стилистикаси»нинг муаллифлари синтактик фигура ва тропларни тил тизимида эмас, алоҳида баён этганлар (140, 228-246).

Тўғри, троп ёки услубий фигуралар, жумладан, эвфемик воситалар сўз, сўз бирикмаси, содда гап, қўшма гап, матн, ҳатто, говуш шаклида мавжуд. Лекин бу ҳолат уларни (мажозий маъно ифодалаганчилиги, маънонинг беқарорлиги, «қалқиб» турили, «тутқич» бермаслиги сабабли) тилнинг бирор сатҳида ўрганишга имкон бермайди. Мамажон Мукаррамов лингвистик ва бадний метафоранинг фарқини аниқлаш муносабати билан Е.П.Черкасованинг «Соф лингвистик ҳодиса саналган ўхшатиш – бу синтактик ёки морфологик структура, метафора эса конструкция ҳам, ҳатто, сўз ҳам эмас, балки семантик функциядир» (60,

52-53; 132, 13) деган фикрини жуда ўринли келтирганки, бу – бошқа турдаги мажозий ибораларга ҳам тегишлидир.

Шу сабабли бўлса керак, иборашунослар мажозий бирликларни ўрганаётганда, асосий эътиборни структурага эмас, семантик таҳлилга қаратадилар.

Ирсали Тошалиев ҳам стилистик норма ечими билан боғлиқ ишларида бу масалага доир аниқ хулосага келган: «Стилистика бошқа лингвистик фанлардан фарқли, тил тизимининг барча ярусларини, яъни товушларини ҳам, сўз ва сўз формаларини ҳам, уларнинг морфем қисмларини ҳам, стилистик характерига кўра бир тилдаги ҳодисалар сифатида барабарига ўрганади» дейди ва Г.О.Винокурнинг «Стилистикага ўтиш фонетикадан эмас, грамматика ёки семасиологиядан эмас, балки бир бутунликни ташкил этувчи мана шу уч фаннинг бир йўла ҳаммасидан бошланади» (114, 29) деган фикрини ҳам келтиради ва ўзи қуйидагича хулоса қилади: «Стилистик нормалар тил соҳалари – яруслари бўйича белгиланмайди. Бунинг устига фақат стилистик нормаларга хос махсус тил бирликлари ҳам ва уларни характерловчи алоҳида тил яруси ҳам мавжуд эмас. Шу сабабли стилистик нормаларни адабий тилнинг фонетик, морфемик, лексик, грамматик нормалари қаторида кўрсатиш ўзини оқламайди» (114, 42).

Юқоридаги баёнлардан англашиладики, эвфема ҳам кўчма-мажозий ифода; бадий-тасвирий ифодаларнинг бири; эвфемиология услубшуносликнинг таркибий қисми – бир соҳаси. Шу сабаб у (эвфемия) тил тизимининг бирор ярусида жойлашмайди. Бошқача айтганда, эвфема фақат фонетик, лексик, морфологик ёки синтактик бирлик эмас. Унинг ҳаракат доираси кенг-тил сатҳи бўйлаб ҳаракат қилади. Ҳатто, паралингвистик ҳодисалар ҳам эвфемик маъно ифодалаш учун хизмат қилади. Эвфемани бирорта лингвистик бирлик – структура дейишдан кўра, семантик-функционал қатлам – категория деб қараш мақсадга мувофиқ.

Хуллас, эвфемик маънонинг, умуман, тил эвфемик қатламининг шаклланишида тил тизими бевосита қатнашса-да, эвфемиология фан сифатида билвосита тилшуносликнинг семасиология, синтактик фонетика, психолингвистика, экстра (ёки пара) лингвистика, этнолингвистика, социолингвистика каби соҳаларига таянади.

1.5. Эвфемиянинг таснифий асослари

Фактлар эвфемик нутқни қуйидагича таснифлашга имкон беради:

1. Воқеликнинг табулашиш даражасига кўра: 1) номини айтиб бўлмайдиган - айтили ман этилган, парнографик тушунчалар билан боғлиқ эвфемалар. Бунга: а) одамнинг уят ёки жинсий-таносил аъзолари; б) жинсий алоқа жараёнларининг ифодаси билан боғлиқ сўз ва иборалар; в) сўкиш, ҳақорат билан боғлиқ (ва ҳ.к.) эвфемик воситалар киради;

2) кўрқинч, совуқ, нохуш хабар ёки ўлим билан боғлиқ эвфемалар;

3) воқеликнинг номини айтиш мумкин-у, бироқ нутқ маданиятига мос келмайдиган тушунчалар билан боғлиқ эвфемик воситалар. Бу турнинг қўлланиш доираси жуда кенг бўлиб, улар: а) оила аъзолари нутқида; б) ишхона ва жамоат жойларда бўладиган муомалада; в) нотиқнинг мурожаатларида (ва ҳ.к.) қўлланилади.

2. Эвфемалар семантик-грамматик шаклланишига кўра лисоний ва нутқий эвфемаларга ажралади. Бу турлар узвийлик ва умумийликка эга бўлишидан қатъи назар, қуйидаги хусусиятлари билан фарқланади:

а) лисоний эвфемалар маъноси бирикма таркибидаги сўзларнинг реал маъносидаги англашилмайдиган, яхлит ҳолда бир умумий тушунча – образли маъно ифодалайдиган воситадир. Шу томони билан фразема, мақол, матал каби ҳодисаларга ёндошдир;

б) лисоний эвфема луғавий бирлик, уни луғатлаштириш мумкин. Нутқий эвфема бу талабга жавоб бермайди;

в) лисоний эвфема узоқ вақт қўлланавериб, турғунлашиб, тил фактига айланганлигидан, унинг эвфемик маъноси матндан ташқарида ҳам англашилади ва тил эгалари томонидан деярли бир хил тушунилади: вафот этди, кўзи ёриди, оёғи суюқ каби;

г) нутқий эвфемани, асосан, контекст, нутқий вазият бошқаради. Нутқий эвфема лисоний эвфема каби «ёпиб» айтиш аънарасига айланган табу тушунчаларни эмас, олдиндан табулаштирилмаган воқеликларни нутқ momentiда маълум мақсад ва

талаб билан табулаштириб, сўнгра уни эвфемиклаштирилган воситаларда баён этади. Нутқий эвфема термини замирида вақтинчалик нутқий жараёнда зарурият, муваққат табулаштириш ётади. Шундан келиб чиқиб, лисоний эвфемага нисбатан аслий ёки мутлоқ, нутқий эвфемага нисбатан нисбий ёки муваққат эвфема терминларини қўллаш мумкин. Чунки улар (нисбий эвфемалар) гапдан ташқарида ўзининг реал (узвал) маъносида ҳам қўлланилади: У пичоқчилик маҳалласига кириб, жин кўчага бурилиши билан, домла эшиги олдида одамларнинг қатор қўл қовуштириб турганини кўрди (М., «Умид», 337-б.). Шундай дадам ўтиб кетдилар, нега энди қабрлари совимасдан бизларни ёмонлашга тушдингиз («Тошкент оқшюми»). Жомий: Уста Жалолиддиннинг боши кесилди. Навоий: Гуноҳи на эрди бу тилла бошининг, Гуноҳи на эрди порлоқ қуёшнинг (У., И.Султон, «Навоий», 87-б.)

Кечкурун ош сузсак бир насиба кам,

Қумсайман бировни – аллакимимни.

Ишончим доимо бардам бўлса ҳам,

Баъзан васвасалар босар дилимни (F.F.)

Йигирма иккинчи июн саҳари, Чиқмас кишиликнинг асло ёдидан (F.F.). Соатингиз борми?(Сўзлашув). Бошлиқ қуруғидан талаб қилаётганлиги сезилиб турарди (С.Аҳм., «Жимжитлик», 278-б.). Улфатлар ҳар кеча шиша бўшатиш билан банд бўлганликларидан... (М., «Умид», 325-б.). Суюнчи! Дилафруз қутилиб олибди (С.Зун., «Асарлар», 56-б.). Шунақа укалардан бултур учтаси билан хайрлашдим (М., «Умид», 71-б.) гапларида домла эшиги олдида одамларнинг қатор қўл қовуштириб туриши – домла ўлибди; ўтиб кетдилар – ўлиб кетдилар; гуноҳи на эрди – нега ўлдирилди, тилла бош, порлоқ қуёш – Уста Жалолиддин; бир насиба, биров, аллаким – шоир ўгли; васвас – ўлим хавфи; йигирма иккинчи июн саҳари – уруш; соатингиз борми? – ақтни айтиш; қуруғи – пул, пора; шиша бўшатмоқ – арақхўрлик; қутулиб олмоқ – туғмоқ; хайрлашмоқ – ншдан ҳайдалмоқ тушунчаларининг эвфемик воситаларидир.

3. Таъсирчанлик, бўёқдорлик, оригиналлик даражасига кўра, нутқий эвфема доирасида унинг 1) индивидуал ва 2) окказионал турлари ажралади.

Бу тур эфемалар оммалашмаган, ҳатто, эшитилмаган, «теша тегмаган», оҳори тўкилмаган имкониятдор воситалар бўлиб, индивидуал нутққа таъсирчанлик, жозибадорлик, бўёқдорлик, ногаҳоний ҳайрат каби модус маънолар қўшади. Масалан, Ҳумоҳоннинг муҳаббати баҳорда ёққан қорга ўхшайди: бир томондан ёғиб, иккинчи томондан эриб кетаверади (Асқ.М., «Тугилиш», 49-б.). Бир қизга икки бор ёр-ёр бўлмасин (М. Юсуф, «Уйқудаги қиз», 59-б.) эфемалари фавқулодда янгилиги ва таъсирчанлиги билан характерлидир.

4. Маъно ифодалаш усулига кўра эфеманинг тагмаъноли тури ажралади. Тагмаъноли (пресуппозитив) эфемада табулаштирилган воқелик ички – семантик жиҳатдан ўзаро боғланган мажозий ифода орқали акс этади. Тагмаъноли гапларда англашилиши керак бўлган воқелик қочириқ, кесатиқ, киноя каби воситалар ёрдамида ишора қилинади ва табулаштирилган тушунча мантиқан англашилиб туради: Ҳумоюн «Бобурнома»нинг қачон тугадини сўраганда, Бобур умри тугагунча давом этишини айтади. Ҳумоюн: «Ундай бўлса, «Воқеъи» асарингиз юз йилда ҳам тугамасин,» - дейди (П.Қод., «Юлдузли тунлар», 98-б.) – (тагмаъно: юз йилда ҳам ўлмаган). Афанди икки хотини билан қайиқда сайр қилаётганда, катта хотини довул туриб қайиғимизни ағдарса, қайсимизни қутқарасиз деганда, Афанди: Сен сузишни биласан-ку, дейди (тагмаъно: сени қутқармайман). Бўронбек рус генералига: «Сиз мужикнинг қора қўли туфайли оқсиз,»-дейди (Э.Тур., «Бу тоғлар – улуг тоғлар», 12-б.) – (тагмаъно: сиз текинхўрсиз).

5. Тил эфемик қатламнинг шакллантиришдаги ролига кўра риторик ва олмошли эфемалар алоҳидаликка эга.

Риторик сўроқ гаплар тантанали оҳанг, логик-эмфатик урғу билан кучайтирилганлиги ва унда ҳис-ҳаяжон (экспрессив-эмоция) ифодаланганлигидан, нутқий фигура сифатида хизмат қилади. Шу сабаб эфемнология риторик сўроқларни ўрганadi. Риторик гаплар ҳукми, жумладан, айтилиши ноқулай бўлган воқеликларни «яширин», «ёниқ» ҳолатда, юмшоқ поэтик усулда баён этади: Файзулло бобо! Сизни ноҳақ отдилар, Қабрингиз ҳам номаълум ҳукмига нисбатан Қадим Бухорога лайлақлар келди, Ўзингиз қайдасиз, Файзулло бобо?! (М.Юсуф). Муҳаммад ҳам

ўлиб кетди гапига нисбатан Қани ул Ҳазрати Хотам? (Иброҳим Адҳам) риторик гаплари эвфемик восита сифатида қўлланган.

Минг турли хаёллар бағрим этди чок,

Лекин мен уни қилгим келмади ҳалок,

Оҳ, у қандай муҳтож эди онага,

Уни ташлаб кетдим етимхонага (Ш. Салимова, «Саодат», 1992, №6) мисраларида ҳомила ва чақалоқ тушунчалари уни, у олмошлари билан эвфемалаштирилган. У йигирма уч йил халқнинг тепасида турди (С.Аҳм., «Жимжитлик», 263-б.) гапида У – Шароф Рашидов ўрнида; Улар кеч келадилар гапида улар-эрим сўзи ўрнида қўлланилган ва маълум бир нутқий қулайликка эришилган.

6. Ифода воситасига кўра: а) вербал ва б) новербал эвфемаларга бўлинади. Кўп ҳолларда муайян вазият, талаб табу воқеликни вербал нутқ эмас, новербал воситалар орқали ифодалашни тақозо қилади. Бошқача айтганда, эвфемик маъно ифодалашда новербал воситалар ҳам табиий ва зарурий усуллар бўлиб, нутқ жараёнида, унинг компоненти сифатида муҳим аҳамият касб этади.

НOVERбал эвфемик нутқ одатда: а) ихчамлик, тежамкорлик – тил иқтисоди; б) контекст ва нутқий вазият талаби қонунларига асосланади. Новербал эвфемик ифода воситаларини: а) имплектив эвфема; б) кинетик эвфема терминлари билан турларга ажратиб ўрганиш мумкин. Имплектив эвфема кўпроқ контекстга - ёзма нутққа асосланади. Бунда пресуппозиция, эллипсия, интонация, сукут, тўхтаб, пауза кабиларга эътибор бериллади.

Имплицит ифодада табулаштирилган воқеликнинг эвфемик воситаси кўпинча қўлланмайди, бироқ улар замиридаги тушунчалар контекст ва интонация (оҳангнинг бирдан кесилиши, тўхтаб қолиши, чўзилиши, тугалланмаганлиги, сукут, давомлилик кабилар) орқали англашилиб туради. Бунда: а) гап тузилиши ўзгаради: тўлиқсизлик, эллиптиклашиш юз беради; б) гап мазмунида ҳам ўзгариш бўлади: Одам ҳам дарахтдай гап: ўсади, унади, мева беради, сўнг... (С.С., «Искандарнинг очиқ кўли», 249-б.). Жамила, кўзимга қара! Аллақандай гумонлар юрагимни сидирмоқда. Сен чиндан ҳам бой билан... (Ҳ.Ҳ., «Бой ила хизматчи», 127-б.). Искандар Саодатга эсингдами, буғдойзорда, фарам ичида... (Э.В., 2-том, 489-б.)

Кинетик восита махсус ўрганилиши керак. А.Нурмонов инсон нутқининг жуда мураккаблигини, унинг кўп томонларини ёзувда ифодалаш имконияти йўқлиги туфайли лингвистик таҳлилдан четда қолаётганлигини, тил картинасини тўла намоён қилиш учун нутқнинг ёрдамчи воситаларини ўрганувчи паралингвистикани фан сифатида тадқиқ қилиш ва амалда қўллаш зарурлигини жуда ўринли уқтирган (73, 32; 74, 113-120).

Кўпгина воқеликларни ифодалашда вербал эвфемик воситалар ҳам «ожиз»лик қилади. Муайян вазият сўзловчи ёки тингловчини қаноатлантирмайди – ноқулайликдан қутқара олмайди. Бундай ҳолларда новербал эвфемик восита (кинетик ифода усули) ёрдамга келади. Бошқача айтганда, вербал нутқ эвфемик маънони лексик-семантик кўчимлар, нутқий фигуралар ёрдамида ифодаласа, новербал нутқ имо-ишора, мимика, жестикуляция, суҳбатдош ҳаракати, манералари, нутқий вазият ва шу жараёнлар билан борлиқ оҳанг, унинг унсурлари – прасодик каби экстралингвистик ёки паралингвистик воситалар билан иш кўради. Лекин нутқнинг бу икки воситаси бир-биридан ажратилган ҳодисалар эмас, албатта. Новербал восита вербал нутқ оқимида – тил базасида ҳаракат қилувчи воқеликнинг реаллашувида хизмат қилувчи ёрдамчи омилдир.

Вилоятга сафарга чиққан ҳукумат раҳбари – биринчи котиб Раҳимов, ички ишлар вазири Луқмоновни кузатиш тантанаси. Булар атрофида ўнлаб раҳбарлар парвона. Шулардан бири иттифоққа довруғи кетган совхоз директори Мирвали. Сал олдин Луқмонов биринчига сездирмай Мирвалига: «Бўйнингдан дорга осаман», - деган. Момент топиб, «Менга қаранг, ака, қандоқ қилсам, сиз айтган дорга осилмайман», - дейди Мирвали. Луқмонов жавоб ўрнига эҳтиётлик билан бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғини бир-бирига ишқаб кўрсатди. – Қанча? Битта етадими? - Луқмонов яна овоз чиқармади. Уч бармоғини кўрсатди. – Бу кўп ишорасини қилди Мирвали ва бироздан кейин милиция бошлиғига: «Хуб, нархини айтинг», - деди. – «Сиз айтинг», - деди генерал. – Мирвали битта бармоғини кўрсатди. Генерал энсаси қотгандай лабларини буриб, учта бармоғини кўрсатди. -Мирвали иккитасини кўрсатди. Генерал ҳамон учтасини кўрсатиб турарди (С.Аҳм., «Жимжитлик», 171-б.).

Ушбу эвфемик диалогик матнда мавжуд таҳликали вазият сўм (пора), унинг миқдори сўз билан эмас, новербал эвфемик восита (бармоқ, лаб, энса, мимика) орқали амалга оширилган.

Доктор ҳайрон қолиб, қайта бошдан унинг юрагини текширмаққа бошлади. Бир неча дақиқалардан кейин бошини чайқаб эшикка чиқди (М.Коз., «Кўрқинчли Техрон», 118-б.) гапида бошини чайқамоқ кинетик воситаси орқали беморнинг ўлишига ишора қилинган.

Новербал эвфемик воситалар, асосан, экстралингвистика ёки паралингвистиканинг ўрганиш объектидир.

7. Ноадабий тил воситаларининг қўлланилишига кўра: аргосимволик эвфема ва унинг умумнутқий ва хусусий нутқий турлари мавжуд. Маълумки, какофемизм, вульгаризм, варваризм, жаргонизм, арготизм, криптология каби терминлар остида ўрганиладиган материаллар услубнинг умумадабий нормасига зид (оппозиция) қўйилади. Бундан қатъи назар, улар хусусий услуб нормаси доирасига киради ва нутқда маълум мақсадларда қўлланиб, социал моҳият касб этади. Баъзи олимлар ҳам умумадабий услуб нормаси доирасида изоҳлаш қийин бўлган, матнда маълум мақсадга мувофиқ қўлланган бундай ноадабий (анормал) воситаларни вазифавий нутқ услублари нормасига алоқадорлигини уқтирганлар (114, 29).

Биз ноадабий нутқ бирликлари учун қўлланиладиган тасвирий воситаларни шартли равишда «арго-символик эвфема» термини билан атадик.

Арго-символик нутқ умумхалқ нутқига хос бўлмаган, яъни муайян тил эгалари томонидан бир хил тушунилмайдиган, маълум социал қатлам ёки касб-ҳунар эгалари (ўғри, қиморбоз, чайқовчи, савдогар, жиноятчи, безори ёки ҳарбийлар, юристлар, журналистлар, маҳбуслар, инқилобчилар ва ҳ.к.)нинг маълум мақсад ва манфаатлари учун хизмат қиладиган хусусий, яширин муомала воситасидир.

Арготик тил фақат ўғрилар тили бўлмай (16,53), у жаргон, яширин нутқ (криптология), абдол (бирлиги – бадал), задгарни терминлари билан аталадиган материалларни ҳам ўз ичига олади (140, 61-63). Умуман, аргонавтика (ўрганувчи – аргонавт) соҳа сифатида ўрганилиши керак.

Арго-символик нутқда бирор тушунча ёки воқелик кўп ҳолларда ўз номи – ифода воситаси билан эмас, бошқа сўзлар, шартли белгилар, символлар орқали ифодаланганлигидан, у эвфемик характер ҳам касб этади. Эвфемнолог аргонавтика ёки криптологиянинг ана шу томонларини ўрганади.

Эвфемнолог тилдаги ҳар қандай нутқий ҳодисаларни ўрганмайди. Масалан, С.Усмонов сўз формасини тадқиқ қилиш муносабати билан «ими-дими» сўзининг биринчи компоненти - «ими» аслида имламоқ феълнинг лексик негизи (яъни от қисми) им эканлиги, шоҳ аскарларига қўйилган, тайинланган яширин белги, пароль бўлиб хизмат қилганлиги, ҳарбий ҳаракат имидимида бажарилиши кераклигини англаганлигини таъкидлаганки (124, 208–209; 56, 74), эвфемика нутқнинг ана шундай яширин, символик воситаларни ҳам ўрганади.

А р г о т и к э в ф е м а л а р кўпроқ ўғри, қароқчи, қотил, ракетчи, хоин, маҳбус кабилар нутқда қўлланади. Бунда ўлдирмоқ тушунчаси ўрнида жойини солмоқ, жойламоқ, жойлаштирмоқ, саранжом қилмоқ (саранжомламоқ), ишини бажармоқ, тўғриламоқ, дўппи ёки салла келтирмоқ, оғзига тупроқ ташламоқ, тинчитмоқ, мукофотламоқ, йиғиштирмоқ, бир ёқлик қилмоқ, томоғини силаб қўймоқ, арши аълога юбормоқ, жўнатмоқ, ҳаётига нуқта қўймоқ, хайрлашмоқ каби дисфемик характердаги эвфемалардан фойдаланилади: Қасд қилса, иккимизни ҳам бир йўла жойимизни солади (Н.Қобил, «Ёшлик», 1988, №4, 37-б.). Сталиннинг ўзи фронтга борганда эди, аллақачон энафар фашист деганнинг жойини соларди (Н.Қобил, «Ёшлик», 1988, №4, 47-б.). Бек, эрталабгача ҳалиги учаласини жойлаймиз. Улар бизнинг сиримизни очади... холани эртагаёқ йиғиштириб қўяман. Полвонни икки-уч кун ичида бир ёқлик қиламан. Кални ҳам тугатиб қўя қоламан. Агар бир пичоқ, бир кичкина темиртак бўлса, мен уни албатта саранжом қилар эдим. Бек: Уларнинг иши жуда осон: оғизларига бир сиқим тупроқ ташлаб қўйсақ бўлади. Хонпошша: Бир сиқим тупроқ билан иш битадур. Ёрқиной (шошилиб чиқади): Бегим, борсинлар, кални тўхтатсинлар! Мукофот беришнинг вақти ҳали жиндак бор. Бек: Аввал Кални йиғиштир, кейин унисини тўғрилайсан. Пўлат ўғрининг ҳалигидақаси бўлса, Бекни

эплаб кетади. Тонгга яқин сиз айтган чакалакзорда томоғини силаб қўйдим, керилди Полвон. Қал: Арши аълога етиб қолибди-ку, бу қари куёв... (мисоллар Чўлпоннинг «Ёрқиной» драмасининг 316-, 317-, 321-, 323-, 330- 332-, 340-бетларидан олинган). Мени бирёқли қилиш учун 1991 йил июнида яна ҳаракат бўлди. Бандитлар уни тинчитиб кетишган (Н.Латибжонов, «Адолат шамшири», 33-, 71-б.).

Баъзан бирор тушунча эмас, бутун бошли воқелик ҳам эфемалаштирилиши, ундаги салбий мазмун юмшатилиб, яширин тусда баён этилиши мумкин. Бу фикрга С.Айнийнинг «Кулар» романидаги қароқчилар бошлиғи Қилич ҳалифанинг:

Ўнгасини ўрдан берсин,

Қирқтасини қирдан берсин,

Бошбоғини боғлаб берсин,

Қозигини қоқиб берсин деб қилган дуоси мисол бўлади. Бунда, хусусан, субъект ёки адресат яширилади: Шу кунларда бир раҳбар ёзувчининг иши кўрилмоқда эди (Ў.Ҳ., «Нотаниш орол», 81-б.).

Золим қайнонанинг вафотини уйдаги кенжа келини овсинларига хабар бергач, иккинчи овсин: – Қачон бўлди бу шодлик дейди. Катта овсин: – Намозшомда қувондик деб жавоб беради. Учинчи овсин эса исириқ тутата туриб: – Исириқ зое бўлмасин, яна қайтиб келмасин дейди.

Бунда қачон ўлди гапи – қачон бўлди бу шодлик, номозшомда ўлди гапи – номозшомда қувондик, яна тирилмасин гапи-исиріқ зое бўлмасин, яна қайтиб келмасин яширин эфемик воситалари орқали ифодаланган.

Кейинги вақтларда арготик (криптологик) характердаги эфемик воситаларнинг қўлланиш доираси янада кенгайди. Масалан, ҳозирги ҳуқуқшунослар нутқида адабини бермоқ (қийнамоқ, урмоқ), булбулигўё қилмоқ (зўрлаб гапиртирмоқ, тўғирмоқ), меҳмон қилмоқ (қамамоқ), усул қўлламоқ, стул (кресло)га ўтирғизмоқ (азобламоқ, қийнамоқ, дўппосламоқ), қўлга олмоқ (қамоққа олмоқ), «ов» қилмоқ (қўлга туширмоқ), мафия занжир (уюшган жиноятчилар тўдаси) паравоз (бош жиноятчи), тўқмоқ (урувчи, азобловчи), кўк, кўк қоғоз (доллар), гиёҳ ёки гиёҳванд модда (героин, кака-

ин, ошум, наша) каби эвфемик воситалар шаклланди ва олимп-ларнинг тадқиқот объектига ҳам айланди (76, 21-23).

Мисоллар: Менга ўз айбига кўра иқрор бўлишнинг аҳамия-тини узоқ тушунтирдилар. Акс ҳолда иш бўйича мени ўз иборалари билан «паровоз» қиламиз деб кўрқитдилар (И., «Қабоҳат ёхуд...», 93-б.). 22 килограмм гиёҳ моддаси ушланди (Н.Латибжонов, «Адолат шамшири», 52-б.). Учарлар бундай нарса-ларни дарҳол тинчитиб кетиши мумкин (Н.Латибжонов «Адо-лат шамшири», 49-б.). Уни ертўлага олиб тушиб, бир адабни бериб қўйинглар,-деди терговчи (И., «Қабоҳат ёхуд...», 94-б.). Жиноятчи гуруҳлар сизнинг бошингиз учун катта миқдорда пул тикишибди (Н.Латибжонов, «Адолат шамшири», 48-б.). Бу мафиянинг дастхати эди. Занжирнинг пухталигини қаранг: Ди-даренко, Гайданов, Лаптев-ҳаммаси десантчилар гуруҳидан (Н.Латибжонов, «Адолат шамшири», 33-б.). Александр Хари-тоновни қўлга олиш операциясини ўзим уюштирдим (Н.Латиб-жонов, «Адолат шамшири», 36-б.). Бандитлар қўлида уч кун «меҳмон» бўлган (И., «Қабоҳат ёхуд...», 98-б.).

Бундан ташқари, жиноий кодекс моддалари эвфемик харак-терда бўлади. Ундаги рақамлар заминиди нохушлик, қўрқинч ифодаловчи тушунчалар «яширин» бўлади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят Процессуал Кодекси (ЖПК) модда-ларидаги 97, 169, 210, 242, 246 каби рақамлар ўғрилик, пора-хўрлик, ўлим жазоси, контрабанда (145); шунингдек, 01, 02, 03, 04 рақамлари ёнғин, милиция, касаллик, газланиш ту-шунчалари билан боғлиқ бўлган нохуш воқеликларнинг шарт-ли символик (эвфемик) атамасидир: «Илоҳим, ҳеч кимнинг иши «01», «02», «03», «04» га тушмасин» (сўзлашувдан).

Сир тутилган ҳарбий қисм ёки объектлар ҳам эвфемалашти-рилади. Бунда М(эм), N (эн) каби ҳарфлар, ё маълум (маҳфий маъноли) рақамлар, «кит», «кобра», «ер», «осмон», «жануб», шунингдек «Тошкент», «Бухоро», «Самарқанд» ёки «бирин-чи», «иккинчи», ... «саккизинчи» ва шу каби сўзлар очиқ ай-тилиши ман этилган тушунчаларга нисбатан эвфемик ном бўлиб хизмат қилади. «Жазоир - менинг Ватаним» фильмида инқилоб-чи йигитлар фабрикадаги қиз билан исм-фамилиялари ўрнида кийимлари ўлчамини (30, 42, 56 каби) айтиб гаплашадилар.

Мен раҳбарлик қилишим керак бўлган бошқармага «13» рақамли шартли кодекс берилган эди (И., «Қабоҳат ёхуд ...», 58-б.). Унинг хусусан, тифга қарши ишлатиладиган дорилари ҳагто N элчихонасига ҳам маълум эди. (М.Коз., «Қўрқинчли Техрон», 60-б.).

Яширин нутқда турли сабаблар билан ҳарф шаклларидан унумли фойдаланилади. Бошқача айтганда, конкрет исм-фамилия ўрнида қўлланилган «А» исмли, «Б» исмли шахс каби формалар эвфемик восита бўлиб хизмат қилади: Андижон станциясида «К» исмли шубҳали бир кимса қўлга олинди; Бу Ўш вилоятдан келган «А» исмли жиноятчи экан (Н.Латибжонов, «Адолат шамшири», 47-б.).

Баъзи халқларда, чунончи Эронда машҳур шахсларнинг исм-фамилияси ўрнида бирор махсус ҳарф, мансаб-мартаба англаувчи сўз (лақаб) билан бирга, эвфемик восита сифатида қўлланганлиги кузатилади: Рамазонда Р... охуднинг ваъзини эшитганинда, ақл ўрганган бўлар эдинг. Бу гап оғойи Р... уддавланинг қулоғига етиб борган. Р... ашшарияни қамоққа олишга буйруқ берди. Мен оғойи Х...нинг ўғли бўламан. Оғойи Ф... уссалтана ҳамон аччиғидан тушмаган эди (М.Коз. «Қўрқинчли Техрон», 47-, 116-, 129-, 132-б.).

Ҳарфлар (асосан, арабча ҳарфлар) поэтик санъат (ҳуруфи далолат) яратишда, жумладан, эвфемик (фигурал) маъно яратишда рамзий восита бўлиб хизмат қилган:

Даст кўтар лаврон юкини,

Этма қаддингни ё, қалам (Э.В., «Қалам»).

Қоматинг ё бўлмасидин,

Қоши замбарини ўп (Э.В., «Гулнорни ўп») байтларининг биринчисида «этма қаддингни ё» – қийинчиликлар олдида таслим бўлмаслик, ора йўлда қолиб кетмасликка хитоб; иккинчисида «...ё бўлмасидин» – қариб, ётиб қолмасингдан тушунчалари ўрнида қўлланилган.

Юз ёшга кирган ва қадди ёйдек букилган чол қўлида ҳасса ушлаб борарди. Бир йигит уни масҳара қилиб деди: «Эй, пайх, ушбу ёйни қанчага сотиб олдинг, айт, мен ҳам сотиб олай». Шайх: «Агар узоқ яшасанг, сабр қилсанг, бу ёйни сенга текин берадилар», – деб жавоб берибди («Қобуснома», 44-б.) матни:

да қариб, боши ерга тегай деб қолган, ачинарли қомат ёй (ҳарф-га ҳам, ўқ-ёйга ҳам ишора) сўзи орқали юмшатилиб айтилган.

Ҳарфнинг эвфемик воситаси сифатида қўлланилиши мумтоз адабиётда, хусусан, Алишер Навоий асарларида юксак даражада ўз аксини топган. Бу ҳақда кўпгина олимлар, жумладан А.Рустамов, Э.Умаров, Ё.Исоқов кабиларнинг асарларида яхши фикрлар баён этилган (122, 188-191; 33, 22; 41; 42).

Арготик эвфема, хусусан маҳбуслар нутқида кўп қўлланилади. Улар кўпгина тушунчаларни ошкор айтолмаганликларидан ўзаро англашиладиган шартли белгилар – «сўз»лар орқали ифода-далашга ҳаракат қиладилар. Масалан, Шукруллонинг «Кафансиз кўмилганлар» романида керуха (шерик), параша (бўладиган миш-миш гаплар), шумон (тинтув), стукач (сотқин), мах, махнём (алмаштирмоқ), хата (камера), японча массаж (қаттиқ калтаклаш), дубик (кириб-чиқиб турувчи шахс), мўйлов (Сталлин) каби арготик эвфемалар қўлланилган: Ўзингдан ёш чўнтаккесар чекишдан ол, керуха, деб ёнингга кела бошлайди (106-б.). Махбуслар ўзларчани овитиш учун бир-бирларидан «Хўш, бугун қандай парашалар бор, янгисини эшитдингми?.. (107-б.). Чекадиган махоркаларингдан тортиб ейдиган нарсаларинггача ағдар-тўнтар, тити-пит қилиб шумон бошланади (79-б.). Стукачликда сендан шубҳалансалар, ҳаётинг учун ҳавфли бўлиши мумкин (113-б.). ...махнём, дейди-да, гўё қонуний қилгандай, ўзининг бирор увадасини ечиб бериб, сеникени олиб кетаверади (119-). Бостирма шаклидаги хатада ўн чоғли одам овқат еб ўтиришарди (193-б.). Борди-ю, бўлсанг, японча массаж қўллашлари ҳам ҳеч гап эмас (31-б.). Ёки мўйловга арз қиласанми, а? -Мўйловга арз қилганларнинг битгаси шуми?; Яқин орада мўйловдан кутиламиз, деган гап ҳам чиқиб қолди (143-б.).

Русларга тақилган малла (маллавой), оққулоқ, иван; ўзбекка тақилган қора (қоравой), баъзан лилипут лақаблари ҳам арготик эвфема характерига эга: У маллавойнинг шошмай турсин, ҳали бошига не кунларни солар эканман (С.С., «Туладан келган келин», 170-б.). Оғзингга маллалар бир тепди (Ч., «Кеча ва кундуз», 168-б.). Қарангиз, Эронни, бир томондан бизнинг иванлар ўз нуфузлари остига олди (Ч., «Кеча ва кундуз», 187-б.). Мен сизга айтсам, қоравойларнинг жони қаттиқ бўлади (Э.Тур.,

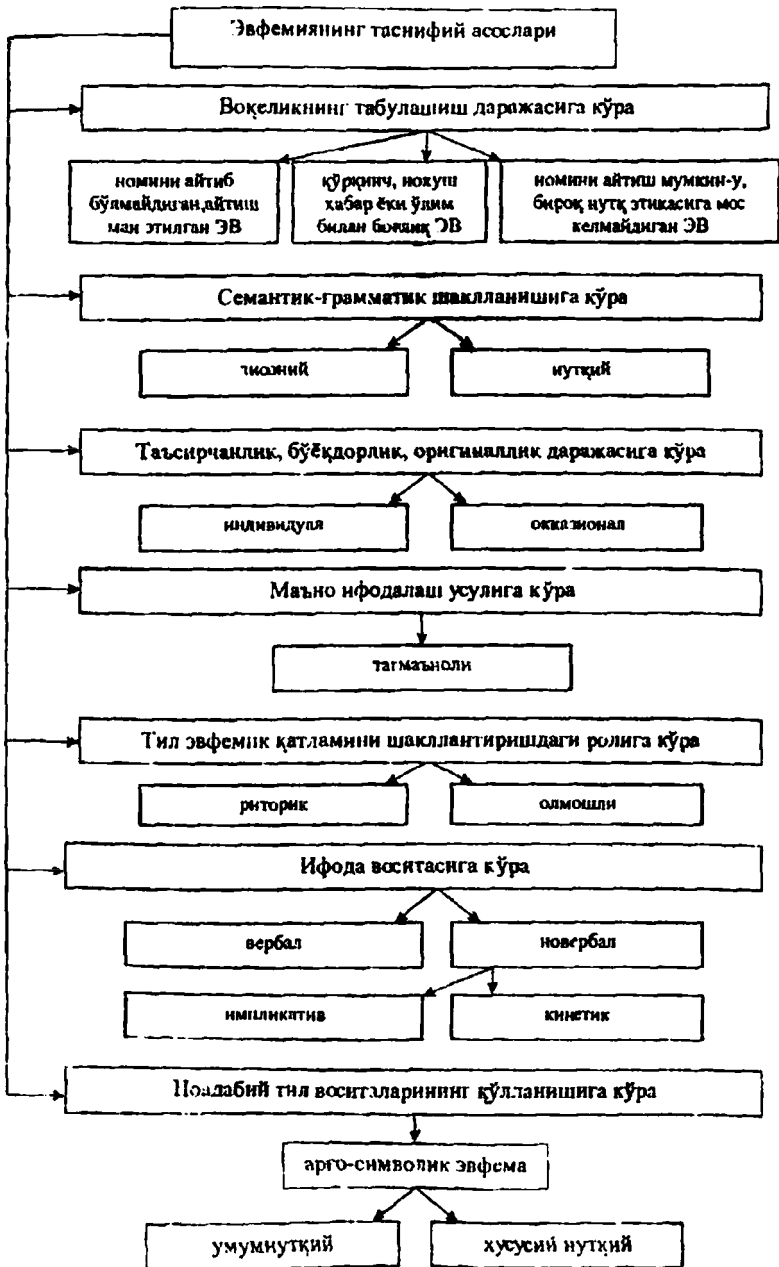
«Бу тоғлар – удуғ тоғлар», 159-б.). Қоралардан кимлар бор? (Марказий осиеликларни лагерларда «қора» лақаби билан аташ русум эди). -Ҳов анави бурчакда сен излаган бир «қора» ёғибди, -деган овоз эшитилди бандитлар орасидан (М.Зокиров, «Жаннатдан қувилган одам», 145-б.) Қаёқда, ўрис кичик сержантти бизнинг юзимизга қарашга азбаройи қийналганидан «бу лилипутлар қаердан?» («Откуда эти лилипуты?»), -дея жаҳли чиқди (А.Жумақул, «Юракка сифмаган гаплар», 4-б.).

Кўпинча кесими (феъл бўлса) I шахс бирлигининг истак майлида қўлланиладиган ҳақорат, сўкиш англатадиган гаплар арготик эвфема материалларидир: Ҳали юрт сўраб ётганларинг шу дегин! Вой ўша оберган шаҳарингни шолворингга солиб берай. Вой сани ўша налогбош қилгонни қайчилай. Вой ўша налогвойинг бурнига носқовоғим. Вой ўша думовойинг минаи қози домлангни бурнига чертай. Вой дедим, сенинг шу оқ кўйлақларингнинг чўнтагига бурним. Вой, дедим, вой ўша мерос бойваччасини хинолай. Вой, ўша ҳаммангга липшамни қоқай, бойлар (мисоллар Абдулла Қодирийдан).

Хуллас, арготик ва диалектал сўзлар, неологизм ва жаргонлар ҳам ўрни билан, маълум сабабларга кўра эвфемик моҳият касб этади; очик айтиш мумкин бўлмаган воқелик ёки тушунчанинг салбий таъсирини кучсизлантириш, камайтириш, юмшатиш учун хизмат қилади ва тил эвфемик қатламларини тўлдиради, бойитади. Демак, эвфемия адабий тил доирасидагина ҳаракат қилиб қолмай, у бадий адабиёт тилини ҳам (123, 35-40), тилнинг профессионал қатламини (сленгвизм аспекти), темирчилик, кулолчилик, деҳқончилик, савдогарчилик, чорвачилик каби соҳалар билан боғлиқ эвфемик воситаларни ўрганади** Бунда бирор гуруҳ ёки социал қатламнинг нутққа бўлган индивидуал муносабати (прагматик аспект) назарда тутилади.

Юқорида айтилганларни жадвалда қуйидагича ифодалаш мумкин:

1.6. Табу ва эвфемиянинг эволюциясига доир

Табу ва эвфема қўллаш воситалари ҳам тил ва жамият тараққиёти билан бирга тараққий қилади, эскиради, истеъмолдан чиқади, ўрнида янги эвфемик воситалар шаклланади. Бошқача айтганда, кўпгина эвфемик воситалар давр ўтиши билан эскириб ўзи боғланган табу тушунчанинг беозор ифодаси бўлолмай қолади. На-тижада биринчи эвфемик восита ўрнида янги - янада эшитилиши қулай бўлган эвфема пайдо бўлади. Битта табу тушунчанинг қайта-қайта эвфемалаштирилиши бирдан ортиқ (бешта, ўнга, йитирма-та ва ҳ.к.) эвфеманинг шаклланишига сабаб бўлади.

Масалан, илон аслида чақувчи, заҳар солувчи (тожикча га-занда) тушунчасининг эвфемаси: жил+он, жилувчи, судралув-чи, кейин арқон, арғамчи, олачилвир, қамчи каби эвфемалар билан алмаштирилган. Чаён ўрнида қўлланган гаждум, каждум эвфемаси нутқ талабига жавоб бермагач, табулаштирилиб, ўрни-да эшак, номи йўқ, беном эвфемалари қўлланган. Медведь (айиқ) аслида эвфемик атама (мёдаед - асалхўр) бўлган, кейинчалик табулаштирилиб, ўрмончи (лесник), ўрмон ҳоқими, ўрмон хўжайини (хозяйн леса), Миша, Потапич каби эвфемик восита-лар билан аталган (93, 100). Демак, медвед эвфемасигача шу ҳайвоннинг номи бўлган бўлса, у унитилган. Бўри сўзи аслида оқ, оқиш, оқ тусдаги ҳайвон (бўр, бўрсиқ, бўз сўзлари ҳам шу билан боғлиқ) маъносини англатган эвфемик номдир. Кейинча-лик бўри табулаштирилиб жондор, итқуш эвфемалари билан алмаштирилган. Бугунги чорвадор нутқида у, ҳалиги, қора (бўри маъносида) эвфемалари ҳам қўлланилади: Итлар ҳури-шяпти, у (бўри демоқчи) келганга ўхшайди; Кеча сурувга жондор чопибди ёки дорибди (чорвадор нутқидан).

Иштон аслида эвфема (ички тўн) бўлиб, кейинчалик табу-лаштирилиб, лозим, лозима (баъзан тожикча эзор) эвфемала-ри билан аталган.

Эмчак (эм негиздан, эмиладиган аъзо) сўзи дастлаб ҳай-вонга нисбатан ҳам (елин сўзи ўрнида) қўлланилган. Кейинча-лик табулаштирилиб, ҳайвон эмчаги ўрнида елин, инсон эмча-ги ўрнида мамма, кўкрак, сут эвфемалари қўлланиладиган бўлган: эмчак бермоқ – эмизмоқ; кўкрак бермоқ – сут бермоқ ва б.

Ипсон нутқи унинг эҳтиёжидан орқада юрганидек, эвфемалар ҳам қанчалик беозор, нозик маъно ифодаламасин, у табулаштирилган тушунчаларнинг салбий моҳиятини бутунлай ёполмайди - хотирадан бартараф қилолмайди (масалан, марҳумлар руҳини қанчалик эъзозламайлик, уларнинг ҳаёт эмасликларини ҳис этиб турамиз). Бошқача айтганда, айтилиши уят ёки нохуш воқелик – тушунча (аъзодаги ёмон ўсимтадек) ўзини намоён қилаверади. Масалан, номусига тегибди, номусига тажовуз қилибди, зўрлабди, қўшилибди, алоқа қилибди, тегинибди, иқмнлашибди эвфемалари ўша уят сўз... ва у орқали англашиладиган тушунча... ни хотирадан бартараф қилолмайди. Шу боис ҳам, янги-янги эвфемалар қўллашга эҳтиёж борган сайин кучайиб бораверади.

Хуллас, табу ва эвфеманинг эволюцион жараёни (алоҳида ўрганилиши керак) тил эвфемик қатламининг – эвфемиялогиянинг шаклланишига сабаб бўлади.

Баъзи хулосалар:

1. Табу ва эвфемия тарихий - этнографик ҳодиса бўлса-да, фан унинг қачон, қаерда пайдо бўлганлигини, ёки қайси халқ удуми бўлганлигини тасдиқловчи илмий манба ёки матнга эга эмас. Табулаштириш ва эвфема қўллаш қадимий, унинг илдизлари ибтидоий онгнинг яхшилик (эзгулик) ва ёмонлик (ёвузлик) тушунчаларининг пайдо бўлиши, борлиқнинг илоҳийлаштирилиши (фетишизм), руҳ тушунчасининг пайдо бўлиши (анимизм), кўчиб юриши (таносух), ҳайвонларга сиғиниш (анимализм) ёки умуман, тотемик, мифологик тасаввурларга бориб тақалади

2. Табу ва эвфемия ибтидоий дин, онги ожиз одамларнинг ғайритабний дунёқараш, хурофот, бидъат, расм-русмлар таъсирида пайдо бўлган, булар жамиятнинг кейинги тараққиётида – маданийлашган босқичларда йўқолиб кетади деган фикрлар ўзини оқламайди – асоссиз. Чунки табу ва унд эвфемалаштириш тил ва тафаккур каби эволюцион жараёнларни босиб ўтган, муайян ижтимоий дунёқараш асосида тўхтовсиз янгиланиб, шаклланиб тил эвфемик қатламини бойитиб, тўлдириб борувчи ҳодисадир.

3. Табу ва эвфемия этнолингвистиканинг ўрганиш объекти эканлиги ва бу фан ҳақидаги фикрлар дастлаб И.Г.Гердер (XVIII

аср) ва В.Гумбольд (XIX аср)дан бошланган, этнограф олим Ф.Бас, лингвист-этнограф Э.Сепир ва уларнинг издошлари томонидан давом эттирилган.

4. Табу (аслда этнографик термин)нинг ифода материали дастлаб, ўзаро борланган, кўпинча, бири иккинчисининг лайдод бўлишига сабаб бўладиган: 1) социал ёки этнографик табу; 2) лингвистик табу терминлари остида иккига ажралади. Бу икки жараёни ўрганадиган фан этнолингвистикадир. Этнолингвистика лингвистик табу билан боғлиқ этнографик материални (этнографик табуни) ўрганади. Этнолингвистикада этнография ва лингвистикагина эмас, унда илмнинг социолингвистик, этимологик, этик-эстетик, этномаданият, нотиқлик, теологик, ономасиологик, археологик, антропологик, геотопонимик каби соҳалари ҳам учрашади.

5. Аввалги ишларимизда у ёки бу даражада баён этилганлигидан қатъи назар, табу ва эвфемиянинг назарий асослари умуммиллий адабий тилнинг фактик материаллари асосида - алоҳида бобда ўрганилганлиги, тасниф қилинганлиги тилимиз эвфемик қатламини янги босқичда, хусусан, профессионал нутқ эвфемикасини гадқиқ қилишда калит - таянч бўлиб хизмат қилади.

6. Энди табу ва эвфемиянинг тавсифий хулосаси қуйидагича: эвфема, бу – табулаштирилган, яъни очик айтилиши ман этилган, айб, уят, ҳаёсизлик, дағал, қўпол, ҳақорат, сўкиш ҳисобланган; қўрқинч, даҳшат, ғам-алам, изтироб, мотам, ўч, дард, ҳасрат ифодалайдиган; кишига малол келадиган, ўкситадиган, иззат нафсига тегадиган, ҳурматсизлик, мазаҳ, масқара, камситиш. ўкинч ифодалайдиган; бирор шахс ёки давлат арбоби, давлат сиёсати, мафкураси, ўғирлик, хиёнат, жиноят қабилар билан боғлиқ айб-нуқсон, сиру асрорларни ошкор қиладиган; аксинча, нафрат, қаҳр, ғазаб қўзғатадиган; умуман, очик, ошкор айтилиши ноўрин, ноқулай, маданиятсизлик, одобсизлик, ахлоқсизлик ҳисобланган сўз ибора (дисфемизм, какофемизм, варваризм, вулгаризм)ларнинг хотирада салбий таъсирини юмшатиш, камайтириш, ёпиш, яшириш, пардалаш, мумкинқадар беозорроқ тусга киритиш. тасвирий эвфемик ва эвфоник услубда баён этиш, тингловчига ижобий ҳиссий таъсир этиш – ҳаяжон уйғотиш ва шу билан нутқий мукамалликка – гўзалликка, тил ва муомала маданиятига эришиш учун қўлланадиган воситалардир.

2-БОБ. ЧОРВАЧИЛИК БИЛАН БОҒЛИҚ ЧОРВАДОР НУТҚИ ЭВФЕМИКАСИ

Умумтилшуносликда, жумладан, ўзбек тилшунослигида профессионал нутқнинг тадқиқ қилинмай келинишининг объектив ва субъектив сабаблари бор. Субъектив сабаби: 1920–30 йилларга келиб, гўё ўзбек тилини «яхшилаш» – адабий тил қолипига солиш, бунинг учун, аввало, уни шевадан, диний, эскирган (архаизм, историзм) сўз ва иборалардан тазалаш, «соф адабий тил» учун кураш каби вулгар-социологик, пуристтик ғоялар таъсири билан характерланади.

Бу жараёнга ўз вақтида кўпгина олимлар бефарқ бўлмаганлар. Масалан, академик В.В.Виноградов социал диалектлар (полудиалект, интердиалект – кайно)нинг адабий тил билан синтезлашиш жараёnlари, адабий тилнинг орзаки ва ёзма формаларининг шакллантиришдаги ролига баҳо бериб, диалектларда, жумладан, профессионал лексикада, аввало, халқ орзаки нутқи (сўзлашув), этнографияси намоён бўлишини, шу сабабли уларни тадқиқ қилиш кечиктириб бўлмайдиган, энг актуал масала эканлиги таъкидланган (35, 27).

Ушбу муаммонинг объектив ва субъектив сабаблари бошқа олимлар томонидан ҳам изоҳланган. Чунончи, профессор С.Иброҳимов фан техника соҳасида эришилган ютуқлар ишлаб чиқариш усулини тубдан ўзгартириб юборганлигини, ўтмишдан қолган кустарчиликка – қўл меҳнати ва содда ишлаб чиқаришга асосланган кўпгина тармоқлар (тўқимачилик, темирчилик, дурадгорлик, кулолчилик, заргарлик, чеварлик каби) механизациялашиб, такомиллашиб борганлиги сабабли, айрим касблар (эгарчилик, кэвпидўзлик, маҳсидўзлик каби) инқирозга юз тутганлиги ва буларга доир қўлланадиган тил воситалари – профессионал лексика аста-секин унутилганлиги ёки унутилиб бо раётганлиги – пассив диалектал қатламга айланганлиги, эндиликда бунинг ўрганиш, сақлаб қолиш кечиктириб бўлмайдиган долзарб масала эканлигини таъкидлаган (47, 121). Академик Ш.Шоабдурахмонов ҳам шеванинг, шунингдек, пассив, диалектал сўз қатлами деб қараладиган воситаларнинг адабий тил тараққиётидаги аҳамиятига юқори баҳо берган (137, 16-17; 139, 202-205).

Мирқосим Абдиев юқоридаги ғоя билан уйғун қуйидагича фикр юритган: «Ўлкамизда шўролар ҳоқимияти ўрнатилиши натижасида ишлаб чиқаришни ёппасига саноатлаштириш баҳонаси билан, бошқа соҳаларда бўлганидек, ҳунармандчиликда ҳам инқироз бошланди: бозорларда, кўча-кўйда, майдонларда жойлашган касб-ҳунармандчилик расталари, дўконлари ёпилди, уй-жойларда якка тартибда ривож топиб келган ҳунармандчилик фаолиятлари тўхтатилди. Бу – касб-ҳунармандчиликка оид минглаб тил бирликлари, жумладан, терминлар ҳам тарихга айланди деган гап. Мустақиллик даврида бу соҳалар қайта тиклана бошланди. Ҳозирда Самарқанд вилояти касб-ҳунар соҳиблари нутқида ўн минг атрофида махсус терминлардан фойдаланиб келинаётир. Бундай махсус тил бирликларини тўплаш ва уларни лисоний нуқтаи назардан тадқиқ қилиш, қатор лексемаларнинг ойдинлашувига олиб келади» (1, 65–66).

М.Б.Абдиев бу ҳақдаги қарашларини докторлик ишида яна ривожлантирган. Шўро ҳукуматининг Марказий Осиёда миллатларнинг парчаланишига қаратилган сиёсати туфайли маҳаллий шевалардан анча узоқ бўлган адабий тиллар ва ёзувлар жорий этилганлигини, натижада, адабий тил билан халқ шевалари орасида жарлик пайдо бўлганлиги, мана шу омиллар «адабий тил» ва «халқ шевалари» орасидаги тафовутни янада кучайтирганлигини, бунда маълум маънода, ягона ўзбек тили тушунчаси барҳам топа бошлаганлиги, ўзбек тили деганда, асосан, ўзбек адабий тили тушунила бошланганлиги, лисоний ҳодисаларни адабий тил, шева тили, шева нутқи деб ажратиш назарий асосга эга эмаслигини, адабий тил ҳам, шева нутқи ҳам бир тилнинг ҳар хил кўринишлари эканлигини таъкидлаш билан бирга М.Абдиев тилга диалектиканинг умумийлик, моҳият, имқоният, сабаб категориялари нуқтаи назаридан ёндашиш, тил ва унинг нутқий кўринишлари (адабий нутқ, ёзма нутқ, шевавий нутқ, жаргон, арга, сунъий тиллар, рамзий тизимлар ва ҳ.к.)ни шу асосда тадқиқ қилиш, адабий нутқ ва шева нутқи ўзаро зид, бир-бирини инкор қиладиган икки ҳодиса сифатида эмас, балки бир нарсанинг икки хил воқеланиши сифатида қаралиши лозимлигини уқтиради ва яна қуйидагиларни ёзади: «Шева нутқи, соҳа нутқи, паралингвистик воситалар, монолог, диалог ва ҳатто нутқ одоби (эвфе-

мик нутқ ҳам – А.О.) билан боғлиқ ҳолатлар ўзбек тили имкониётларининг турли коммуникатив вазиятлар талабига биноан ҳар хил шаклларда намоён бўлса-да, моҳиятан (яъни ахборот узатиш мақсадига кўра) тилнинг турли шакл (вариант)ларидир. Бошқача айтганда, ўзбек тили УМИСлари (умумийлик, моҳият, имкокият, сабаб) инвариант ҳодисалар бўлса, унинг хилма-хил кўринишлари вариант ҳолатида бўлади. Системалогияда, структура тилшуносликда бўлгани каби вариант ва инвариант ҳодисалари бир-бирини инкор этувчи ҳодисалар эмас, балки бир ҳодисанинг турли босқичлари – идрокий (назарий, умумий, барқарор) ва ҳиссий (эмперик, ҳодисавий, воқеланган, амалий) қўлланилган кўринишидир» (2, 14-15).

«Афсуски, ҳозирги ўзбек адабий тилимиз,-деб ёзади Босим Тўйчиев,-яйлов, қишлоқ, ўтов, керага каби чорвачиликка доир бўлган кўшма сўзларни четлаб ўтди. Ҳозирги адабий тилимиз билан мумтоз тилимиз оралиғига катта тўсиқ қўйилганидек, бундай тўсиқлар адабий тил билан умумхалқ тили, ҳамда халқ оғзаки ижоди намуналари тили орасига ҳам жуда сезилмайдиган қилиб қўйилди. Натижада, адабий тилимиз уларнинг кўпчилигидан маҳрум бўлиб қолди» (121, 68). Шунингдек, муаллиф ҳозирги ўзбек адабий тили уч манбага: 1) мумтоз тил; 2) умумхалқ тили; 3) халқ оғзаки ижоди – топишмоқ, мақоллар, иборалар, эртақ ва дostonлар тилига суяниши кераклигини ҳам тўғри таъкидлаган.

Моҳир диалектолог олим Б.Жўраев ҳам шева-арнабларнигина эмас, этнографик удумларимизни ҳам ўзида сақловчи фольклор матнларининг тилини ўрганмай туриб, бугунги адабий тилимиз нормасини белгилаш мумкин эмаслигини уқтирган (44, 80–81).

Диалектологик олим Саидмусо Раҳимов ҳам совет даври тилшунослигида тарихан ўзбек тилининг узвий қисми бўлиб келган шеналарга муносабат ўзгарганлигини, минглаб сўз, атама, ибораларга «шева» ёки «историзм», «архаизм», «варваризм» тамғаси босилиб, булар ўрнини «советизм» эгаллаганлигини, эндиликда (ўзбек тилига «Давлат тили» мақоми берилиши билан) таназулга учраган бойликларимиз қайтадан тикланиши, тадқиқ қилиниши, сақлаб қолиниши, луғатлар гузрилиши зарурлигини тўғри таъкидлаганки (94, 3-8), бу бевосита профессино-

пализмлар, жумладан, чорвадорлар нутқи, унинг эвфемикасини ўрганишга алоқадордир. Чунки профессионал нутқ, хусусан, уларнинг эвфемик воситалари, бугунги кўпгина адабий тил эгаларига маълум эмас.

Тилшунос олим Ота Раҳим Увузим, сенга айтаман, улим сен эшит; Керагам, сенга айтаман, келиним сен эшит; Мен нима дейман, у, қўбизим нима дейди эвфемик мақоллари (чорвадор нутқи маҳсули) улоқтирилганлигини, буларнинг бир олам мазмуни борлигини ачиниш билан таъкидлаган (83, 24-26).

Холбуки, туркий тилларнинг ҳеч қайсиси ўзбек тиличалик диалектларга бой, ранг-баранг эмаслигини, ҳар қайсиси бир адабий тилга асос бўладиган даражада лаҳжаларимиз борлигини Е.Д.Поливанов ҳайратланиб ёзганки (89, 3), бу – тил бойликларимизга диалект, лаҳжа, шева тамғасини босиб суриб ташланмаслигини, аксинча, улар орқали адабий тилимизни тўлдиришимиз, бойитишимиз, юз минг ва ундан кўп сўзлик луғатлар яратишимиз кераклигига ишора қилиб туради.

Умумтилшуносликда XIX асрнинг иккинчи ярмидаёқ, туркологияда, жумладан, ўзбек тилшунослигида XX асрнинг 50 йилларидан бошлаб: 1) тилдан нутқни фарқлаш (126, 125--151); 2) нутқшуносликни фан (услугушунослик) сифатида ўрганиш: нутқ объектини таснифлаш, функционал (вазифавий) турлар (сўзлашув, расмий, илмий, публицистик, бадиий) га ажратиш, буларнинг ўзига хос хусусиятлари, мезон чегаралари (булар ҳам тадқиқотталаб)га доир назарий ва амалий аҳамиятга молик ишлар қилинган (140, 6-41), вазифавий услуб эвфемикаси ҳам қисман тадқиқ қилинган (50; 77; 79).

Бироқ функционал услуб билан узвий, унинг тараққиётини тезлаштирувчи, таркибини тўлдириб, бойитиб, мукаммаллаштириб турувчи тилнинг профессионал лексик қатламини (лексик инвентаризациясини), шу билан боғлиқ унинг синтактик (нутқий) пландаги реализациясини ўрганиш эътибордан четда қолган. Бу, бугунги кунда, профессионал нутқ эвфемикасини ўрганишни янада қийинлаштиради. Бошқача айтганда, профессионал лексик қатлам, асосан, лексикологик планда, яъни «касб-ҳунар лексикаси», «профессионал лексика», «профессионализм» каби терминлар остида луғавий бирлик, пассив ёки диа-

лектал сўз қатлами сифатида баҳоланган. Шу аспектларда ном-зодлик (14; 19; 36; 57; 86; 106; 120) ва докторлик (2;46) диссертациялари ёзилган.

Рус тилшунослигида ҳам бу ҳодиса «профессиональное слово», «профессиональное аргю», «профессиональная лексика», «профессиональная идиоматика», «профессиональный жаргон», «профессиональная фразеология», «профессиональный диалект», «языки профессиональные», «языки тайные», «профессиональная реч» терминлари остида талқин қилинган (16, 372–, 534).

Юқоридаги баёндан маълум бўладикки, тилшуносликда, аввало, профессионал лексика ва профессионал нутқ тушунчалари мезони – чегараси аниқланган эмас. Профессионал лексика атамаси муайян касб-ҳунар билан боғлиқ шаклланган, муайян соҳа мутахассислари томонидан тушуниладиган тор доирадаги, қисман, диалектал характердаги лексик қатламдир. Энди шу ўринда бирор касб эгалари, чорвадорлар ўз нутқларида қўй қочириш, тўл, тўла, чоройна, увуз (оғуз), бўчаламоқ, палла, келагай, сузги, кўнарги, томизғи, уютма, оқлик, кўртмоқ, оқизмоқ, ийдирма, энчи, чагана, оғалиқ, қўшоқ, кўкан, қуви (куби), тулуп, пишгак, қўтон, қўра, энламоқ, бичмоқ, ахталамоқ, сангач, тувча, тўхли, шишак, дагар, чибич, чув, қўҳак, уйғонмоқ, қочмоқ, тўхтамоқ каби юзлаб сўз, ибора ва ифодаларни қўллайдиларки, бу нутқни профессионал нутқ дейиш мумкинми деган савол туғилади. Бизнингча, бунда профессионал сўзида бир-бири билан боғланган икки фазаля: тор ва кенг тушунча мавжудлигини эътироф этиш керак. Биринчи ҳолатда касб эгалари бошқалар қўллай олмайдиган профессионал лексик воситалардан фойдаланадилар. Нутқ профессионаллик касб этади (касб билан боғлиқ муомала).

Профессионал нутқнинг ўзига хослиги шундаки, профессионаллар нутқида қўлланадиган, биринчи галда, ўзлари ўзаро тушунадиган сўз, термин, атама, идиома, фразема, эвфема, эпитет, метафора, метонимия, диалект, аргю, жаргонларга эгаллиги бўлиб, бу уни (профессионал нутқни) адабий нутқнинг функционал (вазифавий) турларига зид қилиб қўймайди: функционал нутқ адабий тилга нисбатан марказий, профессионал нутқ тапши – периферик ўрин эгаллайди. Профессионал нутқ функ-

ционал нутқнинг ажралмас қисми сифатида унга синтезлашиб, уни бойитиб, юқорида айтилганидек, тараққиётини тезлаштириб боради. Бундан ташқари, профессионал нутқнинг айрим тармоқлари, ўзига хослиги, профессионалигидан қатъи назар, умумодабий тилнинг (функционал нутқнинг) ўрганиш объекти ҳамдир. Масалан, чорвадор нутқини сўзлашув нутқидан, юрист нутқини расмий нутқдан, журналист нутқини публицистик нутқдан ажратиб, конкрет чегара қўйиб ўрганиш қийин.

Профессионал нутқ жамият (саноат, қишлоқ хўжалиги, ишлаб чиқариш, касб ва ҳунармандчилик; фан, санъат, сиёсат, муомала-муносабат кабилар) нинг тараққиёти билан бирга тараққий қилади – кучли тармоқланади (ҳозирги юрист нутқи, дипломатик нутқ, журналист, генетиколог нутқлари каби); ёки, аксинча, юқорида таъкидланганидек, айрим соҳа, ихтисосликнинг инқирози билан бирга таназзулга юз тутади, тил воситалари ҳам аста-секин истеъмолдан чиқиб боради (эгарчилик, маҳсидўзлик, кавшдўзлик, овчилик лексикаси каби).

Англашиладики, профессионал нутқни: 1) тармоқланиши; 2) тармоқларнинг тараққиёт даражаси каби аспектларда таснифлаб ўрганиш мумкин (масаланинг бу томонини тадқиқ қилиш ушбу ишнинг вазифасига кирмайди).

Иккинчи ҳолатда профессионал сўзи (термини) касбга эмас, иқтидор ёки маҳоратга нисбатан ҳам қўлланилган. Мутахассис ёки бирор касб-ҳунар эгаси профессионал маҳоратга эга бўлса, унинг нутқи ҳам профессионал нутқ бўлиш керак.

Профессионаллик (профессор ҳам шу билан боғлиқ) деганда шахснинг касбий нутқ воситалари билимдони бўлиш билан бирга, унинг юксак касбий маҳорат ва иқтидорга эгаллиги ҳам англашилади: профессионал артист, профессионал боксчи, профессионал суҳандон каби.

Бунда касбий маҳорат, иқтидор – бирламчи, касбий нутқ иккиламчи ёки аксинча бўлиши мумкин. Масалан, артист ҳам касбий нутқ ҳам касбий маҳорат (иқтидор) нуқтаи назаридан профессионал бўлиши; боксчи иқтидор жиҳатдан профессионал (касбининг устаси) бўлиши; касбий нутқи у қадар бўлмаслиги мумкин. Бироқ бу боксчи касби билан боғлиқ тил воситаларини ёмон билади деган гап эмас: чунки у (боксчи) билган,

эгаллаган профессионал лексик қатламни ёки нутқий ифодаларни бошқа соҳа – касб-ҳунар эгалари билмайди, албатта.

Хуллас, профессионал нутқ ёки нотиклик (тилга нисбатан), профессионал маҳорат (иқтидорга нисбатан) фарқли тушунчалар бўлса-да, улар бир-бири билан боғлиқ, бир-бирини тўлдирувчи ҳодисалардир.

Худосалаб айтганда, 1) профессионал термини: а) нутққа (сўзшунос, суҳандон); б) жисмоний кучга (боксчи, футболчи); в) иқтидор, маҳорат (актёр, мусиқашунос, бастакор) каби соҳаларга нисбатан қўлланса-да, буларни умумий бир ҳолат – касб эгаллашдаги ўзига хос моҳирлик, комиллик, билимдонлик, мутахассислик тушунчалари бирлаштиради. Масалан, чорва ва чорвачилик билан боғлиқ лексик қатламни шу асосда шаклланган муомала (профессионал нутқ)ни, эвфемик воситаларни бошқа соҳа вакиллари чорвадордек билмагани каби.

2) Профессионал нутқ ҳам тил системалилик қонуниятига бўйсинади. У тил лексик қатлами, босқичи (касб-ҳунар, соҳавий лексика) асосида шаклланади; умумийлик (кулл)нинг хусусий (жузъий), сабабиятнинг натижавий тажаллиди, бошқача айтганда, жинснинг тури, инвариантнинг вариантлари сифатида намоён бўлади.

Энди тилнинг профессионал (касбий) лексик қатламини, унинг нутқий хусусиятларини, лингвопоэтикаси жумладан, эвфемикасини ўрганишни, аввало, чорвадорлар нутқини тадқиқ қилишдан бошлаш илмий ва амалий аҳамиятга молик эканлигини таъкидлаш керак.

Зеро, муаммо тарихи чорвадорлик касбикори барча касбий соҳаларнинг шаклланишига асос бўлган ёки бевосита ва билвосита таъсир кўрсатган. Буни Т. Турсунова ҳам гиламчилик лексикаси тарихини ёритиш муносабати билан тўқимачилик, гиламбофлик, зардўзлик, маҳси ва кавшдўзлик каби профессионал машғулотларнинг шаклланиши ва ривожига чорвачилик (чорва ва унинг маҳсулотлари) асос бўлганлигини тўғри таъкидлаган (119, 3-17; 120).

О.Т.Ўринова ва Т.Ўриновлар ҳам чорвачилик Ўзбекистон умуман, Ўрта Осиё аҳолисининг энг қадимий ижтимоий хўжалик шакли бўлганидек, чорвачилик лексикаси ҳам ўзбек тили-

нинг энг қадимий тараққий этган қатлами эканлиги, яъни улар (чорвачилик лексикаси) киши исмлари (антропонимлар), жой номлари (топонимлар), космос жисмлари (астропонимлар), илоҳий тушунча номлари (теонимлар), уруғ номлари (этнонимлар) системаси тараққиётида муҳим роль ўйнаганлигини, булар кенг планда ўрганилиши кераклигини уқтирганлар (148, 176-178).

Сурхондарё, қисман Қашқадарё чорвадорлари ҳаёти, яшаш тарзи машғулотлари билан борлиқ муамала воситалари, дунёқараши акс этган бадиий асарлар, маҳаллий матбуот, радио, телевидение ахборотлари, илмий этнографик манбалар, фольклор асарлари (достон халқ китоблари, терма, ёр-ёр, алла, мотам-маросим қўшиқлари, мақол-матал, ҳикмат, ҳадис, топишмоқ, латифа, афоризм каби) тилидан, бахши, ёр-ёрчи, яллачи, лапарчи, аллачи, гўянда, чўпону бақовулу ровийларнинг жонли айтишувлари ва мулоқотларида ишлатиладиган нутқий воситалар; хусусан, Ҳисор ва Кўҳитанг тоғ тизмаларида жойлашган Регар, Сарисоё, Денов, Бойсун, Шеробод, Деҳқонобод туманларидаги юздан ортиқ қишлоқ чорвадорлари нутқида қўлланидиган (қисман аудио ва видео тасмаларда ёзиб олинган) табу, эфемик, эфоник, диафоник материалларининг таҳлил натижалари аввало қуйидаги хулосаларга олиб келади:

1. Ибтидоий даврдан бошлаб то ҳозиргача инсон ҳаёти ва цивилизацияси тараққиётида асосий омил бўлиб келган чорвачилик ва унинг асрлар давомида шаклланган, тараққий тошган мумтоз лексикаси, муомала воситалари (камайиб бораётган коп каби), заҳираси унутилиб бормоқда (хусусан, XX асрнинг 40-50 йилларидан кейин турилган авлод нутқида).

2. Шаҳарлар ривож, қишлоқ ва яйловларнинг кескин қисқариши сабабли қишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи бўлган чорвачилик олдинги, қадимий, табиий вазиятини, мавқеини йўқотиб бормоқдаки, бу, тадқиқотчини келажакда чорвачилик тарихини, хусусан, чорвадорларнинг мумтоз, шарқона муомала маданияти, тил воситалари кабиларни ўрганишдан узоқлаштиради, ҳатто маҳрум қилади. Ёунинг устига профессионал нутқнинг баъзи тармоғи, жумладан, чорвачилик нутқидаги, олдинги профессионаллик ҳозирги жадаллашган (техникалашган) адабий тил таъсирида йўқолиб бормоқда.

3. Чорвадор «тили», унинг поэтикаси, табу ва эвфемикаси кенг планда – этнолингвистик, этнографик, этнопсихологик, лингвопсихологик, мифологик аспектларда тадқиқ қилиниши, этимологик изоҳли лугатлар яратилиши долзарб масала бўлиб қолмоқда.

Маълумки, чорва (10, 37–42) сўзининг этимологик маъноси форсча: чор+по – тўрт оёқ, тўрт оёқли; чорвадор сўзи эса тўрт оёқлиси бор, (-дор доридан сўзидан бўлиб, бор, эга маъносида) тўрт оёқлига, яъни чорвага эга шахс. Чорва маъноси кейинчилик кенгайиб, моҳиятлашиб, ҳайвон (71) (арабча: тирик, тириклик), мол (арабча: давлат, бойлик), чорва боқувчи шахс эса чўпон (форсча: шаб+бон – кечадан асровчи) деб аталган.

Бироқ бугунги тил эгалари, чорвадорларнинг ўзлари ҳам, юқоридаги эъозли атамаларнинг маъноларини унутганликларидан, уларни инсонни ҳақоратловчи, камситувчи восита сифатида ҳам қўллайдилар: «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» да Бунёд «чўпон», «Эсмералда» телесериалида Андриан «молбоқар» сифатида камситилади. Ҳолбуки, мол – скот (юнонча – ресупиа) қадимги Римда ҳам халқнинг асосий бойлиги, товар айрибошлаш воситаси бўлган, кейинчалик пул бирлигининг юзага келишига сабаб бўлган (45, 17).

4. Аввало чорвачилик лексикасини чорва номлари ва атамаларини, чунончи, ҳайвон тури (туя, йилқи, ҳукиз, эшак, қўй, эчки, чўчқа, кийик, қуён каби); жинси (эркак, урғочи, нар-мода (нар-мода кўпроқ паррандаларга нисбатан қўлланилади); лўк, нор-туя, айғир, от-бия, байтал; ҳўкиз-буқа-сигир, ғуножин; ҳанги-моча, мода; қўчқор-совлиқ; така, сарка-эчки; қабон, тўнғиз-мегажин; ғазол-ғазола); ёши (бўғалоқ, тойлоқ, туя; қулон, тойчоқ, ғунон, дунон-от; бузоқ, тана, жувона, ҳўкиз; қўзи, сангач, тўхли, тусоқ (дусоғ), дагар, шишак, чори, панжи, ҳанги, манги; улоқ, сангач, чибич, тувча, эчки; чурпи, тўрпи, тўррай, чўчқа каби) билан боғлиқ атамаларни билмасдан туриб (129, 81–84; 151, 46–47), унинг табу ва эвфемикасини ўрганиб бўлмайти.

5. Чорвадор нутқи эвфемикаси чорванинг яшаш тарзи: туғилиши, овқатланиши, урчиши, кўпайиши, сон-саноғи (миқдори), маҳсулоти, касалланиши, ўлими, феъл-атвори, инсон ҳаётида тутган ўрни кабилар билан боғлиқ пайдо бўлади, шакллана-

ди. Бунда чорвадорнинг чорвага бўлган муносабати, муомала нутқидаги маданияти, ахлоқ-одоби, анъанавий удумлари, эътиқоди, феъли, дунёқарашини ўрганиш талаб этилади.

6. Чорвадор нутқи эвфемикаси атамаси остида, аввало, чорва номи, чорвачилик касби билан боғлиқ шаклланган эвфемик нутқий муомала назарда тутилади: кенгроқ маънода чорвадор нутқи овчи ёки деҳқон нутқи эвфемикаси билан ҳам узвийлашиб, умумийлашиб кетади. Чунки деҳқон ҳам овчилик, чорвачилик билан шуғулланади. Бошқа профессионал нутқлар (масалан, юрист, шифокор, журналист каби) эвфемикаси текширилганда ҳам уларнинг ўзига хослиги (касбий соҳа эканлиги) ҳисобга олинishi керак бўлади. Зотан, профессионал нутқлар ўртасида хитой девори қўйиб бўлмайди. Қолаверса, касбий нутқларнинг ҳаммасининг асоси битта – умуммиллий адабий тил: чорвадор нутқида ҳам ўрни билан юрист, шифокор, журналист нутқига хос эвфемик воситалар ёки, аксинча, юрист нутқида чорвадор, шифокор, журналист нутқига хос эвфемик воситалар ҳам қўлланади. Бу нутқнинг профессионаллик нуқтаи назаридан таснифлаб ўрганишга ҳалақит бермайди.

7. Профессионал нутқлар бугунги тилимизда, тараққиёти нуқтаи назаридан, бир хил эмас: баъзилари, юқорида таъкидлаганимиздек, инқирозга юз тутаётган, ёки периферик ҳолатда бўлса, баъзилари умуммиллий адабий тилга нисбатан марказий ўрин эгаллашмоқда (масалан, юрист, журналист, шифокор нутқлари).

8. Чорвачилик ёки умуман, ҳайвонот олами билан шаклланган профессионал нутқ, унинг эвфемикаси билан муштараклигидан қатъи назар, алоҳида тадқиқот объектига эга бўлиб, у қуйидагича таснифлаб, тадрижий ўрганишга имкон беради.

2.1. Ҳайвон номи ва хусусиятлари билан боғлиқ эвфемик воситалар

Ит. Ит инсон, хусусан, чорвадор ҳаётида катта рол ўйнаганлигидан, вафодор эвфемик атамасини олган. Қадимдан ит ўрганилиб, кўпгина хусусиятлари эвфемалаштирилган. Масалан, ит ҳураяпти гапи, агар оддий ҳуриш бўлса, кимдир келди; бўлиб-бўлиб зарб билан ҳурса (хусусан, дашгуда) бирор

йиртқич бор; рингшиб ҳурса, бирор газанда, чунончи илон бор; ерни тирнаб, тепкиниб ҳурса, бегона ит келган; боғланган бўлса-ю, ер тирнаб, тепкилаб рингшиса, бўшанади. Ит ҳид олиб, жадал ҳаракат қилаяпти гапи ниманингдир изини топди; вазиятга қараб: жосус ёки қорадори бор. Ит улияпти гапи хонадонда кўнгилсиз воқеа, ҳатто, ўлим бўлиши мумкин. Ит ағнаияпти (бу тери ёяяпти эвфемаси билан аталади) гапи мол ўлади деган тушунчаларнинг рамзий сигналларидир.

Чорвадорлар итининг ёшини баъзан очиқ айтавермайдилар. Бу тушунча қор босмоқ ибораси билан эвфемалаштирилган: бир қор босган (иккига кирган), икки қор босган (тўртга кирган) тарзида (чорвадорлар ит бир йилда икки яшайди деб тушунадилар). Баъзан итлар кучук ёки куткутак («кут-кут» деб чақиришдан олинган) лигидан сиртлон туёқ билан туғилади ёки сал туриб сиртлон туёқ чиқаради. Сиртлон туёқ ибораси яхши, зотдор, бўрибосар ит тушунчасига нисбатан эвфемик атама бўлиб, шу билан боғлиқ ит сиртлон номини олади.

Итнинг жиясий алоқага киришишига нисбатан илиқмоқ эвфемаси қўлланилади: ит илиқибди, илиққа кетибди каби (баъзан илиққа кетмоқ ибораси кесатиш, кулиш, масхаралаш билан боғлиқ, босартусарини билмай қолган енгилтак қиз ёки йигитга нисбатан ҳам қўлланилади). Товошаримиз илиққа кетган,-деди бош чўпон («Чарониён», 1998, 25 июн). Инсонга нисбатан қўлланиладиган илиққа кетган итдай ибораси ҳам шу билан боғлиқ шаклланган.

Итга бериладиган овқатни чорвадор хўрак (тож. хўрдан-емоқ), хўрак ейдиган жойни ялоқ (ялашдан) дейдилар. Ялоқ ерни коса ёки товоқ шаклида қазиб қилинади. Ит сўзини айтиш баъзан табулаштирилганидан вафодор эвфемаси билан аталади: Саройбоннинг йилингиз нима деган саволига сарбон: Вафодор, -деб жавоб берди (М., «Меъмор», 26-б.). Ялоқ муқаддаслаштирилганидан янги тушиб келган келин итни чақириб, ялоққа хўрак қуйиб беради. Бу – шу хонадонга вафодор бўлиб қоламан деган тушунча (байъат)нинг рамзий белгисидир.

Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил (А.Навоий), Адашган ит каби Фурқат, қаён боргум, билолмасман ёки Итлари тирноғига бўлсин хина қоним менинг (Фурқат) талқинлари ҳам ана шу жараёнлар билан боғлиқ, албатта.

Узоқ йил посбонлик қилган ит қариб қолганда, унга нисбатан қари ит, итимиз қариб қолди дейиш ўрнига молга эрга-ша олмайди, молдан қолган, молдан чиқиб кетган эвфемалари қўлланилади. Ҳаттоки Бойсун туманида ит қошиб касалланган беморлар даволанадиган «Куфакато» номли зиёратгоҳ ҳам бор.

Итлар одатда хусусиятлари ва ташқи белгиларига қараб, қоплон, йўлбарс, тўрткўз, бўйноқ, олапар, бўрибосар (ит сўзига нисбатан) эвфемик эпитетлар билан айтилади: Қўрага бўрибосар пойлоқчилик қилиб қолди (Т.М., «Ойдинда юрган одамлар», 143-б.). Олапар Сиртлон туёқ зотидан эди (Н.Эргашев, «Ўзанбий авлодлари», 6-б.). Кутилмаганда тўрткўз бошини кўтариб ириллади (П.Қод., «Қора кўзлар», 95-б.).

Умумсўзлашув, жумладан, чорвадорлар нутқида қўлланилган адашган (улоққан, дайди) итдай, ит кунини бошига солмоқ, ит кунини кўрмоқ, ит азобини тортмоқ каби ибораларни, булар орқали англашиладиган хор-зорлик, беватанлик, ҳақоратланмоқ, хўрланмоқ каби тушунчаларга нисбатан эвфемик восита дейиш қийин. Чунки бунда ит тушунчасининг салбий қирраси англашилиб туради. Бироқ Ит ётиш ммирза туриш, Яхши ит ўлигини кўрсатмайди иборалари хор-зор яшамоқ, ақлли одамлар бошқаларга дардисар бўлмайди тушунчаларига нисбатан юмшоқ ифодалардир.

Бўри. Бўри турли жойларда турлича: оққулоқ, кўктака, жондор, қабишқир (жағи қанишсин маъносиди), қаришқул, итқуш, қора, «эгаси» (кесатиқ) каби эвфемик номлар билан аталади.

Яйловда, хусусан, кечаси бўри қўтон ёки қўрага келади. Мана шу вазият, яъни қўйга бўри келибди, шу атрофда бўри бор гаплари итлар чапаланаяпти, қаттиқ-қаттиқ ҳурнишя-япти, итлар қора кўргандай, қора айланаяпти, жондор айланаяпти, қўйлар ҳуркиаяпти, безовта бўлаяпти, пирқиллашаяпти, сурувга бўри келибди, оралаяпти гапи сурувга жондор дорибди, жондор чопибди, жондор оралабди; бўри кўйни ебди, бўри олибди тушунчаси ғажир айланаяпти, ғажир ташланаяпти, ёки емтиги (емтик молнинг бўри егандан кейин қолгани-қолдиқ) топилибди каби эвфемик восита-

лар орқали англашилади. Қндирган қўйимиз «эгаси»нинг қўлига тушибди («Бойсун тонги»дан) эвфемаси: а) бўри ебди; б) ўври олибди маъноларида қўлланилади. Бу йил Боботоғда кўк така кўпайган, бир кечада бешта молни олибди (чўпон оғзидан).

Бўри келиши мумкин бўлган қулай – пастқам жой чобит (чопмоқдан) дейилади. Чобитини олинг, чобитига эҳтиёт бўлинг гаплари бўри келишига йўл қўйманг, бўри келадиган йўлни тўсинг тушунчаларининг эвфемасидир.

Айиқ. Айиқ номи қадимдан барча халқларда ҳам тўғридан-тўғри тилга олиनावермаган. У русларда ўрмон хўжайини, эгаси, ҳокими, асалхўр (мёдаед > медвед); ўзбекларда полвон, маймоқ, пахмоқ, у, ўша каби эвфемалар билан аталган: Тоғда қийналмадимми? –Йўғ-э, фақат бир марта полвон кўрқитибди. Полвон кўрқитибди дедингми? –Айиқ-да. Э, тоғда кўп ҳайвонларни ўз номи билан аташмайди-я, ирим қилишади. Бўрини ҳам бўри дейишмайди. –Жондор дейишади (Ш.Х., «Сўнгги бекат», 168-б.). Майли, ака, борсинлар,-деди Хулкар Ортиққа-ўша Маймоқ мени ҳам хавотирлантира бериб жонимга тегди. Сен уни бугун ўйлама,-деди Аваз. Бугун қорни тўқ, бу ёқларга келмайди, Аваз ерга чўккалаб: Мана изи бор деб шивирлади... Шу изга қараганда у инига томон ўтиб кетган. Бузоқни кўтариб кетган ҳам ўша (П.Қод., «Қора кўзлар», 218-, 96-б.).

Баъзан айиқнинг эвфемик атамаси ҳам қўлланилмайди. Гап айиқ ҳақида кетаётганлиги матндан, вазиятдан англашилиб туради: Хулкар кўзлари жавдираб Авазга қаради-ю: бирда эмас, бирда сизга дуч келса-я... деди (П.Қод., «Қора кўзлар», 96-б.).

От (129, 81-84; 151, 46-47). От инсон ҳаётида энг эъзозли ҳайвон бўлганлигидан, унинг яшаш тарзи, хусусиятлари билан борлиқ бой ва хилма-хил тасвирлар, эвфемик воситалар шаклланган. Масалан, чорвадор нутқида кўпинча байғал туғибди гапи бия болалабди, қулушлабди; қулуни-катта, бўлимли, соғлом (кўзикишга яқин сўзлар) гапи тойчоғи дуркингинга; Бу отни миниб бўлмайди, минса йиқитади гапи норасо, асов; от касал бўлибди гапи тўрва олмаяпти, ем емаяпти; ёпилдириги ёпилмабди, совуқда қолиб кетибди гапи от соқовланибди; тўпроқ аралаш ем ебди гапи тўпроқлабди; оғзи ёки бурнидан қон келаяпти гапи зулук (шевада шулулук) лабди; тен-

так бўлибди, айнибди гапи ёмонлабди (шевада шамоллабди); оқсабди, чўлоқ бўлибди гапи якамсибди; от туёғини тош урқабди, тош ебди, тош урибди ёки музда юролмайти, тойиб йиқилади гаплари тақа (наъл)латинг; оғзи яра бўлибди, қирқилибди, бичилибди гапи от сувлиқ чайнабди; яғир бўлибди гапи кўп минилибди, эгар урибди; оғир юк ортилибди гапи зўриқибди; кўзикибди, суқланибди гапи лешонасига тумор ёки туғдона тақинг; уйғонибди, бияталаб бўлибди гапи узоқларга қараб чўзиб-чўзиб кишнааяпти (жинсий алоқага мойиллик белгиси); оч, ем берилмаган гапи от «қиҳилаяпти»; яқин атрофда йиртқич ёки бирор газанда бор тушунчаси от ер тепиб пирқиллаяпти; тишланғич, тепафон тушунчаси от баллақам (бадлақаб сўздан), олдига борманг, орқасидан ўтманг; от боқувга (қирқ кун) олинган тушунчаси таблада (тобланмоқда) (бу жараён кўз-кўз қилинмайди); боқувдан чиққан отни бирданига кўпкари ёки пойгага қўшиб бўлмайти гапи совутилмаган (совутишининг махсус усуллари бор), қотирилмаган, қашинтирилмаган; от олиб қочибди, йиқитибди гаплари шабохун (шевада шабоқун) олибди; насл олмоқ тушунчаси ўрнида уюрга қўямиз; эгар олдинга кетмасин гапи қуюшқон солинг; эгар оғмасин, минган йиқилмасин гапи пуштанни қаттиқ тортинг-тўғама-тўға қилинг; от тутқич бермайди, олиб қочади, йиқитади гаплари жиловига эҳтиёт бўлинг, жилови қаттиқ, сувлиқ солинг, эгарлаб мининг; отни урма, азоблама гаплари қамчилама, қамчи тортма, қамчи кўтарма; отни кўпикка ботирибсан, терга ботирибсан гаплари чарчатибсан, зўрлабсан; отни минипни билмайсан гапи отни тобгардон (бўйинини қайтармоқдан) қилибсан, баллақам қилибсан; отнинг девни, париси бор гапи нолийди; ажинаси бор гапи жолу думини ешиб кетибди; йўрға от тушунчаси минсанг сувдай оқади, боғичи қимирламайти; боқувдан (табладан) чиққан тушунчаси сағриси тошган, ёш қулоғидан ошган, юлдузни кўзлайди каби эвфемалаштирилган эпитетлар орқали ифодаланади: Бойчиборим сувдай оққан йўрға бўлар («Алпомиш», 175-б.). Чопарлар келиб-кетгандан кейин табладаги от, сағриси тошиб, ёли қулоғидан ошиб, юлдузни кўзлаб, парақдос байлаб ўйнайверди («Алпомиш», 112-б.).

Қадимдан отларга (болага ном қўйилганидек) Буроқ (илоҳий от), Дулдул, Фирот, Фиркўк, Тарлон, Жийрон, Саман, Бойчибор, Тўриқ, Қорабайир, Тулпор, Бедов, Қашқа, Оқёл, Чавкар, Учқур, Кўкдўнан, Қўшқанот, Қорабахмал каби ўнлаб тавсифий-эфемик номлар берилган: Бойчиборга қамчи чатди, Қўшқанотнинг қуйруғини сўздирса, Бобохондан пойга қўйиб ўздирса; Ўлжа қилиб миниб кепсан, Чавкар кўк, Фарибликда минганларга кўнгил тўқ («Алпомиш», 163-110-, 166-б.).

Асл тулпор туёғидан тойриларму?

Мард йигит тўғри йўлдан қайриларму? (Т.Сулаймон).

Тома берса тошларни ҳам тешар томчи

Яхши бедов баданига тегмас қамчи (Ёдгор бахши).

Одатда бирор жойга айланиб борилганда, мезбон унинг олдига чиқипи, суворий отини тўхтатиши билан, у тушиб бўлгунча жиловдан ушлаб туриш керак. Акс ҳолда меҳмон камситилган, ҳурматсизлик, ҳатто ҳақоратланган ҳисобланади: Бийлар ҳам тўйга келди, Тўйдаги катталар иззат қилиб отини ушламади, кўнглини хушламади («Алпомиш», 67-б.). Отини ёки жиловни ушламаслик тушунчаси олдига чиқмаслик (келиннинг олдига чиқиш ҳам шу билан алоқадор) ва итни ушламаслик тушунчаларига синонимдир. Отини ушламади, итини ушламади (ёки итини тур демади) гапларининг тагида ҳурматсизлик тушунчаси мавжуд. Жилов тортмоқ ибораси отни ҳаракатдан тўхтатиш (суворийлар ўтовдан анча берида отнинг жиловини тортишди (Н.Эргашев, «Ўзанбий авлодлари», 44-б.)) дан ташқари, келмай қўймоқ, муносабатни узмоқ (кўчма маънода) тушунчасининг ҳам эфемасидир.

Таъкидлаш керакки, қадим замонлардан бери инсоннинг узогини яқин, оғирини енгил қилган, дўсти, ҳамроҳи, давлати, савлати бўлиб келган, дoston ва романларда сеvimли тимсол даражасига кўтарилган, ҳатто идеаллаштирилган (тотемлаштирилган) от шўро даврида инқирозга юз тутди: сағрисига муҳр босилиб, урушларга олинди, отилди, сўйилди, айрим ноёб ва зотдор турлари йўқолиб кетди. Тоғай Муроднинг Биродарлар неча-неча Қорабайирлар кетига қараб-қараб кетди. Неча-неча жийронлар кишнаб-кишнаб кетди. Неча-неча Саманлар гўшт бўлиб кетди. Қишлоқда от кишнамай қолди. Саҳарларда, кўча-

ларда от туёқлари тиккилламай қолди. Келинлар отда эмас, машинада келадиган бўлди. Қишлоқда от номи ўчди («От кишнаган оқшом», 146-б.) деган гаплари совет ҳукумати отларни қириб ташлади, йўқотди тушунчаларининг эвфемик матнидир.

Чорвадорлар нутқида зоти паст, нодон, ношуд, бўлмас, камбағал каби тушунчаларга нисбатан отаси от минмаган, отаси от кўрмаган, от минмаган жинқарчиғай, от минмаган чопачопа ўлдирад, от минмаган чобағон (чавандоз)га иш тушмасин, бедов минмай бел боғлаган, қўли қамчи кўрмаган (ушламаган), оёғи узанги (шевада изангги) кўрмаган, оёғи узангига етмаган, қўйнига ярим нон кетмаган каби кўплаб эвфемик воситалар қўлланилади. От лексемаси нутқда реаллашиб, одамларнинг социал табақасига ҳам ишора қилади. Масалан, Сиз айтган нарса мен каби эшаклини-ку қўйинг, ҳатто отлиққа ҳам топилмайди («Чағониён», 2000, 15 янв.) гапида эшакли – камбағал, отлиқ – бой тушунчаларининг эвфемик ифодасидир.

Умуман, кўпгина ҳайвонлар, жумладан, от инсоннинг жисмоний ҳамроҳигина эмас, унинг маънавий – руҳий (касалликни даволовчи) воситаси сифатида ҳам талқин қилинган.

Шуни ҳам айтиш керакки, йил (тарих)ни ҳисоблаш зарурияти 12 бурж (12 ой) га 12 ҳайвон номининг берилиши, шу билан борлиқ ҳайвон номларининг инсон мучалига айланиши (метонимик кўчим) муносабати билан шаклланган ўзига хос эвфемик воситалар ҳам мавжуд. Чорвадор аҳолиси нутқида мучал сўралганда, менинг йилим чўчқа, ёки мен – чўчқа, мен – ит (баъзан шу тарзда жавоб беришади) дейиш ўрнида кўпинча, унинг форсий номи (бу нисбатан эвфемиклашган) айтилади (муш, бақар, фаланг, харгуш, наҳанг, мор, асп, гўсванд, ҳамдуна, мурғ,саг, хук). Баъзан сўзлашувда ит ўрнида вафодор, чўчқа ўрнида оқ айиқ, йўлбарс (қоплон) ўрнида полвон (олапўстин), илон ўрнида хазинабон, қўй ўрнида давлат, жаннатий, ҳўкиз ёки сигир ўрнида меҳнаткаш каби эвфемиклаштирилган сўзлар ҳам қўлланилади.

Баъзан инсонга унинг мучали (ҳайвон) нисбат берилиб қўлланилади: унинг йили – чўчқа-да! Унинг йили – ит-да ёки илон-да! тарзида. Бунда эвфемик нутқ эмас, аксинча, дисфемик нутқ шаклланади, қўпол, нохуш тушунчалар ифодаланади.

Шунингдек, чорвадор муомаласида мен унинг кимлигини (сиру асрори, нималарга қодир-қодир эмаслиги ёки қўлидан ҳеч иш келмаслиги, ҳеч қаёққа қочиб қутила олмаслиги, келажаги йўқлиги кабиларни) биламан ўрнида мен унинг йилини (мучалини) ўтириб (айлантириб) қўйганман эвфемик ибораси фаол қўлланилади ва б.

Мучал номлари ўзига хос пайров яратилишига ҳам сабаб бўлади:

– Мучалингиз (йилингиз) нима?

– Сигир (ёки ҳўкиз). (Баъзан мен сигир ёки ҳўкиз шаклида ҳам айтилади).

– Сизники-чи?

– Мен – беда.

– Э, беда деган ҳам йил бўладими?

– Бўлмаса-чи, ахир беда бўлмаса, сигир нимани ейди... каби.

Жамила Сайфиддинова ветеринария (чорвачилик) касби, илми энг қадимий эканлиги, ҳатто буюк Арасту шогирди Александр Македонскийга атаб «Рисолаи дар шинохтани аспҳо» («Отларни танлаш ҳақида рисола»), Муҳаммад ибн ал-Ҳасаний «Рисолаи асп» китобларини ёзганлигини, Убайдуллахонга атаб ёзилган (муаллифи номаълум) 15 бобдан иборат отлар ҳақида китоб қўлёзмалар институтида сақланаётганлигини, бунда отларнинг тарихи, тотемлаштирилганлиги, тавсифи, тури, жинси, унга инсон муносабати, касалликлари (санчиқ, шамоллаш, хориш, қўтир кабилар), уларни даволаш усуллари, шу билан боғлиқ қўлланадиган ифода воситалар бугунги кун учун ҳам қимматли эканлиги ҳақида фикрлар баён этган (98, 53-55). Шу билан боғлиқ фикрлар Хадича Файзиёванинг ишларида ҳам мавжуд (129, 81-84).

Чорва номлари ҳам уларнинг иш ҳаракати билан боғлиқ ҳолда эвфемалаштирилганлиги кузатилади: Қариб қолдим. Энди пиёда юролмаيمان. Қўшни қишлоққа бориб келай десам, яшигинга уловим (кўлигим) ҳам йўқ (сўзлашувдан) - отим йўқ, эшагим йўқ маъносида.

Ҳатто машина тушунчаси ҳам улов (кўлик) сўзлари билан эвфемалаштирилмоқда: Худого шукур, биз ҳам уловли (кўликли) бўлдик («Нексия» олдик маъносида - вазифавий кўчим),-

деди оқсоқол («Чарониён», 2003, 5 июн), Шахсий овтоулов эгалари диққатига! («ДАН хабарлари»дан) ва б.

Маълумки, хирмон ўтмишда (ҳозир ҳам) бир-бирига боғланган (маталган) 5-10 миқдордаги ҳўккиз (от, эшак) лар орқали янчилган. Мана шу хирмон янчиш воситаси отлар, эшаклар, туялар, ҳўккизлар бўлса ҳам, «галагов» (ҳўккизлар галаси, отлар галаси, эшаклар галаси, туялар галаси маъносида) деб аталган. Галагов қўшмоқ ибораси ҳам ҳўккиз қўшмоқ, от қўшмоқ, эшак қўшмоқ, туя қўшмоққа нисбатан юмшоқдир. Хусусан, галагов қўшмоқ ибораси ўрнида оёқ қўшмоқ ибораси қўлланиладик, бу (синекдохавий кўчим)нинг ҳўккиз қўшмоқ, эшак қўшмоқ... ёки галаговга нисбатан эвфемалиги янада аниқ сезилиб туради: Мана, хирмонга ҳам оёқ қўшдик, ёғин-сочин бошланмай, йиғиштириб (янчиб) олайлик. Лекин оёқ камроқ, оёқни (оёқ-от, ҳўкиз, эшак маъносида-синекдохавий кўчим) кўпайтиришимиз керак (сўзлашувдан). Галаговчи ҳам от ҳайдовчи, эшак ҳайдовчи, ҳўкиз ҳайдовчига нисбатан юмшоқ, галаговчи томонидан айтиладиган қўшиқларда ҳам («майла-майда» қўшиғи) эвфемик ифода мавжуд:

Майда-ё, майда-ё, майда-ё, майда,

Дони менга, сомони сенга фойда матни аслда: донини мен ейман, сомонини сен ейсан.

Қўш ҳайдамоқ ибораси ҳам от ҳайдамоқ, ҳўкиз ҳайдамоқ, эшак ҳайдамоқ ибораларига нисбатан юмшоқ. Қўшдан чиққан гапи эса ярамай қолган, қариб қолган, чарчаб қолган, юролмай қолган (ҳўкиз, от, эшак) тушунчаларига нисбатан эвфемик ифодадир.

2.2. Чорва билан «мулоқот» эвфемияси

Инсон мавжудотнинг узвий қисми эканлигидан. жумладан, ҳайвонот олами билан муайян «мулоқот»да бўлган. Ҳаттоки, ривоятларда ҳайвонлар «тил»га киради; тоғу тошлардан садо эшитилади; инсон билан «муомала» қилади ва б. Бу жараёнлар инсон истак-эҳтиёжи маҳсули, албатта.

Инсон ҳайвонот олами товушига (табiiй товушга ҳам) қиёсан тақлидий (маърамоқ, бўкирмоқ, кишнамоқ, ҳангра-

моқ, ҳурмоқ, улимоқ, увламоқ, хур-хурламоқ, миёвламоқ, кукуламоқ, қағилламоқ каби) сўз туркумларинигина эмас, шу билан бирга, ҳайвонлар билан бўладиган «мулоқот» воситаларини ҳам яратган. Бу воситалар қадимдан кўпгина олимлар эътиборини тортган бўлса-да (56, 188; 127, 9), бироқ бу масалага доир махсус тадқиқот кўзга ташланмайди. Бу-ҳайвон билан «мулоқот» воситалари эвфемикасини ўрганишни янада қийинлаштиради.

Маълумки, чорва ҳаракати инсон томонидан бошқарилади: ётган ҳайвон турғизилади, ҳайдалади, ҳаракатга келтирилади, ҳаракатдан тўхтатилади, озиқлантирилади, ишлатилади, сувланади, маҳсулот олинади, минилади ва ҳаказо. Мана шу жараёнлар учун қўлланадига муайян «мулоқот» воситалари ва уларнинг эвфемик ифодалари мавжуд. Масалан, тинч ҳолатдаги мол кўтон ёки кўрадан ҳайдалаётганда (қўзғатилаётганда, хусусан кечаси), одатда бақриб-чақриб, таёқ кўрсатиб, ўқталиб уриб-туртиб эмас, ҳар хил баланд-паст, нозик, юмшоқ, мусиқавий эвфемик оҳангдаги ҳуштаклар (буларни ёзувда ифодалаб бўлмайди, моҳир ҳуштакчи чўпонлар бўлган, ҳозир ҳам бор), чу, гув, чуҳ, ҳуш, ҳушт, ҳайт каби майин, беозор паст оҳангдаги сигналлар (ундовлар), ёки саркани қўзғатиш, турғизиш орқали ҳаракатга келтирилади (Бунга мол бора-бора кўникма ҳосил қилади).

Молни маълум томонга бошқариш ёки қайтаришда (мол ўришини билмаган, мол қайтаришни билмаган, мол ҳайдашни билмаган чўпон иборалари нодон, ношуд иборасининг эвфемаси) кўй бўлса- кўш; эчки бўлса - ча, чиг, чиги; ҳўкиз, сигир бўлса - бош дейилади. Бошқача айтганда, кўйга - ча, эчкига - кўш, ҳўкиз, сигирга - чиги, кўш дейиш - ғайри табиий -кулгили ҳол. Чунончи:

Эчки боқдим ча-чалаб,
Йўлга солдим кечалаб,
Хурмачада сутинг бор,
Борай десам кўймайди,

Алабўйноқ итинг бор (Ошиқ чўпон кўпигидан) куплетига ча-чалаб эчки ҳаракати билан боғлиқ қўлланган. Ёки ча дейишга эчкиси, кўш дейишга кўйи, бош дейишга моли, ма-а дейишга маҳа-

ги йўқ (молсиз, камбағал тушунчасининг эвфемик ифодаси) иборасида ҳам ча, қўш, бош, ма-а ундовлари фарқли қўлланган.

От, ҳўкиз, сигирни ҳайдашда, ҳаракатга келтиришда (қўпи ҳайдашда ҳам) чу, чув, чуҳ ундовлари қўлланилади. Отни тўхтатишда эса дирр, тирр, турр, так, тек, так-так, тек-тек (аслида асов отга нисбатан қўлланилган так-такка турмайди ибораси бутунги кунда ўжар, худбин, гап уқмас одам тушунчасининг эвфемаси), тил учининг танглайга такрорий тегизида ҳосил бўладиган, график восита орқали ифодалаб бўлмайдиган (143, 14-16) ҳар хилдаги ритмик сигналлар қўлланилади. От ёки қўйни маълум масофада туриб чақиринишда (тузлялоққа, емга ёки йўқолиб, адашиб қолган бўлса) қурр-ей, қур-ей! туф-ей, туф-ей! Эчки-улоқни чақиринишда чиги-и! чиги-и! (урғу охириги бўғинда чўзиқ), от сувланаётганда, моо-моо, мооҳ-мооҳ, ҳоовв-ҳоовв ёки нозик, майин оҳангдаги ҳуштак (ёзувда ифодаланмайди) каби воситалар қўлланилади. Туяни чўктиришда чўк-чўк, чих-чих; эшакни ҳаракатга келтиришда хих! хи! их!, тўхтатишда ишш, ушш, юшш; чақиринишда беҳ-беҳ; итни чақиринишда баҳ-баҳ ёки ҳуштак воситасида, ҳайдашда тур, кет, тур-кет, йиртқич ёки душманга йўналтиришда ол, киш, ол-киш, кучукни чақиринишда кут-кут (кут-кутак шундан олинган), кут-кут-кут (бунда юқоридан пасайиб борувчи юмшоқ оҳанг бор), ҳайдашда чип, чипи эвфемик воситалари қўлланилади.

Тинч мол (сурув, отар) бирор хавф-хатар муносабати билан (кўпроқ кечаси-қўтонда) ҳуркканда (мол ҳуркди гапи бўри келган, хавф бор тушунчасининг эвфемик сигнали) юмшоқ, чўзиқ оҳангда такрорлаб айтиладиган ҳайт-ҳайт, ҳейт-ҳейт ундовлари орқали тинчлантирилади.

2

Бундан ташқари, ҳайвонот олами инсон билан эвфоник товушлар, най, сибизга (сибизик, сибиздик), дўмбира наволари орқали ҳам борланади. Ҳайвоннинг бундай наволарга қулоқ солиши, тўхтаб қолиши ҳатто йиғлашига доир юқорида тўхталганмиз.

Темур ғорига кирган экспедиция аъзоларининг қаттиқ ёки бақириб-чақириб гапиришлари ман этилиши, акс ҳолда ғор тепасидан тош кўчиши уқтириладигани (фильм шарҳловчиси нутқидан), бу инсон овозининг (умуман товушининг) фақат инсон-

га эмас, табнатга ҳам нақадар аустрес (ижобий) ёки дистрес (салбий) таъсир қилишидан далолатдир.

2.3. Чорванинг урчиши билан боғлиқ эвфемик воситалар

Ҳайвоннинг жуфтлашишга тайёргарлиги ва унга бўлган майлини англатишга уйғонибди, куйикибди (умумий тушунча), айғирталаб (бия, байтал), буқаталаб (сигир), ҳангиталаб (моча), такаталаб (эчки), қўчқорталаб (совлик) бўлибди; илиқибди (ит), мов бўлибди (мушук) – (конкрет тушунча); жуфтлашганлик, алоқа қилганлик тушунчасига нисбатан айғирга кетган, буқага кетган, қўчқорга кетган, такага кетган; жуфтлашиш натижаси билан боғлиқ тушунча(бўроз)га нисбатан тўхтаган-тўхтамаган, қочган-қочмаган эвфемалари қўлланилади. Қўйқочириш (қўйларни сунъий урувлантириш учун махсус жой) атамаси ҳам шу тушунча билан боғлиқ. Ҳайвонларни қочириш одатда маълум тартибда, мавсумий бўлиб, эркак ҳайвонлар сурувдан ажратиб олинади (насл олиш учун), махсус боқилиб белгиланган муддатда сурувга (урғочисига) қўйиб юборилади. Шу муносабат билан қўчқор қўймоқ, така қўймоқ каби эвфемик иборалар пайдо бўлган: Норбой отанинг сурувида эгиз туғадиган совлиқлардан уч-тўрттаси ўтган йили ёзда ночорлик қилиб, қисир қолган, кейин уларга ем бериб, куюктирадиган дори едириб, қишда қочиришган эди (П.Қод., «Қора кўзлар», 11-б.) гапида қисир сўзи туғмаганлик, куюккан сўзи қўчқорталаб бўлган, қочган – қўчқорга кетган иборалари жинсий алоқа қилган тушунчаларининг эвфемик ифодасидир.

Чорвага нисбатан жинсий алоқа тушунчаси ўрнига тўхтатмоқ, қочирмоқ, ирғимоқ: қўчқорга нисбатан тўхтатибди, қочирибди, ирғибди (совлик устига сакраб ёки ирғиб чиқмоқдан), совлиққа нисбатан қочибди, совибди, тўхтабди эвфемалари қўлланилади. Ҳайвоннинг жуфтлашиши билан боғлиқ кўҳак (тож.: кўҳ ва -ак – тўсиқ, тоғча: қўчқор ёки таканинг вақтидан олдин жуфтлашишдан сақловчи, махсус материалдан тайёрланиб, қўчқор (така)нинг тўшига, қорнига тақиб қўйиладиган тўсиқ) ёки кўҳак тақмоқ символик эвфемаси така,

қўчқорлар вақтидан олдин уйғониб, қўшилиб қўяди, қўзилар бевақт, масалан, қишда турилиб ўлиб кетади тушунчаларини ўрнида қўлланилади.

Ҳайвонга нисбатан ҳам ичида боласи бор, ичида боласи йўқ ёки туғади, туғмайди гапларни ўрнида кўпишча, бўғоз ва қисир (бўғоз қўй, бўғоз эчки; қисир қўй, қисир эчки каби) ёки қорни бор, қорни йўқ, қорин қўйибди, қорни катта, елини бор, елин солибди, елини билиниб қолибди, елини йўқ эвфемалари қўлланилади. Ҳайвон қорнида бола (ҳомила) бор ёки йўқлигини билмоқ учун мол ушлаб, пайпаслаб кўрилгач, унинг туғмаслиги – қисирлиги ҳақидаги хулоса «обласи йўқ» эвфемик ибораси билан тасдиқланади (обла-тожикча сув, суюқлик бўлиб, уруғ, сперма, нутфа, алақ маъноларида).

Қўй (эчки, сигир) чала туғибди, боласи ўлибди гаплари ўрнида бола ташлабди, чала ташлабди эвфемаси қўлланилади.

Туғмоқ сўзи ўрнида туркий халқлар чорвадорлари нутқида тўл (29) тушмоқ (тўл – тўлмоқ, кўпаймоқ маъносида) эвфемаси қўлланилган: тўл кечикди, тўл тушди, тўл бошланди, тўл давом этмоқда, тўл вақти, тўл тушиб бўлди, тўл томом бўлди каби: Бу йилги тўл томом бўлди. Ишқилиб Эгамнинг ўзи кам қилмасин. Қўй-эчкиларнинг тўли авжида, эгизаклар ҳам кўп, ҳатто учамлар ҳам бор (уч кўзи ёки улоқ турилса, учам дейилади) (Х.Холмўминов, «Кўкламнинг бир куни», 4-б.).

Тўл эвфемаси замирида улоқ, қўзи тушунчаси ҳам мавжуд. Чунончи, бу йил тўл ололмадик эвфемаси орқали улоқ, қўзи... лар ўлиб кетди, қирилиб кетди мазмуни англашилади. Худди шу вазифада тўламиз қуриб қолди метонимик эвфемаси ҳам қўлланади. Тўла атамаси даштда улоқ, қўзи, бузоқлорни, яъни тўлни сақлаш учун ерни қазиб тайёрланган махсус жой (ертўла ҳам шундан – тўладан келиб чиққан). Демак, тўла (ертўла) си қуриди – унда сақланган ҳайвонлар ҳалокати: метонимик кўчим.

Баъзан, услубий талаб билан, ҳайвонга нисбатан ҳам туғмоқ ўрнида кўз ёримоқ эвфемаси қўлланилади: Орадан беш кун ўтиб кампир ўша кийикни ўт чимдиб юрганида кўради. Энди у ёлриз эмасди. Ҳа, жонивор, кўз ёрибсан-ку, дейди пичирлаб

(С.Аҳм, «Жимжитлик», 68-б.). Шўро даври тилшунослигида туркий халқлар чорвадорларининг азалий атамаси бўлмиш тўл, тўл тушмоқ эвфемаси «қўзилатиш компанияси» атамаси билан алмаштирилдики. бунда: 1) «тўл» тушунчаси «компания» тушунчасига сиғмайди; 2) минглаб қўйларни ҳеч ким қўзилатмайди - ўзи қўзилайди; 3) қўзилатиш деганда фақат қўйлар тушунлади. Агар «қўзилатиш компанияси» атамаси тўғри дейилмаган бўлса, унда улоқлатиш, бузоқлатиш, бўталоқлаштириш, қулунлаштириш, чурпилатиш (чўтқа), хўтиклатиш (эшак), кучуклатиш (ит) атамаларини ҳам қўллаш керак бўлади.

Ҳайвоннинг туғиш минутлари яқинлашиб қолганда, одатда, бир соат, ярим соат ичида ёки ҳа демай туғади дейилмайди. Бундай ҳолатда кўпинча қўй бўлса, ётоқчилаяпти, эчки бўлса, бўчалаяпти, безовталанаяпти ёки чор ойнаси оқаяпти, болалайдн дейилади. Мол бачадонида ёки уруғдониди пайдо бўлган насл (ҳомила) бирор сабаб билан нобуд бўлганлиги оқизмоқ (қўй оқизибди, сигир оқизибди каби) эвфемик воситаси орқали англатилади: Бўғоз мол зўриқса, оқизади ёки бола ташлайди (чорвадор нутқидан).

Қўй... туғибди гапи ўрнида қўй... болалабди; Қўй... нечта туғибди сўроғига (битта, иккити, учта туғибди ўрнида) яққи (ёлғиз сўзидан), эгиз (икки сўзидан), учам (уч сўзидан) эвфемалари билан жавоб берилади. Юз қўй бир юз йигирма қўзи туғди гапи ўрнида юз қўйдан бир юз йигирма қўзи олдиқ эвфемаси қўлланилади.

Мол болалагандан кейин бола ўралган қобик (модда) ҳам чиқади ва маълум муддатдан кейин тушади. Мана шу модда чув (чувалмоқ феълидан, инсонларга нисбатан – йўлдош, эш) эвфемаси билан аталади: чувни чиқди, чувни тушди, чув ташлади каби: Абдушукур қўйнинг чувини пуфлаб унга қўйнинг сутини соғиб олди (Х.Холмўминов, «Кўкларнинг бир куни», 4-б.).

Қиш кечаларида (хусусан, қўра, қўтонларда) туғилмаган қўзи, улоқлар музлаб, ёки моллар босиб, ўлиши хавфи борлигидан, чўпонлар хабар олиб турадилар. Бунда чўпон қоронғуда ҳеч нарсени кўрмаса-да, қўй, эчки, сигир туғаётганини билади ва туғаяпти ўрнида кучанаяпти эвфемасини қўллайди. Ёки туққанлигини қўй, эчкини калта-калта, паст овозда иқранишидан

билади. Бунда туғибди ўрнида иқранаяпти эвфемаси қўлланилади. Мол одатда боласи устидаги ҳўлни (чор ойнани) оёққа тургунча ялаб қуритади. Бу жараён қўй, эчки, сигир боласини қуритибди, оёқлантирибди эвфемаси билан хабар берилади. Туғилган қўзи. улоқ, бузоқ ўлади тушунчаси эмолмаяпти, тили оғзидан чиқиб қолибди, бурни совуб қолибди, муздай ёки чала туғилибди эвфемик иборалари билан англатилади.

2.4. Чорва маҳсулоти билан боғлиқ эвфемик воситалар

Қадимдан чорва ва унинг маҳсулотлари инсон ҳаётининг асоси бўлганлиги учун муқаддаслаштирилган. Маҳсулотларнинг номи (ҳар хил ирим-жиримлар билан борлиқ, кўз-суқлардан қочилиб) тилга олиनावеришдан тийилган – табулаштирилган. Масалан, сут, қатиқ, қаймоқ, увуз (оғуз), келагай аталари оқ, оқлик, оғарсин (оқарсин) эвфемалари (метафорик эвфема) билан аталган. Ҳозир ҳам шундай: шукур, оққа етдик; оғзимиз оққа етди, оғзимиз оққа тегди эвфемик иборалари чорвадорнинг энг севимли ва эъзозли гапларидир. Мисоллар: Оғзимиз оққа текканда, сигиримизнинг бузоғи ўлиб қолса бўладими («Муштум», 1999, №6, 17-б.). Агар бўлса оқлигинг, билинмайди йўқлигинг (мақол). Ким қаҳратон қишда бола чақаси оғзидаги оқини бериб қўяди (Т.М., «Ойдинда юрган одамлар», 378-б.). Бирор иш билан келганмидингиз? – Қатиққа уста эмишсиз, оқлик демоқчи эдим. – Оқлик керак бўлса, чодирдан олиб кета қолинг, – деди Хулқар (П.Қод., «Қора кўзлар», 92-б.).

Сут, қатиқ маъносидаги оқ лексемаси идиш билан метонимик борланиб, бой бўлди (косаси оқарди), камбағал бўлди (косаси оқармади) тушунчаларининг эвфемик воситаси бўлиб, хизмат қилади: Узоқ йиллар ўзи азоб бериб, косасини оқартирмаган (Т.М., «Ойдинда юрган одамлар», 193-б.).

Одатда чорвадорлар: оқлигингиз, сут-қатиғингиз борми деган сўровга йўқ дейиш (табулаштирилиб) ўрнида, кўп ҳолларда қўй, эчкиларимиз сутини тортган, қуритган, улоқ қўзилар оналарига қўшилган ёки сигирни сотганмиз, хурма сувга ташланган, кадилар йиғиштирилган каби эвфемик жавоблар беришади: Жўрттага қимиз (рамзий, муҳаббат тас-

диги маъносида) сўраб турган Кўкаманга Барчин ҳам: Қимиз йўқ! дейиш ўрнида:

Сунбуланинг ярми ўтиб боради,

Аҳмоқ Қалмоқ энди қимиз бўлами?! риторик эвфемаси билан жавоб беради («Алпомиш», 103-б.).

Сут соғиш жараёни қуйидагича эвфемалаштирилган: Маълум сабаблар билан ҳолати ўзгариб, «беҳудлашиб», мўлжалдаги сутни бермай ёки соғдирмай қўйган ҳайвонларга нисбатан тунггилибди, кўзикибди, қайтибди (айнибди, касал бўлибди маъносида) эвфемалари қўлланилади. Туси бордан тунгтуллама, туси йўққа унггиллама мақолида ҳам тунггилмоқ – қайтмоқ, инкор қилмоқ маъносидадир. Тунггилмоқ, кўзикмоқни даволаш воситаси ҳам юмшоқ тарзда - эвфемалаштирилиб айтилади. Исириқ солининг, тумор, турдона ёки кўзмунчоқ тақиб қўйинг (чорвадор нутқидан) каби. Соғувчи нутқида баъзан сут берди, сут бермади гаплари ўрнида ийди, иймади эвфемаси қўлланилади: Туя соғдим иймади, пешонамга сиймади (сигмади) эвфемик мақоли заминиди ҳам (аслида) бўталогни ўлди, энди онаси сут бермайди тушунчаси мавжуд. Қўзичоқ онаси кўзидан пана бўлса, совлиқ иймайди (сут бермайди маъносида) – (Т.М., «Ойдинда юрган одамлар», 289-б.).

Баъзан мол сутини охиригача беравермайди. Бунда мол елини силаниб, боласининг оғзини елинга тегизиб-тегизиб олиш, бироз эмизиш йўли билан қолган сут ҳам соғиб олинадики, бу ийдирма, ёки бузоқ ҳақи, улоқ ҳақи, қўзи ҳақи эвфемалари билан аталади.

Иймоқ эвфемаси инсонга нисбатан эритмоқ, бирон нарсага кўндирмоқ, бирон нарсани ундирмоқ маъноларида ҳам қўлланилади.

Баъзан ҳайвон маълум сабаб билан ўз боласини эмизмай қўяди. Булар олмас қўй, олмас сигир, олмас эчки дейилади. Баъзан оналари ўлган етим қўзи, бузоқ, улоқларни бошқа оналарни эмишга, бегона оналарни эса, бегона болалар эмишига «кўндириш» – ўргатиш мураккаб кечади. Акс ҳолда улоқ-қўзилар ўлиб оналари сутини тортиб (қуритиб) кетади. Чорвадор ҳаётидаги мана шу мураккаб ва масъулиятли жараёнлар амалий чора-тадбирлар (етим қўзи, етим улоқ, етим бузоқларни

сунъий боқиш, оналарига олдириш учун усгларига намакоп (тузли сув) сепиш, чучилалар ясаш қабилардан ташқари, қадимдан сут соғувчи хотинларнинг эвфемик фольклори. яъни хўш, хўш¹ (сигирга нисбатан), тур-ей, тур-ей (хўйга нисбатан), чур-ей, чур-ей; жир-ей, жир-ей (эчкига нисбатан) каби эвфоник, диафоник воситаларнинг туғилиши ва ажиб бир жанрнинг шаклланишига сабаб бўлган: Мабодо боласи ўлган бирорта қўй бўлса, уни «тур-ай, тур-ай», эчкини эса «чирий, чирий» айтиб соғишарди (Х.Холмўминов, «Кўкламнинг бир куни» 4-б.).

Соғиш билан боғлиқ эвфоник ва диафоник шеъринг нутқ олис молларни ўз болаларини олишга – эмизигга ўргатиш, уларни етим улоқ, кўзиларни ҳам эмизигга «кўндириш» усули – воситаси бўлишдан ташқари, унда соғаётганда молларнинг жим туриши, сут бериши, болаларини ҳам боқиши кераклиги, болали ва боласиз молларнинг аҳволи, руҳияти қабилар ҳақида майин, юмшоқ, ялинувчан, мақтов, ўғит, насихат, илтижо, мурожаат оҳанглари ҳазин, сеҳрли, мунгли куй бўлиб янграйди. Ҳайвон бу оҳанг таъсирига маҳлиё бўлиб, «алла» тинглаётган боладек ийиб, юмшаб, бир нуқтага термилиб, кавш қайтара бошлайди, ҳатто кўзидан ёш оқади. Бунда, хусусан, «хўш-хўш», «турей-турей», «чурей-чурей» радифлари ҳар хил (масалан, «хўш-хўш», «хўштим-хўштим», «хўштимов-хўштимом», «хўшшим-ей, хўшшим-ей», «хўшшим-а, хўшшим-а») каби шаклларда такрорланиб, ритм – бир мусиқий оҳанг ҳосил қилади.

Қуйида чорвадорлардан ёзиб олинган соғиш нутқи эвфоникаси ва диафоникасига (146; 3, 24; 149, 88-101) доир намуна берамиз:

«Хўш, хўш»

Асли молим оқилим, хўш, хўш,
 Қўра бошим туморим, хўш, хўш,
 Пайсалламай турағай, хўш, хўш,
 Бошинг боланга бурағай, хўш, хўш,

¹ «Девони лувотит-турк» (индекс лувот.-Т.: Фан, 1967.-188-б.) да ош-ош, уш-уш, хўш-хўш ҳўкизни суғоринида қўлланилган сўз дейилган.

Адирларда андиз бор, ҳўш, ҳўш,
Кўнглини қилмагил тор, ҳўш, ҳўш.
Ийиб берсанг сутингни, ҳўш, ҳўш,
Қимирлатма путингни, ҳўш, ҳўш,
Болагинанг бети қашқа, ҳўш, ҳўш,
Бошгинанг тегмасин тошга, ҳўш, ҳўш,
Оғзимиз етганда ошга, ҳўш, ҳўш,
Бетингни қилмагин қашқа, ҳўш, ҳўш.

Қўшнилари умиди сундан, ҳўш, ҳўш,
Елининг сундир ўндан, ҳўш, ҳўш,
Асли молим - жониворим, ҳўш, ҳўш,
Шоҳинга тақдим туморим, ҳўш, ҳўш.

Меҳринг тошсин, оқилим, ҳўш, ҳўш,
Молим боши - кокилим, ҳўш, ҳўш,
Тинчгина ўзинг турағай, ҳўш, ҳўш,
Бошинг болангга бурағай, ҳўш, ҳўш.

(Бойсун тумани Чилонзор жамоа хўжалигида яшовчи Ҳайдарова Иззат момодан ёзиб олинди).

Измолида ўтинг бор,
Оқар булоқ сунинг бор,
Отли молим, ҳўш, ҳўш,
Зотли молим, ҳўш, ҳўш.

Сени ҳайдаб боқайин,
Кўз туморлар тақайин,
Тарғил молим, ҳўш, ҳўш,
Говмиш молим, ҳўш, ҳўш.

Ҳўш, ҳўш дейман ола бош,
Кўзинг ўткир қаламқош,
Қалам қошинг сузилсин,
Сунинг ерга сузилсин.

Зотдор ола отинг бор,
Қозон-қозон сутинг бор,
Қуралай кўз хоҳишим,
Туёқлари кумушим.
Жонивор мени кўргил,
Кавш қайтар, жим тургин,
Хурмаларни тўлдириб,
Ийиб сутингни бергин.

Кадимни тўлдирасан,
Болангни кўндирирман,
Олаймагин жонивор,
Болангга қолдирирман
(Т. М., «Ойдинда юрган одамлар», 59-б.).

«Турей-турей», «тур-ай тур-ай»
Ола чилвир эшайин,
Турей-тур, турей-тур,
Тўрт оёғинг тушайин (тушовлаш, боғлаш)
Турей-тур, турей-тур.

Агар алқар ўтинг бор,
Турей-тур, турей-тур,
Оқар булоқ сутинг бор,
Турей-тур, турей-тур.

Оқар булоқ сутингни қуритмагин,
Турей-тур, турей-тур,
Ўзинг туққан болангни унитмагин,
Турей-тур, турей-тур.

Болали қўйлар бозорда,
Турей-тур, турей-тур,
Боласиз қўйлар озорда,
Турей-тур, турей-тур.
(Деҳқонобод туманида яшовчи 56 ёшли Ақл Жўраназар қизидан ёзиб олинди).

Тоғларда бор ола ғор-а, тур-ай, тур-ай,
Ола ғордан сув оқар-а, тур-ай, тур-ай,
Сен болангни олмасанг-а, тур-ай, тур-ай,
Болагинанг ким боқар-а, тур-ай, тур-ай.

Ёнингда ўйнар жон қўзинг, тур-ай, тур-ай,
Кўзида қувонч болангнинг, тур-ай, тур-ай,
Меҳри ошиб суйканар-а, тур-ай, тур-ай,
Ола қол-да, қуя қол-а, тур-ай, тур-ай.

Сен болангдан безибсан-а, тур-ай, тур-ай,
Юрагинг тош бўлибди-а, тур-ай, тур-ай,
Қўчқора борган ўзингсан-а, тур-ай, тур-ай,
Ойлаб кўтарган ўзингсан-а, тур-ай, тур-ай.

Янгилибсан, ёзибсан, тур-ай, тур-ай,
Сен болангдан безибсан, тур-ай, тур-ай,
Ол болангни жонивор-а, тур-ай, тур-ай,
Эсли молим, оқилим-а, тур-ай, тур-ай.

Болагинанг бош бўлсин, тур-ай, тур-ай,
Егангинанг мош бўлсин, тур-ай, тур-ай,
Кўзгинанг қош бўлсин, тур-ай, тур-ай,
Сурувда сулув жонивор-а, тур-ай, тур-ай.

Кўзилилар бош бўлар, тур-ай, тур-ай,
Кўзисизлар ёш бўлар, тур-ай, тур-ай,
Насиб бўлса, яна йил, тур-ай, тур-ай,
Ўзингга йўлдош бўлар, тур-ай, тур-ай.

(Бойсун тумани, Чилонзор қишлоғида яшовчи Суюн момо Назар қизидан ёзиб олинди.)

Қуйидаги эвфоник шеърини нутқ кўзиси ёрдамида ядиган – сут берадиган совлиққа эмас, совдига, яъни кўзиси ўлган ёки кўзисиз (қўшоқда) соғиладиган қўйга нисбатан яратилган:

Қўй соғаман қўшоқда, тур-ай, тур-ай,
Қўй ишқи менга ёққан, тур-ай, тур-ай,
Қўй сутини ичганлар, тур-ай, тур-ай,

Кўпдан-кўп шифо топган, тур-ай, тур-ай.
Совди бўлиб совдирган, тур-ай, тур-ай,
Совса кади тўлдирган, тур-ай, тур-ай,
Бунча куйма, жонивор, тур-ай, тур-ай.
Тақдирингни кўндиргин, тур-ай, тур-ай.

Тоғларда бор қув олма, тур-ай, тур-ай,
Совди бўлгин, сув олма, тур-ай, тур-ай,
Болагинанг йўқлигини, тур-ай, тур-ай,
Кўнглингга оғир олма, тур-ай, тур-ай.
(Т. М., «Ойдинда юрган одамлар», 289-б.)

«Чур-ей, чур-ей» («жир-ей, жир-ей»)
От оёғин от босар, чур-ей, чур-ей,
Оқ юзингни гард босар, чур-ей, чур-ей,
Агар шуйтиб соғдирсанг, чур-ей, чур-ей,
Қассоб путингдан осар, чур-ей, чур-ей.

Оғизгинангда ўтинг бор, чур-ей, чур-ей,
Елингинангда сутинг бор, чур-ей, чур-ей,
Серсоқолли жонивор, чур-ей, чур-ей,
Керилиб турган путинг бор, чур-ей, чур-ей.

Болагинанг бахтингдир, чур-ей, чур-ей,
Уни олиб улагин, чур-ей, чур-ей,
Болалилар маърашар-а, чур-ей, чур-ей,
Боласизлар қарашар-а, чур-ей, чур-ей.

Жона жерда жотгансан-а, чур-ей, чур-ей,
Шалтоғингга ботгансан-а, чур-ей, чур-ей,
Ўз болангни билмасдан-а, чур-ей, чур-ей,
Ўзгалабсан, жонивор-а, чур-ей, чур-ей.
(Бандихон туманида яшовчи Мунаввар момо Имомқул қизи-
дан ёзиб олинган).

Бўрининг момоси димоғидан қўйлаб-қўйлаб эчки соғди:
Эсли молим, оқилим, чури-я, чур-ей,
Елкамдаги кокилим, чури-я, чур-ей,

Шунча молнинг ичида, чури-я, чур-ей,
Тоғда очилган гулим, чури-я, чур-ей.

Тоғларда бор гулхайр, чури-я, чур-ей,
Оқ сутингни қил хайр, чури-я, чур-ей,
Келар йили туққанинг, чури-я, чур-ей,
Бўлсин-да, зуҳра-тойр, чури-я, чур-ей.

Турткиласам иясан, чури-я, чур-ей,
Бир кади сут берасан, чури-я, чур-ей,
Яшириб қолган сутингни, чури-я, чур-ей,
Қай бир кимга берасан, чури-я, чур-ей
(Т.М., «От кишнаган оқшом», 20-б.).

Хуллас, чорвадор аёллар оғзаки ижодига хос бўлган юқори-дагидек, юзлаб шеърий матнлар келажакда ёзиб олиними, уларнинг ҳам эвфоник ва диафоник, ҳам лисоний эвфемикаси, инсон, хусусан, ҳайвон руҳиятига таъсири махсус ўрганилиши керак.

Эвфоник ва диафоник шеърий матнлар лисоний эвфемаларга ҳам жуда бой. Масалан, юқоридаги шеърий матнларда сигир – кўра боши, тумор; бузофингни эмиз тушунчаси – пайсаллама; бошингни болангга бур; сутингни бер тушунчаси кўнглингни тор қилма, ийгин; ўлма тушунчаси бошинг тошга тегмасин; сут, қатиқ ичмоқ – оғзимиз ошга тегди; ярадор тушунчаси – қашқа бўлмоқ; қўшниларга ҳам сут берамиз тушунчаси – қўшнилари умиди сутдан; кўз тегмайди тушунчаси – шохингга тумор тақдим; сигир – молим боши; отли мол – зотли мол; говмиш, тарғил; зотдор, ола; сут бер тушунчаси – кавш қайтар, жим тур, хурманни тўлдир, ийиб бер; кадини тўлдир, болангни кулдир; бўрига бераман, ўласан тушунчаси – кўп бўрига қўшайин; мўл сут тушунчаси – оқар булоқ; ўз кўзингни ол тушунчаси – ўзинг туққан болангни унутмагин; жинсий алоқа қилгансан тушунчаси – қўчқорга борган ўзингсан, қорнингда болангни кўтаргансан тушунчаси – ойлаб кўтарган ўзингсан; кўзинг катта бўлади гапи ўзингга йўлдош бўлади; кўзиси ўлган тушунчаси – совди; кўп сут бергин тушунчаси – кадини тўлдиргин; кўзинг ўлган тушунчаси – тақдирингга кўнгин; боланг ўлган тушунчаси – боланг йўқ, кўнглингга оғир олма; сўйиласан, ўласан тушунчаси-

қассоб путидан осар; ахлатига булғанмоқ тушунчаси – шалтоғинга ботгансан; кўзисини олмаслик, эмизмаслик тушунчаси – ўзгаланибсан; сут бермоқ – хайр қил, урғочи ва эркак (эғиз кўзи) тушунчаси – зуҳра ва тоир сўз ва иборалари билан эвфемалаштирилган.

Соғим қўшиқлари ҳам айрим фольклоршунослар эътиборини жалб этган. Чунончи, Камол Очилов Қашқадарё воҳасидан меҳнат қўшиқлари бўйича тўплаган материалларини: а) ғаллакорлик; б) боғ ва боғдорчилик; в) касб ва ҳунармандчилик; г) чорвачилик билан боғлиқ меҳнат қўшиқлари тарзида тасниф этган ва соғим қўшиқларига доир намуналар келтириб, уларни адабиётшунослик аспектида таҳлил қилган (84, 72-75). Соғим қўшиқларини бундай ёзиб олиш, тўплаш келажакда уларнинг услубини, жумладан, эвфемикасини ўрганишни янада осонлаштиради, албатта.

Кўп ҳолларда, масалан, муомала этикасига кўра чорва маҳсулотлари (сут, ёғ, гўшт каби) миқдор жиҳатдан аниқ баён этилавермайди (табулаштирилади). Масалан, сути кўп, серсут ёки бир соғишда «фалон» литр сут беради тушунчалари – молнинг эвфемик атамаси (говмиш, «сут булоғи», зотли, зотдор, кастрома сигири, ҳисори қўй каби) орқали англатилади: Олаверинг, сигирим «сут булоғи» дея Афанди савдогарнинг қўлини қаттиқ силкиди («Афанди», 2000, № 7, 2-б.). Ҳисори қўй, говмиш сигирлар сизда бўлса, яна нега сут сўраб юрибсиз? («Сурхон тонги», 2001, 13 январ.).

Гўшт-ёғи кўп ёки семиз мол тушунчалари ҳам юки оғир, чўғи баланд ёки катта, сағриси тўлган, бадани тўлган, орқаси теп-текис (тахтадай), ёюв (шевада жоюв) кўрган, ҳайдалган, ўтлатилган, бўзрайган (семиз), тахт бўлган, қовурғаси йўқолиб кетган, боқилган, қаралаган, оби-тобида ёки тобга келган, ялтирайди, ярақлайди, битиб (ботиб) кетган, бозоргир, қассоббон, ётса туролмайдиган (бу ориқ, кучсиз молга нисбатан ҳам қўлланади), тивит ташлаган, қил-қириқ (бу кўпроқ эчкига нисбатан); аксинча, ёғ-гўшти йўқ – ориқ, ўладиган, ўлимса, ўлимтик мол тушунчаси кўтарак, сўлима, сўлимса, капшук, муррик, муррак (тож. – мурдак сўзидан), гиррик, кавара, тўрт оёғи қолган, қавурғасини сана-

са бўлади, фақат қавурғаси қолган, қавурғаси кўришиб қолган, ётса туrolмайди каби воситалар билан эвфемалаштирилган.

2.5. Чорва миқдори билан боғлиқ эвфемик воситалар

Одатда чорва эгаси ёки чўпон молнинг бор йўқлигини, йўқолган-йўқолмаганлигини билиш, ҳисобга олиш мақсадида маълум бир вақтда (кўпинча бир суткада бир марта) санайди. Бу чорвадор нутқида «мол тугаллаш» дейилади. Мол миқдорини – сонини очиқ айтиш табулаштирилганлигидан, хатто санаш хуфия (ичда) ижро этилади; зарурият туғилмаса натижа айтилмайди: ҳаммаси бор ўрнида – тугал; бир нечаси йўқ ўрнида тугал эмас (одамга нисбатан ҳам: ҳаммамиз бор гапи ўрнида одатда тўрт кўз тугалмиз) эвфемалари қўлланилади. Демак бор, йўқ тушунчалари ҳам маълум даражада табулаштирилган.

Соғувчининг молнинг ҳамси соғилдими? Соғилмаган мол қолдими? сўроқларига соғдирувчидан ҳа, йўқ ёки қолмади сўзлари билан эмас, бойиди (бойимоқ, бой бўлмоқ феълдан) эвфемаси билан жавоб бериш талаб қилинади. Молингиз қанча? ёки нечата? деб аниқ сўралганда ҳам чорвадор молнинг сонини аниқ айтмайди: жамловчи, мавҳум сон билан Ҳа, худога шукур, бор бир тўрт беш га ёки бор бир ўн беш-йигирматача деб қўя қолади. Хатто кўп ҳолларда чорва турларининг номлари тилга олинавормайди: хўкиз, сигир, тана, бузоқ кабилар – мол, қора, катга, йирик шохли; қўй, қўзи, эчки, улоқ, сарка, така кабилар – кичик, майда, ушоқ каби атамалар билан эвфемалаштирилиб айтилди. Қанча хўкиз, сигирингиз, қанча қўй эчкингиз бор? деб берилган саволга: Худога шукур қораси (йириги, каттаси) дан ҳам, ушоғи (майдаси, кичиги)дан ҳам бор деб жавоб берилади; шунда ҳам сонини аниқ ошкор қилишмайди.

Мол тушунчаси (асосан қўй) жонли (жонлиқ) сўзи билан эвфемалаштирилган: Шу кунни Ҳазрати Довутга бир жонлиқ ҳам аталди (Чорвадор нутқидан).

Чорвадор ўз нутқида чорванинг сонинигина эмас, баъзан чорва маҳсулотининг номи (гўшт, ёғ каби), миқдорини ҳам ошкор қилмасликка ҳаракат қилади. Бошқача айтганда, унинг аниқ сўроқларга бериладиган жавоби (ўзи билмаган ҳолда) эл-

липтик, тўлиқсиз гап шаклларида бўлиб, ундан маҳсулот номи-ни, миқдорини англлатувчи сўзлар тушиб қолади:

- Бўрдоқингиз неча кило гўшт-ёғ қилди?
- Ўттизга яқин.
- Бу йил неча қорин сариеғ олдингиз?
- Уч (суҳбатдан).

2.6. Мол суяклари ва уларнинг қисмлари билан боғлиқ эвфемик воситалар

Бунда кўпроқ ошиқ, қовурға, шах суяк, илик, тўпиқ каби сўзлар реал маъноларидан ташқари, кўчма маъноларида келиб, инсон ҳаракатига, фаолиятига нисбат берилган ва эвфемик маъно касб этган. Масалан, «фалончи»нинг омади келди, омад кулиб боқди, бахти очилди, иши юришиб кетди дейиш ўрнида ёмон кўздан, назардан, душманлардан сақланиш кераклиги назарда тутилиб ошиғи олчи эвфемаси қўлланилади: Қодировнинг ошиғи олчи дўпписи яримта (Ш. Рашидов). Илоҳо, ошиғингиз олчи бўлаверсин, болам («Меъмор», 179-б). Аслида яхши кўрмоқ, севиб қолмоқ, муҳаббат тушунчаси маъносидаги ошиқ (ошиқ-маъшуқ) ҳам мол суякчаси билан боғлиқ, шундан кўчган ва бугунги тилда омонимлашган.

Қовурғаси кўриниб қолибди, қовурғасини санаса бўлади гаплари ҳам ориқ, сўйиб бўлмайди, гўштини еб бўлмайди тушунчасининг эвфемик ифодасидир. Қовурғамга келмайти, қовурғаси қавурғамга тўғри келмаяпти иборалари ёқмаслик, бирор масалада, чунончи, савдода келишолмаслик тушунчаларининг эвфемик ифодасидир: Отингизни ёмон демайман, олмоқчиман, бироқ қовурғамиз қовурғамизга тўғри келмаяпти («Чағаниён», 2000, 3 май). Қовурғаси қовушмайди гапи ачинмаслик, бел оғримаслик тушунчаларининг эвфемаси: Сафарали саратонда сарғайиб, қишда қисилиб мол боққанмидики, энди қовурғаси қайишса («Чағонаён», 2000, 3 май).

Шохи (-нг, -им) чиқдимми? риторик сўроқ гапи сохта, зўрма-зўраки, ноқонуний ҳаракат орқали юзага келган «мақсад», нохуш воқеликнинг эвфемик ифодасидир: Асқар бобо қўшни йигитга (оиласини ташлаб, бошқа аёлга уйланиб пушаймон еяётганлигига писанда қилиб): Шохинг чиқдимми, - деди (М. Сафаров).

Шохига урсанг танасига зил кетади эвфемик мақоли андишасизлик, ўйламай иш қилмоқ (гапирмоқ) каби тушунчаларга нисбатан қўлланилади: Қултой Ёдгорни хўрлаётганларга қараб: Шохига урма, танасига зил кетади, деди («Алпомиш», 216-б). Бугунги кунда шох қўймоқ - исноти, хотини фоҳиша эркак (рус сўзлашувида - рагоносец) тушунчаларига нисбатан эвфемик ибора сифатида ҳам қўлланилади.

Пичоқ суякка етди гапи жондан тўймоқ, сабр косаси тўлмоқ, ҳужумга отланмоқ, бирор фожеавий воқеликка тайёр бўлмоқ тушунчаларининг эвфемаси. Эгасини сийласанг итига суяк ташла мақоли – андишали бўл, мунофиқ бўлма тушунчаларининг эвфемаси. Оталилар тўйдан илик олади, отасизлар қараб-қараб қолади (чорвадор нутқидан) гапи оғайнидор, орқаси (суянчиғи) борлар, мансабдорлар ҳаммиша ардоқда, ҳурматда; ғариблар ғурбатда, хўрликда яшайдилар тушунчаларининг эвфемаси (Қадимдан тўйга келган бой болаларнинг, улар норасида бўлса ҳам, қўлига илик беришган).

Илиги тўла, илиги бақувват – кучли, бой, бойвача; илиги қуриган, илиги пуч, илиги камқувват, камдармон, камбағал киши; илик узилди ҳам – одамнинг дармонсизланган, тинкаси қуриган фасли (қиш тутаб, баҳор бошланган давр) тушунчалариининг эвфемик ифодаси.

Ота-бобоси илик еган, илик еганнинг боласи каби иборалари ҳам бойнинг боласи, кўрганнинг фарзанди, назари тўқ (илгари ҳамма ҳам илик еявермаган) тушунчаларининг ўзига хос ифодасидир.

Оқсуяк лексемаси – юқори табақа, зотли, насли сифатли (фуқароларни камситувчи) тушунчаларига нисбатан эвфема.

Туғмаянги, туғиши чўзилди (молга нисбатан) ёки вақтида бажарилмаётган иш-ҳаракат туя гўшти еган; тоғанг ўлади тушунчаси тоғояк (тоғайли гўшт) ема; шошик (сийғоқ) тушунчаси қўчқор ёки тана сингири (жинсий орган, мойк) емоқ; қарздор бўласан ёки чипқон чиқади тушунчалари буйрак ема; тез-тез ёзиладиган одам – шошадони (шошадон молнинг пешоб қоғи) бўшашибди рамзий эвфемик ифодалари билан англатилади.

Одатда, мол сўйилганда айтиладиган ўти (ўт қончаси) тўла ёки пуч экан гапи мол эгасининг бой (пулдор) ёки камбағал

(пулсиз)лигига, ўпкаси гулдай (чиннидай, тоза) экан гапи молнинг касал эмаслигига ишора қилувчи эвфемик воситаларидир ва б.

Чорвадор нутқида тўпиқ¹ олган – қарздор, тўпиқ ютган – қарздор қилган, тўйда тўпиқ сўраган – номард тушунчаларининг эвфемаси сифатида қўлланилади.

2.7. Чорва ахлати билан боғлиқ эвфемик воситалар

Ахлат сўзи (араб. бирлиги – хилт, инсон танасидан тўрт унсур: қон, савдо, сафро ва балғам)нинг маъноси кенгайиб, бугунги тилимизда, «мусор» (чиқинди) маъносидан ташқари, инсон, ҳайвон ва ҳашорот чиқиндисиغا нисбатан умумий эвфемик атама сифатида қўлланилади: одам ахлати, ҳайвон ахлати, қуш ахлати каби. Бироқ ҳайвон ахлати конкрет – тур тушунчада ўз эвфемик номларига эга: туя ахлати – қумалоқ, қора мол ахлати – таппи, қўй-эчки ахлати – қий ёки қумалоқ, от. эшак ахлати – тезак эвфемик номлари билан аталади: Нурмат тоға ... қўзи қийи солиб қовун, тарвуз экарди (С.Аҳм., «Жимжитлик», 25-бет). Йўлда Тарлон тезак ташлаб-ташлаб борди (Т.М., «От кишнаган оқшом», 155-б.). Ташқарида ётган чўпоннинг устига гоҳ қўйлар бостириб келади, гоҳ кўзичоқлар қумалоқлаб (қийлаб) кетади (П.Қод., «Қора кўзлар», 90-б.). Қани, ошамлаб-ошамлаб ол қани. Ай, у тезак, у тезак!... дея типиртипир этдим (Т.М., «Отамдан қолган далалар», 253-б.). Пода кетида тезак босиб, чанг ютиб юришибди (Н.Фозилов, «Саратон», 18-б.).

Мисоллардан англашиладики, ҳайвон ахлатининг номигина эмас, унинг диссимилацион жараёни ҳам эвфемалаштирилган бўлиб, айна замонда, ҳайвон турларига ҳам ишора қилади: тўп-

---

¹Тўпиқ ўйини қадимдан чорвадор орасида мавжуд бўлиб, қўй сўйилиб, гуштхўрлик қилинган давраларда кимдир кимга билдирмай тўпиқли гўшт узатади. Тўпиқли гўштни қўлига олган кишига тўпиқ узатган киши: «Бурдам» ёки «тўпиқ!» Бир қўй! Бир зиёфат деб айтади. Олган киши гўштини еб, тўпиқни ютса, тўпиқ берган енгилган, бир қўй ёки зиёфатга ўзи тушган бўлади. Тўпиқ олган агар тўпиқни ютолмаса маълум муддат (бир ойдан бир йилгача) ўзида сақлайди, тўпиқ берувчи сўраганда исталган жойида, исталган вақтда тўпиқни кўрсата олса, тўпиқ олган қарздан қутилиб бораверади, кўрсатолмаса, шартни бажаришга мажбур бўлади.

пилади қора мол, қумалоқлади – туя, қийлади – қўй, эчки ва бошқалар. Бундан ташқари, тезак сўзи умумий (ахлат) маънода ҳам қўлланилади. Яъни, тезак термоқ ибораси орқали: 1) ҳамма ҳайвон чиқиндисини (ёқилғи сифатида) йиғмоқ (реал маъно); 2) бекор, такасалтанг юрмоқ (кўчма маъно) англашилади.

2.8. Чорва ўлими билан боғлиқ эвфемик воситалар

Чорва ўлими билан боғлиқ кўпроқ сўйилади, сўйилди, ўлди, ўлмай қолди, сўйилмай қолди каби сўзлар эвфемалаштирилган.

Сўйилади тушунчаси оғзига туз ташлаб қўйилган, аталган, айтилган, сўқим, бўрдоқи каби эвфемик воситаларга эга: Жамоамизнинг «Наврўз»га аталган иккита бўрдоқиси бор («Сурхон тонгги», 2001, 3 март). Бу қўй қурбонликка аталган (сўзлашувдан).

Сўйилди тушунчаси жонлиқни бежон қилишди, кулликланди (кулликламоқ – молни сўйишдан олдин мол оёқларини борламоқ), зўрға пичоққа етди, ағдарилди, ётқизилди, йиқитилди, бўғизланди, пичоқ тортилди, жулуғи қайтарилди, худойи қилинди, садақа қилинди, қон чиқарилди, қас-собга берилди, топширилди каби эвфемаларга эга: Толибжон оёғи остида қўй ётқизилди (С.Аҳм., «Жимжитлик», 6-б.). Бизга яхши бир тана керак улоққа. Бўғизлаб берайми,-деди чўпон (Т.М., «От кипнаган оқшом», 27-б.). Аҳли мўминлар қурбонлик қилди, жонлиғ сўйиб қон чиқарди (Т.М., «Отамдан қолган далалар», 237-б.).

Баъзан сўйилди тушунчаси матн орқали англашилади. Масалан, Бу мавсумда беш юз дона қорақўл тери топширилди гапи беш юз бош қўзи сўйилди тушунчасининг эвфемасидир: Қорақўл тери қўзи сўймоқ тушунчасининг метонимик маъносидир. Сўйилмади тушунчаси куни битмаган экан каби эвфемалардан ташқари, эвфемик матнга ҳам эга. Масалан, 200 қўзидан 150 та урғочи қўзи ўстириш учун қолдирилди гапи 150 таси сўйилмади тушунчасининг эвфемасидир.

Сўймоқ тушунчаси пих қилмоқ (кўпроқ болалар билан боғлиқ муомалада) ибораси билан ҳам эвфемалаштиради. Сенинг қўзичоғинг пих қилинди (сўзлашувдан) – сўйилди. Сўймоқ но-

вербал восита (қўлни томоққа арра қилмоқ) орқали ҳам англиталади: Қўчқорни ушлаб нима қиласиз,-деди. Нортой чўпон қўлини бўғзига арра қилиб кўрсатди (П.Қод., «Қора кўзлар», 86-б.).

Сўймоқ тушунчаси чалмоқ (чолмоқ – шевада) сўзи билан ҳам эвфемалаштирилган: Ғўччибой қўйни йиқитиб, оёғини кулликламай, чалиб юборадиган одати ҳам бор (чорвадор нутқидан). Чалмоқ одамга нисбатан ҳам қўлланилади: Қўлларимни боғлаб чалди Ҳожиқулдай ёвуз эр (Ҳ.Ҳ., «Турсуной» марсияси). Сўйилган тушунчаси ичаги тор қилинди, ичаги чадарга қилинди эвфемаси билан ҳам ифодаланади. Ичагинг тор бўлгур қарғиши сўйилгир (ўлгир)нинг эвфемаси. Ўтмишда дўмбира тори кўзи, улоқнинг аччиқ ичагидан қилинган, бу одат ҳозир ҳам айрим тоғ қишлоқларида мавжуд.

Сўймоқ тушунчаси калла-поча қилинди, боши олинди, боши кетди, бўғзига тиг (пичоқ) тортилди, пичоққа етди, ҳалолланди, ҳалол қилинди каби воситалар билан эвфемалаштирилган: Куёвникида неча-неча қўйлар боши кетди (Т.М., «Ойдинда юрган одамлар», 255-б.). Аммо қўй бўғзига пичоқ тортганда кўнгли безовта бўлди (П.Қод., «Қора кўзлар», 8-б.). Шу калла-поча бўлгур қўйни эртароқ пулла дедим (Т.М., «Отамдан қолган далалар», 203-б.). Аваз белидаги пичоғини ечиб Ҳулқарга узатди. Буни ол, битта-яримта кўзини ҳалоллаш керак бўладими? ... (П.Қод., «Қора кўзлар», 231-б.). Ўша куни ўттиз уч қўй жарга қулаб ҳаром ўлди... Ҳалоллаганларимизни айтмай қўя қолай (П.Қод., «Қора кўзлар», 89-б.). Холбек кийик бўғилса вақтида ҳалоллайман деб пичоғини сандал устига қўйди (П.Қод., «Қора кўзлар», 101-б.).

Мол, хусусан, касал мол сўйилганда, маълум сабаб билан унинг ҳалол ёки ҳаром бўлганлиги шубҳали бўлганда, ҳалол тушунчаси оёқ қоқди, оёғи қимирлади, қони оқди, баданни учаяпти; аксинча, ҳаром тушунчаси оёғи қимирламади, пичоққа етмади, қони оқмади, оёқ қоқмади, қимир этмади, силкинмади эвфемалари билан ифодаланади. Норбой қассоб ўлик буқани бўғизлади, оёқ қоқишни-ку қўйинг, лоақал дуруст қон ҳам оқмади (сўзлашувдан). Ола сигир ҳам пичоққа етмади! (ҳаром ўлдининг эвфемаси) (М.Сафаров).

Ўлмоқ, кўп ўлмоқ тушунчаси (молга нисбатан) талофат

кўрилди, чиқим бўлди, талофат еди, туёғи камайиб кетди, сони камайиб кетди, офат тегди; ўлмади, ўлмай қолди тушунчаси эса чорва қишдан яхши чиқди, беталофат чиқди, чорва туёғи сақлаб қолинди, чиқим бўлмади, талофат кўрилмади; қирилиб кетди, бутунлай қирилиб кетди тушунчаси қиш қаттиқ келди, барча моллардан айрилдик, мусимиз қуриди, қўтон (қўра, қўшоқ, кўкан) бўшаб қолди, қуриб қолди каби метонимик эвфемалар орқали англатилади. Ёки қадимдан Хут (фасл) номидан айтилиб келинган:

Яхши келсам, кади-кади сут,
Ёмон келсам, сойлар тўла пут.

Ёки

Яхши келса хут, қозон-қозон сут,
Ёмон келса хут, керагада пут (чорвадор нутқидан) мисрала-ри: хут яхши келса чорва ўлмайди, ёмон келса қирилиб кетади тушунчаларининг эвфемик тасвиридир. Бунда пут – ўлик мол (синекдохавий кўчим).

Умуман, чорвадор нутқида бу йил ёмғир ёғмади, ўт бўлмади, ер қуриб кетди гапларига нисбатан бу йил баҳор яхши келмади, чорва йили бўлмади; бу йил моллар, қўй-қўзилар кўп ўлди, қирилди гапларига нисбатан бу йил қиш ёмон келди, чўзилиб кетди, кўп чиқим бўлди, чорва талофат кўрди ифодалари эвфемик характер касб этади.

2.9. Ўт лексемаси билан боғлиқ эвфемик воситалар

Чорвадорнинг омади чорва билан, чорванинг ривожи фаслларнинг, хусусан, баҳорнинг қулай келиши билан боғлиқ бўлганлигидан, ўт, майса, ёмғир каби кўпгина табиий ҳодисаларнинг номлари эъозланиб, очиқ айтилавермайди. Масалан, ер кўкаррибди, чимқима (чимтол) бўлибди, ерни қоплабди, ерни ёпибди, ер кўм-кўк, ер бир қарич, ер тиззадан, тиззага уради, майда мол ердан олибди, моллар тўйибди, мол овқати кечади, кўкдан олаяшти, кўкдан тўйибди; ёки ер кўкармади, ер ялонғоч, ер қуруқ, ер сарғайиб (қуриб) қолди, ердан ололмайди, қўйни тоққа ҳайдаш керак каби ибораларда кўпинча ўт сўзи қўлланилмаса-да, фикран (импликацион тарзда) англашилиб туради.

Ёмғир ёғади, ёғса керак гани ўрнида сувли булутлар айланмоқда, ёғса ёғадигандай, худо берса берадигандай, кўк томчисини ёки оби раҳматини кутаяпмиз каби эвфемалашган иборалар қўлланилади:

Ер кўкармас, эл яшармас,

Бўлмаса, кўк томчиси (А.Тўқай) гапида ҳам кўк томчиси ёмғирга нисбатан образлиликка эга. Ҳатто, ўт унини турлари, номлари, чорвачиликдаги аҳамияти фольклорга кўчирилган, афоризмга айланган:

Ўтлар аро қилгин ёмон,

Мол рангини қилар сомон.

Йўнғичқадир ўт султони,

Еган молнинг кирар жони.

Қоқдон молни қотирар,

Тортмоқ гўштин оширар,

Гул хайрига ҳайдасанг,

Мою гўштга тўлдирар (бойсунлик чорвадор 85 ёшли Хол Катаридан).

2.10. Чорва касалликлари билан боғлиқ эвфемик воситалар

Ҳайвонга нисбатан ҳам ўлат, вабо, қорасон, ланг (оқсоқ), оқсил (яшир), қўтир каби касаллик номлари айтилавермайди, улар умумлаштирилиб ойин (ойин тегибди, ойин оралабди, ойинлабди каби) эвфемаси қўлланилади. Конкрет маънода қўтир касали темираткиламоқ, оқармоқ; молнинг сиёлмай қолиш касали-қавс, сижжак; ўпка, жигар касали – қилқурт; ўзини қашиб, тишлайверадиган касал – хориш (кўпроқ эшакка нисбатан), сакуч ёки саккуч (итга нисбатан), тентак касали – ёмонланмоқ (шевада жамолламоқ); оғзи-бурнидан қон келиш касали – шуллукламоқ; оқсаб, юролмаи, туролмай қолиш касали – емламоқ, сув тушмоқ; шамоллаш касали - соқовланмоқ каби эвфемик воситаларни билан ифодаланади: Саккуч очган кўппакдай сандирама ёр, ёр («Алпомиш», 406-б.). Бойбўри: Шу ёмонлагурнинг ўйлагани ҳам яхшилик эмас, деди («Алпомиш», 122-б.). Сигиримиз кейинги бир оёғини судраб босаяпти, деди чўпон (болаланг тегибди

маъносида) (Т.М., «Отамдан қолган далалар», 71-б.). Эчкилар темраткилабди (қўтирлабди маъносида), деди чўпон тапвишли оҳангда (Ш.Х., «Сўнги бекат», 172-б.).

Мол касал бўлибди хабари кавшамаяпти, кавш қайтармаяпти, ем, ўт ёки хашак емаяпти, ётоқчилаяпти, қулоғи тушибди, қулоғи шалпайибди; улоқ, қўзи, бузоқ бўлса, онасини эммаяпти каби эвфемалар; соғайибди тушунчаси эса юқоридаги эвфемик воситаларнинг аксини – тасдиғини такрорлаш орқали англатилади: Қўзи ёки қўйнинг қулоғи тушса, одам бўлмайди (чўпон нутқидан). Пичоқни тайёрлаб қўйинг, пичоқни қайраб қўйинг иборалари ҳам ўлади тушунчасининг эвфемик хабаридир.

Чорванинг бир жойи, чунончи қулоғи, гуёғи (туёқ орқаси), кети (чиқарув органлари) касалланибди, кўртлаб кетибди, сясиб кетибди гаплари ўрнида кўпинча, «фалон» молга чайир (шу номли ўсимлик илдизидан махсус тайёрланадиган заҳарли сок, кейинроқ бу вазифада каралин қўлланган) қўймоқ, дори суртмоқ эвфемалашган иборалари қўлланилади. «Фалон» мол тентак бўлибди тушунчаси қулоғини ченланг (озгина кесиб қон чиқармоқ), турган жойида айланади, сурувдан бўлиниб ёки чиқиб кетаяпти каби эвфемик гаплари орқали англатилади.

Чорвадорлар қўй (сигир, эчки...) касал бўлибди гапи ўрнида кўпинча, ёмон ўт ебди; қўйни (сигирни, эчкини...) илон чақибди, эмчаги шишиб кетибди дейиш ўрнида газанда тегибди, елини шишибди; қўйда қил қурт (ўпка, жигар, қораталоқ...) касали бор дейиш ўрнига оғзига зирк¹ (қўртмоқ – сут ва қатиқ аралашмаси, тухум, чучутилмаган зиғир, кунжут ёғи, оқ мой, пахта ёри) қўйинг гапини қўллайдилар.

---

¹Зирк (барбарис) меваси инсон учун ҳам шифобахш бўлишдан ташқари, илдизидан махсус тайёрланган сувада қайнатилиб, кулча шаклида қотириб олинандиган ўта аччиқ (одам истеъмол қилолмайдиган) молда. У керак бўлганда, суюлтирилиб, мол оғзига қуйилади: кекирдагига ушланиб, қизил ўнғач орқали ўтказилади. Булар (тухумдан бошқалари) кўпинча бурундан ҳам қуйилади. Зиркни (меваси эмас) одамлар ёғ ёки асалга қўшиб, белоғриқ (радикулит) касалини даволашда ҳам ишлатадилар.

2.11. Чорвани бичиш ва тамғалаш билан боғлиқ қўлланадиган эвфемик воситалар

Одатда молни маълум мақсад билан, эркакликдан маҳрум қилиш учун кичикликдан наслий томири кесилади ёки узиб ташланади. Бу «жарроҳлик» амали ахталамоқ, бичмоқ, тортмоқ (қўзиларни ўз вақтида ахталамоқ, бичмоқ, тортмоқ керак каби); жинсий аъзолари – сингир ва мояк; ижрочи эса ахталовчи, бичувчи, тортувчи (кейинги ҳолатда қўзи ёки улоқнинг наслий томири тиг билан кесилмайди, узиб ташланади), уста сўзлари билан эвфемалаштирилган. Бичилган улоқ катта бўлганда сарка (така эмас), қўзи – ахта қўй (қўчқор эмас), бузоқ – ахта ҳўкиз (буқа эмас) дейилади. Бундан ташқари, ҳар бир чорвадор хонадон ўз моллари қулоқларини кичкиналигидаёқ, олдиндан маълум бўлган анъанавий шаклларда кестирадилар. Бу тамға мол кимники, қайси оилага қарашли эканлигини билдириб туради. Мана шу қулоқ кестириш тушунчаси ўрнида эн солмоқ, қулоқ кесувчи шахс ибораси ўрнида эса (бу ишни ҳар ким бажара олмайди) эччи, баъзи жойларда, чунончи, Кўҳитанг чорвадорлари нутқида чиноқчи («ЎТИЛ»да бор, чорванинг қулоғини кесиб ёки кертиб, белги, нишон солувчи шахс) эвфемик атамалари қўлланилади (133, 256).

Чиноқчи сўзи чиноқдан ясалган. Чиноқ («ЎТИЛ»да бор) сўзи асосан, қулоғи кертик, кесилган, эгри-бугри туғилган молларга ва одамлари а нисбатан, уларга эвфемик лақаблари сифатида ҳам қўлланилади. Чорвадорлар нутқида ҳали адабий тилга, луғатларга кириб улгурмаган чур (чурри), бучча (пучча) сўзлари чиноқ сўзининг эвфемик синоними сифатида фаол қўлланилади: Чур эчки, бучча эчки, чиноқ эчки каби. Буччанинг, чиноқнинг («фалончи»нинг ўрнида) оти кўпкарида катта зот айирди (сўзлашувдан).

2.12. Чўпон ва таёқ билан боғлиқ эвфемик воситалар

Чўпонлик энг қадимий машғулот бўлиб, ҳайвонлар илк бор қўлга ўргатилган даврга бориб тақалади. Чўпон аслида уй ҳайвонларини ёввойи ҳайвонлар (йиртқичлар) дан ёки ўғрилардан (айниқса, кечаси) ҳимоя қилувчи (шаббон), боқувчи, қоро-

вул шахс бўлган. Дастлаб шахсий мол (ўзини), кейинчалик чакана мол (ўзгаларники), сўнгги даврларда, чунончи шўро даврида ферма (давлат) молини боқувчилар ҳам чўпон дейилган. Мол боқтирувчилар, яъни хўжайинлар чўпон нутқида оғалиқ, оталиқ (оғалик ёки оталик қилувчи, ғамхўр маъносида) эвфемаси билан аталган. Оғалиқ (оталиқ) қилувчилар чўпонга бериладиган пул (мол, ҳақ) сўзлари ўрнида кўпинча энчи, совун эвфемалари қўлланилган ва ҳозир ҳам бундай қўллаш мавжуд.

Совун «ЎТИЛ»да йўқ, бироқ энчи луғатда «Ота томонидан фарзандга ажратилиб берилган жонивор, бош мол» (II том, 448-б.) дейилади. Бизнингча, бу энчи эмас, чорвадорлар қўллаганидек, мол боши (луғатда қисман тўғри айтилган) дейилиши маъқул. Маълумки, ҳар бир оғалиқ (оталиқ)нинг ўз молларига соладиган энлари (тамғалари) бўлади. Ферма молларининг эса қулоғи сирғаланган бўлади (шахсий моллардан ажралиб туриши учун). Бунда давлат моли тушунчаси сирғаланган эвфемаси билан англатилган. Масалан, Иймонсиз катталар учта моллингизни сирғалабди (Ш.Холмирзаев) гапи учта қўйингизни давлатга олиб берибди тушунчасининг эвфемик ифодасидир. Отлар сағрисиға муҳр босилди (Т.Мурод) гапи асл отлар урушга жўнатилди тушунчасининг эвфемасидир.

Чорвачилик жамият ҳаётида, тараққиётида асосий омил, ҳаттоки одамни қурбонлик қилиш, одамхўрликдан инсониятни қутқарган восита бўлганлигидан, чўпонлик барча иқтисодий формацияларда муқаддас профессионал касб даражасига кўтарилган. Шу муносабат билан чўпон танланган, сараланган. Чўпонга таёқ топшириш, таёқ ушлатиш маросимлари ўтказилган.

Бунда чўпонлар пири Чўпон ота, Занги оталарга бағишлаб «қон» ҳам чиқарилган. Шу билан боғлиқ таёқ ушламоқ, таёқ тутмоқ, таёқ олмоқ, таёқ топширмоқ, таёқ бермоқ (чўпон бўлмоқ ўрнида) эвфемалари қўлланилган: Шу йил таёқ ушлаганимга йигирма беш йил бўлади.

Таёқ топшириш ёки таёқ туттириш удумига кўра чўпон бўлмишининг отаси ёки устози оқсоқоли чўпонга: Таёғинг қутлуғ бўлсин, сутли бўлсин, бахту баракат, омад келтирсин (чўпоннинг таёғи, келиннинг оёғи шу маънода қўлланилган), бошинг

тошдан бўлсин каби эфемик дуои олқишлар ёки оқ фотиҳа берганлар. Бу жараён халқ оғзаки ижодига ҳам кўчган:

Ирғайдан кесдим таёқ,
Йўлиниг тўғри бўлсин деб,
Зарангдан йўндим таёқ,

Бошинг тошдан бўлсин деб (халқ оғзаки ижодидан). Бу эфемик матида ирғай (энг тўғри ва бутуқсиз дарахт) тўғри йўл – поклик йўлига; заранг (энг қаттиқ дарахт) узоқ яшашликка нисбат берилган (метафора қилинган).

Бир умр таёқ ушлаган, саркасевар номини олган, 95 ёшида вафот қилган бойсушлик Ғўччи Холиқ ўғлидан ёзиб олинган:

Молларимнинг саркаси,
Сузивимнинг эркаси,
Бўйнида бор кўнғироқ,
Ҳам осилган кўз мунчоқ.
Оқ-қоралар доримас,
Дориса, омон қолмас,
Олабўйноқ ёнимда,
Дудамам бор қинимда,
Елкамдадир қўшоғиз,

Эмасман сира ёлғиз матни чўпон нутқи эфемикаси, унинг психологиясига доир маълумот берувчи этнографик манбадир. Бунда сарканинг сурувдаги мавқеи – кўз тегмаслик; эрка тушунчаси – кўзмунчоғи бор; бўри, айиқ келолмаслик тушунчаси оқ-қоралар доримас; агар бўри ва бошқалар келса, ўлади тушунчаси омон қолмас; ит тушунчаси – олабўйноқ; пичоқ, ханжар тушунчаси – дудам; милтиқ номи – қўшоғиз; итим, пичоғим, милтигим бор тушунчаси – ёлғиз эмасман воситалари орқали эфемалашган.

Таёқ (таянмоқ феълидан) сўзи метонимик маъно кўчми орқали чўпон тушунчасини англатадиган бўлган ва образлилик – эфемик маъно касб этган. Масалан, чўпонликдан чиқдим, чўпонликдан кетдим гапларига нисбатан таёқни ташладим дейиш – юмшоқ. Яна қиёсланг: 40 йил чўпонлик қилдим - 40 йил таёқ ушладим, таёқ ушлаганимга 40 йил бўлди; Чўпонликдан бахт топдим – таёқдан бахт топдим (55, 47-48) каби.

Таёқ тушунчаси (реал маъноси заранг, ирғай, тол каби да-

рахтлардан кесиб олинган, маълум ўлчам ва йўфонликдаги ёғоч, калтак) тараққий қилиб полисемантик, омонимик маъно муносабатларининг шаклланишига сабаб бўлган.

Таёқ сўзининг чорвадор нутқида ўттизга яқин маъноси мавжуд: 1) ҳимоя, уриш қуроли (таёқдан йиртқич ҳам қўрқади): Одатда қўй-эчкилар чўпоннинг таёғи устидан ўтмайди, олдига таёқ келиб тушса, дарров орқага қайтади (П.Қод., «Қора кўзлар», 86-б.); 2) дўппосламоқ, муштламоқ (Безорилар роса қалгаклаб кетишибди (Т.Малик, «Шайтанат», 2-китоб, 116-б.)); 3) ногиронлик (Асқарали қўлтиқтаёқда юради); 4) аза, нохушлик, норозилик: (Кўлига таёқ ушлаб йирғайдиган замон эди (Шукрулло)); 5) задагонлик рамзи (Кўлида ҳассасини ўйнатиб турган кимса киборлардан эди (Асқ.М.)); 6) жазо қуроли (Таёқча ушлаган полициячилар бирдан оломонга ташланди (О.)); 7) омадсизлик (Чўпоннинг таёғи ёқмади); 8) омадлилик (Чўпоннинг таёғи ёқди. Мол қишдан талофатсиз чиқди (П.Қод.)); 9) қариллик (Бўриполвон ҳам таёқча суяниб қолибди) – таёқ ушлаб қолибди; 10) йўл тўсмоқ, тўхтатмоқ, келин-куёвнинг йўлига таёқ ташлаб ҳақ ундириш удуми (иккита бўз бола келин-куёв олдига таёқ тутиб турди (Т.М., «Ойдинда юрган одамлар», 241-б.)); 11) тартибни бошқариш, интизомсизликка қаршилик рамзи (машина таёқча кўтарилишига қарамай, катта тезлик билан ўтиб кетди («Сурхон тонги»)); 12) онт – қасам ичмоқ (Ўғри гумон қилинган шахснинг ташланган таёқдан ҳатлаб, ўзини оқлаш удуми. Бунда гумондор: олган бўлсам шу таёқдай қурий деб қасам ичади)); 13) чўпонликдан чиқмоқ (Аҳмад чўпон таёғини ташлабди – чўпонликдан чиқибди маъносида (сўзлашув)); 14) аксинча, чўпон бўлмоқ (Нурали ака кўлига таёқ олибди – чўпон бўлибди (сўзлашувдан)); 15) чўпон ёки чўпонлик тушунчаси (Мен таёқси яшай олмайман – чўпон бўлмай яшай олмайман маъносида, таёқнинг номи ширин – чўпонлик маъносида); 16) меросий касб (таёқ бизга ота – бобомиздан қолган (М.Сафаров)); 17) кугилмаган хурсандчилик (бошига таёқ ёки чўп синдириш керак (келмай-келмай келиб қолган қадрдонларга нисбатан айтилади); 18) безбетлик, фяхмсизлик (кутилмаган кўнрақ-йўнилмаган таёқ – мақол). Сурбет маъносидаги қашқатаёқ эвфемаси ҳам шу би-

лан боғлиқ; 19) ўл (қарғиш) тушунчаси (таёғинг бошингдан қолсин (сўзлушувдан)); 20) шофёрлар ола таёқдан қўрқишади; 21) ўлим ёки ўлди тушунчаси (таёғи синди, таёғи гўри устига қўйилди (сўзлашувдан)); 22) ниҳол маъносида (Умид билан қадалган таёқ, бир кун келиб берар мевали япроқ-мақол); 23) ноҳақ жазоланмоқ (қилғилиқни бошқалар қилди, таёқ менинг бошимда синди); 24) жангу жанжал, ўзаро низолар ҳар икки тарафга ҳам кулфат келтиради (таёқ, калтакнинг икки боши (учи), қарғишнинг икки тоши бор); 25) кеккаймоқ, ғўддаймоқ маъносида (Миркомил таёқ, хода ютган (С.Аҳм.)); 26) вақт маъносида (Куёш бир таёқ бўйи бўлди, икки таёқ бўйи бўлди – вақт алламаҳал бўлиб кетди, тонг отиб кетди, сен ҳали ҳам ухлаб ётибсанми? (сўзлашувдан)) кабилар.

Юқоридаги 3-гап – чўлоқ, ногирон (1-2-гаплар реал маънода); 4-гап – ўлим, қотиллик; 5-гап задагонлик, киборлик, манманлик; 6-гап – жазоловчилар; 7-гап – омадсизлик; 8-гап омадлилик; 9-гап – қарилик; 10-гап йўл тўсмоқ, пул ундирмоқ, 11-гап интизомсизликка қарши кураш; 12-гап – қасамёд қилмоқ; 13-гап чўпонликдан кетмоқ, чиқмоқ; 14-гап – чўпонликни қабул қилмоқ; 15-гап – чўпон; 16-гап – мерос; 17-гап – кутилмаган хурсандчилик; 18-гап – безбетлик; 19-гап – ўл; 20-гап милиционер; 21-гап – ўл; 22-гап – ниҳол; 23-гап – ноҳақ жазо; 24-гап – ҳар икки томонга ҳам кулфат келтирмоқ, 25-гап – кеккаймоқ; 26-гап – ялқов, дангаса тушунчаларига нисбатан эвфемик воситадир Юқоридаги кўчимлардан 10-12-13-лари эвфемик омонимиянинг шаклланишига сабаб бўлган: таёқ ташламоқ – келин-куёвни тўсмоқ; таёқ ташламоқ – онт ичмоқ; таёқ ташламоқ – чўпонликдан чиқмоқ.

Умуман, чўпон таёғини муқаддас билганидек, боқаётган сурувини ҳам пок сақлайди, ёмон кўздан, ёмон сўздан асрайди; сурувга нопок, бегона кишиларни оралатмасликка ҳаракат қилади. Сурувга ювуқсиз киши оралабди, дейди 40 йил чўпонлик қилган қойроқлик (Қойроқ - қишлоқ номи) Панжи Холмамат ўғли. Суҳбат давомида чўпон ювуқсиз киши эвфемасини нопок, зинкор, ғусл қилмайдиган шахсга нисбатан қўллаганлиги бунга моллар бесабаб касалланаётганлиги, бевақт сутини тортаётганлиги – қуритаётганлиги сабаб эканлиги аниқ бўлди.

2.13. Мол савдоси (бозор нутқи) билан боғлиқ эвфемик воситалар

Мол савдоси билан боғлиқ муомала жараёни бирмунча мураккаб бўлиб, ўйлаб ёки ўйламай айтилган бир сўз ёки гап олувчини ҳам, сотувчини ҳам омад ва омадсизлигига сабаб бўлиши мумкин.

Аввало, сотувчининг қиммат айтиши, олувчининг арзон сўраши бозор муомаласининг ўзига хос хусусиятидир.

Одатда, олувчи сотувчидан молнинг нархиси сўрайди, сотувчи молнинг нархини бирданига «фалонча» ёки «бунча» деб қиммат айтиб, харидорни чўчитиб қўймаслик мақсадида: ўзингиз сўранг, ўзингиз айтинг, қани, ўзингиз тиланг, қанчага оласиз, қанча берасиз, қанчага сўрайсиз, эпга келтириб сўранг каби эвфемик характердаги гаплардан фойдаланади.

Агар сотувчи хушмуомала бўлса, савдоси келишмаганда ҳам: Мол олишга келганмисиз ўзи? Молни биласизми? Ҳеч мол олиб кўрганмисиз? Сиз ололмайсиз! Мол олиш қўлингиздан келмас экан каби дағал дисфемик гаплар ўрнида: Бироз савдомиз келишмай турибди, майли, хоҳшингиз, мана бозор, бир айланиб кўринг. Балки ҳали яна учрашармиз. Савдомиз келишиб қолар каби эвфемик воситаларни қўллайди. Савдо жараёни бундай нутқий муомалани олувчидан ҳам талаб қилади. Қиммат, нархини ошириб айтаяпсиз гапи ўрнига харидор: Бироз тушинг, баландлаб кетдингиз, шекилли. Олислаб кетдингиз, баланд айтдингиз, ошиб кетди, назримда каби юмшоқ иборалар қўллайди.

Одатда, савдо битими – олди-сотдидаги келишув «Бор барака қилинди», «Баракаси берилди», «Ширин кома берилди», «Қўл ташланди», «Қўл олинди», «Лафз қиммат», «Ваъда вафоси билан» каби эвфемик иборалари орқали англашилади.

Ҳар икки томон нутқида ҳам бир-бирига нисбатан: барака топинг, тўйларингизга кетсин, яхши кунларингизга буюрсин каби олқиш воситалари қўлланилади.

Чорвадор нутқида кўпроқ бозор савдоси билан боғлиқ (бозорга бормоқ, мол олмақ, мол сотмоқ, молни сотмай қайтармоқ каби) ҳолатлар маълум даражада эвфемалаштирилиб гапирилади. Бозорчилар бир-бирларига: Қўйларингиз семириб қолиб-

ди, роса бозоргир бўлиб қолибди, бозорга олиб жўнадингизми (Бозорга бораяписизми, кетаяписизми?) гаплари ўрнида мол ҳайдабсиз-да, савдонгиз ўнгидан келсин (чаққон бўлсин, омадли бўлсин), бозорингизни берсин, бароридан келсин дейилади. Бозордан қайтганда (сотилмай қолган мол назарда тутилиб), молни сотолмабсиз-да, молингиз ўтмабди-да ўрнида мол арзон бўлдимми, бозорга мол кўп кирдимми? (келдимми?); сотиб қайтаётган бозорчига: Қанчадан, неча сўмдан сотдингиз? Қиммат сотдингизми? каби саволлар билан эмас, Қалай, савдо яхши бўлдимми? Моллар яхши кетдимми? Бозор чаққонми? каби эвфемик характердаги воситалар билан мурожаат қилинади. Сотувчи: ёмон эмас, ёмон бўлмади, эп кўрганнга, бозор кўтарганига бериб юбордик. Бозорда мол қимматми? деган саволга бозорчи: қиммат дейиш ўрнига, кўпинча: кўтарилиб кетибди, ошиб кетибди, баландлаб кетибди, осмонда, йўлаб (яқинлашиб) бўлмайди, бозор босилиб кетди, тикилиб кетди; нарх-наво арзон ўрнида эса тушиб (пасайиб, таглаб) кетибди, сўраганича (тилаганича) оляпти (беряпти), ушлаган-ушлаганики, сув текин, қўшиққа беради каби ифода воситалари қўлланилади.

Мол сотилмай, қадрсизланиб, эгаси зарар кўриб, камбағал бўлиб қолганлиги ёки умуман, омадсизлик – синмоқ (банкрот) тушунчалари кўпроқ касод бўлди, касодга учради, ўтмади, кетмай қолди, савдодан – бозордан қолди, тушди, тушиб кетди иборалари орқали эвфемалаштирилади: Кимсан, минг кўй ҳайдаган Кувватбой ҳам умрининг охирида касодга учраган (сўзлашувдан). Суди савдодан қолиб, бозоридан айрилмасин (Муқимий) – Ҳеч ким синиб, камбағал ночор бўлиб қолмасин маъносига.

Одатда, бош мол (от, сигир, ҳўкиз, туя) сотилганда, уминг жилови, бошбоғи, нухтаси олувчига берилмайди. Бундан ташқари, улар бозорга ҳайдалаётганда, от бўлса ёлидан ёки думидан, сигир бўлса думидан, туя бўлса жунидан бир неча тола юлиб ёки озгина кесиб олиб қолинади ва сақланади. Акс ҳолда, гўё омадсизлик юз беради: давлат қайтади, давом этмайди. Нўхта, бошбоғ ёки жиловни берма гапи – давлатни бой берасан, уни ушлаб қололмайсан, камбағал бўлиб қоласан

тушунчаларининг эвфемик ифодасидир. Бозорга ҳайдалаётган молларга исриқ солдиринг (тутатинг) ёки дам сув септиринг гаплари бозордан қайтмасин, савдо касод бўлмасин тушунчаларининг эвфемасидир.

2.14. Қассобчилик билан боғлиқ эвфемик воситалар

Пичоқ қайралди, оғзига туз ташланди ёки туз ялатилди, ялоқ қазилди, куллик ип ҳозирланди, кулликланди, бўйни қиблага бурилди, дуоси ўқилди, бисмилло (Бисмилло, Аллоҳу акбар, Аллоҳи акбар, ла илаҳа иллаллоҳ, Аллоҳу акбар, Аллоҳи акбар, Валлоҳу ал-Ҳамду) дейилди гаплари – мол сўйилади; пичоқ тортилди, жулуғи қайтарилди, жон томири узилди (кесилди, урилди), бежон қилинди гаплари – сўйилди; сўйилгандан кейин мол оёғининг қимираши, этининг учиши – қўли енгил; ҳалол бўлди тушунчаси – қони оқди, оёғи қимиради;

Ҳаром тушунчаси – қони оқмади, оёғи қимирамади; ўпка-жигари касал тушунчаси – ўпка-жигари қорайиб кетган; ўпка-жигари касал эмас тушунчаси – ичи тоза, ойнадай, гулдай (семиз, ориқ тушунчаларининг эвфемик воситалари ҳақида юқорида тўхталганмиз); мол эгасининг бой, камбағаллиги тушунчаси – ўти тўла, яъни ҳамёни тўла; аксинча, ўти тўла эмас, яъни ҳамёни тўла эмас; жин (ахлат)ни тўқинг тушунчаси – қоринни бўшатинг; меҳмон келади аниқроғи, гўштнинг устига кимдир келади тушунчаси – гўшт учаяпти; молдан олиб ташланадиган ўн тўртта без, «ҳаром томир» тушунчаси – одам емайдиган; наслий органлар – сиигир, мойак, хоя, орқа тешик; қассоб олиб кетиши керак бўлган гўшт (улуш) – пичоқ учи; сўйиб сотилган тушунчаси – гўшт дўконга борган, чангакка илинган, сув бўлган воситалри орқали эвфемалаштирилган.

Қассоб билан харидор муомаласида ҳам эвфемик воситалар касб этади. Аввало, гўшт дўконига кириб борилганда, саломдан кейин, олувчи билан сотувчи ўртасида қўлланиладиган: – Гўштга барака. – Умрингизга барака. – Гўшт тотли бўлсин. Тотганда маълум бўлсин тарзидаги воситалар ҳам диалогик эвфемадир. Айрим қассоблар қаерини берай? (бироз қўюл.

қисман мантиқсиз) деган гаплар билан мурожаат қиладиларки, бу – харидорни сонини беринг, орқасини беринг, қовурғасини беринг, думмасини беринг тарзида жавоб беришга мажбур қилади. Қаеридан берай? саволи эса сонидан (қовурғасидан... каби) беринг, тортинг тарзидаги қисман эвфемик жавоб талаб қилади. Қандай гўшт берай, суяклыми, суяксизми? деган саволга (агар суяксиз талаб қилинаётган бўлса) лаҳмидан эвфемаси қўлланилади. Суяк берайми? (баъзан суяк ҳам қайнатиш учун олинади) гапини устухон оласизми? гапи билан алмаштириш ҳам эвфема қўллашдир.

Ёки суякни камиришга нисбатан устухонни тозаланг гапи эвфемадир. Чарчаб, кириб борган харидорнинг гўшт борми? саволига қассоб ёки соғувчининг: «гўшт йўқ», «тямом бўлди», «қолмади» дейиш ўрнида: «Афсус, салгина кечикдингиз» тарзида, яъни ачиниш оҳангидаги баёни ҳам эвфемик жавобдир.

2.15. Бой(лик) ва камбағал(лик) тушунчалари билан боғлиқ эвфемик воситалар

Жамиятнинг ҳамма босқичларида ҳам бой ва камбағаллар сациял қатлам, гуруҳ сифатида мавжуд бўлади (Шўро даврида бой ва камбағаллар бўла туриб, улар тушунча сифатида, мафкуравий талаб билан, инкор қилинганлиги мантиқсизлик эди). Одатда, бой атамаси мол-мулкдорларга нисбатан қўлланилсада, кўп ҳолларда молу мулк миқдорини ошкор этмаслик, кўз-кўз қилмаслик, ёмон кўздан сақланиш каби мақсадларда айтила бермаган. Қашшоқ (лик)ни, камбағал(лик)ни камситмаслик, писанда қилабермаслик одоби юзасидан камбағал атамаси ҳам эвфемалаштирилган.

Бой тушунчаси чорвадор нутқида қуйидаги воситалар билан эвфемалаштирилган:

1. Чорва яшайдиган жой, макон (тўла, кўра, кўтон, яйлов, дала, қир, адир, тўқай каби), у боғланадиган восита (кўкан, кўшоқ каби) номлар ёки кўп, беҳисоб, ҳисоби йўқ, ҳисобсиз, беадад, ададсиз, сурув, гала, уюр, отар, ўра-ўра, уч-қуйруғи йўқ каби умуммиқдор сўзлар билан.

Сўзлашувда бой тушунчаси кўпроқ битиб кетган, молини қаерга қўйишини билмайди, сон-саноқсиз, сон-саноғи йўқ,

моли қўтонга (қўрага, яйловга, кўканга, қўшоққа) сиғмай кетган, қўрли каби шаклларда қўлланилади. Мисоллар: Буларнинг қирқ минг туяси бор, қўйнинг сон-саногини йўқ, ададсиз, ўра-ўра: бир қўра, икки қўра, ўн қўра саналар эди. Йилқи молларини бир уюр, икки уюр дер эдилар. Бойсарининг тўқсон тўқай йилқиси бор эди. Беадал ёйилиб кетган кўп қўй – учқуйруғини киши билиб бўлмади («Алпомиш», 77-б.). Бойбўри айтди Бойсарига: Эй ука, бизнинг молимиз беҳисоб (68-б.).

2. Қўли узун, қаёққа узатса, қўли етади, ўзига тўқ, бели бақувват, «отлиқ» каби сўз ва иборалар билан: Бу ишни ким қилса-да, қўли узун одам қилибди, ўзига тўқ одам қилибди (Т.М., «От кишнаган оқшом», 65-б.). Ўзига тўқлар қўй сўйди (Т.М., «Отамдан қолган далалар», 95-б.).

3. Бор сўзи орқали: Мардон жувозкаш борнинг боласи (Т.М., «Отамдан қолган далалар», 358-б.). Бор мақтанса топилар (мақол).

4. Зўр сўзи орқали. Зўрники тегирмон юритар (мақол).

Умуман, бой тушунчаси бадавлат, давлатманд сўзларидан ташқари, бозори чаққон, бахти чопган, омади келган, оти чопган, омад кулиб боққан, Худо берган иборалари билан ҳам эвфемалаштирилган.

Камбағал тушунчаси чорвадор сўзлашувида маърашга моли, борарга жойи йўқ (мақол), маҳаги йўқ, маҳактоши ҳам йўқ, молидан маҳак тушиб қолмаган, қўтони (қўраси, қўшоғи, кўкани) қуриб қолган, яйловни тарк этган, қишлоққа ўтириб қолган, моли соб бўлган, тухуми қуриб кетган, урукликка қолмаган, одам бўлиб от минмаган, оёғи узангига тегмаган, қўли қамчи ушламаган, қорни тўйиб овқат емаган, бири икки бўлмаган, бир чопони икки бўлмаган, чоригпўш, оёғи маҳси кўрмаган, кўрмаганнинг боласи, қозони қайнамаган, қозони қораймаган, бир умр қозонни сувга ташлаб қўйган, камбағалнинг қозони қораймайди, қорайса ҳам қайнамайди (мақол), қайт дейишга қўйи йўқ, кишт дейишга товуги (мақол), каби мақол, афористик иборалар билан эвфемалаштирилган;

Камбағал(лик) тушунчаси кўли калта, қўли қисқа, камқувват, йўқ, бечора, қўри-қути йўқ, йўқчилик, индинига йўқ, ялонгоч каби сўз ва иборалар билан эвфемалаштирилган:

Аҳли мўминлар қурбонлик қилишди. Қўли калта мўминлар қас-собдан гўшт олди (Т.М., «От кишнаган оқшом», 357-б.). Борлар оҳорли кийимлар кийди, йўқлар кўҳна бўлса ҳам, озода кийим кийди (Т.М., «Ойдинда юрган одамлар», 237-б.). Ўн кун бўлди, қозонимиз гўшт кўрмади (Т.М., «Отамдан қолган далалар», 124-б.). Ўрил уйлантирди, қиз чиқарди, бунинг устига ўлим кўрди – кўри қути ҳам тамом бўлди. (Ш.Х. «Сўнги бекат», 127-б.). Деҳқонларни сен ялонроқ қилибсан, элнинг экинини сен едириб қўйибсан («Алпомиш», 88-б.).

Бит сўзи ҳам молсизлик, камбағаллик тушунчасига ишора қилади: Келин,-деди онамиз, -анаву ошингни ейин Матросов нима деяпти. –Матацикл олаётган эмиш деди. -Эй-ей, қайси битига олар эмиш (Т.М., «Отамдан қолган далалар», 123-б.).

Камбағал(лик) тушунчаси чорвадор оғзаки ижодида ҳам кесатиқ, киноя, ачиниш, армон мотивлари асосида эвфемалаштирилиб, баён этилган:

Сой бўйида соқа тош,

Бойнинг қизи қаламқош.

Олай десам пулим оз,

Ўпай десам бўйим пас(т) куплетига йигит севгани (бой қизи)-га етолмаслик сабаби (пулим оз, камбағалман демоқчи);

Чумчуқ отдим газ билан,

Кабоб солдим туз билан,

Бир армоним шу эди,

Ўйнамадим қиз билан куплетига ҳам йигит қиз болага ёки умуман, уйлана олмаслик сабаби (камбағал эдим демоқчи) эвфемик тарзда баён этилган.

Бир отим бор –ҳар ёнда,

Не ғамим бор бўронда,

Бойлар қўтон кураса,

Мен ётаман оромда (халқ оғзаки ижодидан) куплетига ҳам қўтон курамоқ – бой, оромда ётмоқ – камбағал тушунчаларининг киноявий-рамзий эвфемасидир.

Бой ва камбағал тушунчаси чорвадорлар яшайдиган (хусусан, яйловда) қора уй, ўтов, оқ ўтов, бахмал ўтов, каппа, чайла, олачуқ, чодир каби воситалар орқали ҳам англашилади:

Шу йўлдан бурилмай тўғри борасан,

Бойсарининг бахмал уйин кўрасан...

Хабар борди шундай отлар чоптириб,

Намойишга оқ ўтовлар ёптириб («Алпомиш»дан). Узоқдан билинар-билинемас бир қапа кўринди (Н.Эргашев, «Ўзанбий авлодлари», 71-б.) гапларида бахмал ўтов, оқ ўтов бирикмалари – бой, каппа – камбағал тушунчасига нисбатан эвфемик ишора сифатида қўлланилган.

2.16. Ҳалол ва ҳаром тушунчалари билан боғлиқ эвфемик воситалар

Ҳаром сўзи арабча тақиқланган маъносида бўлиб, фойдаланилиши, истеъмол қилиниши шаръан маън этилган нарса. Қуръон («Ал-инжил», «Моида» суралари) орқали ҳаром қилинган чўчқа, қузғун (ўлаксахўр) гўшти, ароқ (хамр), қон (дам) каби нарсалардан ташқари, бировнинг ҳақини, молини ейиш ҳам ҳаромдир. Луғатларда ҳаром сўзининг мана шу реал маънолари изоҳланган бўлса-да, уларнинг эвфемик маънолари ўз аксини топмаган.

Маълумки, шариатда жинсий алоқа қилиб чўмилмаган кимса ҳам ҳаром дейилади. Чорвадорлар мана шу маънодаги ҳаром сўзини талаффуз қилишдан тийилиб, кўпинча, унинг ўрнида ювуқсиз, ғулсиз, чўмилмаган, покланмаган, жунуб, насьиятли, нась босган, кияли, қорали каби эвфемик воситаларни қўллайдилар.

Ювуқсиз (ғулсиз, жунубсиз каби) бировнинг юзига юзинг тушмасин ёки молга оралама, мол соғма, сутини тортиб кетади, насьиятинг (қоранг, киянг) ўзингга урсин; сени нась босган, таёқ ушлама каби эвфемик гаплар (сўзлашувдан) қўлланилади.

Шунингдек, ҳароми, валади зино, ҳаромзода, зинодан туғилган, отасиз, фоҳиша, жалабдан туғилган, жазманидан, ўйнашидан бўлган, кота, ҳашроти (кейинги иккиси шевада) дан туғилган каби сўз ва иборалар ҳам кўпинча очиқ айтилмайди. Бу тушунчалар ношаръий, беникоҳ, никоҳсиз туғилган, бибисмилло бўлган, худруя (тож.– ўзи чиққан бугдой, арпа), йўл – йўлакай орттирилган, орттирма, «худо берган» (кесатик), норасмий, ноқонуний туғилган, баъзан қўчқори, буқаси помаълум (кесатиш, кулиш мақсадида) воситалари

билан эвфемалаштирилган: Бебисмилло туғилган бола ким ҳам бўларди (Н.Эргашев, «Ўзанбий авлодлари», 75-б.). Жазманидан орттирилганини ҳам олиб келибди (Н.Эргашев, «Ўзанбий авлодлари», 81-б.). Кўчқор қўймай туғилган болалар кўпаймоқда,-деди Тоғай Полвон истеҳзо билан («Чағаниён», 2000, 4-сон). Сен ҳеч ким эмассан, сен ноқонуний, норасмий туғилгансан (сўзлашув).

2.17. Ўғри ва ўғирланган тушунчаси билан боғлиқ эвфемик воситалар

Чорвадор нутқида ўғри ва ўғирланган сўзлари ошкор айтилавермайди. Ўғри тушунчаси кўпинча қўли эгри, қўли қалб, қўли қалтис, оёғи эгри, оёғи қийшиқ, қадами эгри, юриши эгри, нопок, қаллоб, каззоб, ишончсиз, нафси бузуқ, қасамхўр, таёғи қийшиқ; ўғирланган тушунчаси кўпинча топилмайди, қўлли бўлган, жойли бўлган, сув бўлган, «эга»ли бўлган, гумдон қилинган, умидни узинг, фотиҳасини бераверинг, асфалософинга кетган, қидирмаса ҳам бўлади (мол бўлса), қидириш бефойда, йўқ эвфемалари билан ифодаланади: Ўлиб-тирилиб ҳисор зотини хиллаганман. Юз йигирматадан кўзи олганман. Қўли эгри одам бир кечада меҳнагимни сув қилади (П.Қод., «Қора кўзлар», 54-б.). Отингиз қўлли бўлган. Бу тоғларда от ўғриси йўқ деб ким айта олади. Энди уни қидирмасангиз ҳам бўлади,-деди кекса чўпон («Сурхон тонги», 2001, 28-октябр). Қўли эгри чўпоннинг таёғи ҳам бефайз бўлади («Сурхон тонги», 2002, 27 май).

Қўйлари қороқчилар қўлига тушган, қўл-оёғи боғлаб ташланган чўпон бир марта най чалиб қолиш учун қўлини ечишини сўрайди ва най навоси орқаян бойнинг қизи (севгили)си) Ойбастига қуйидагича эвфемик хабар беради:

Басти-Басти Ойбастиди!

Оқиш қўйлари оқ бости.

Отангинг оқ саркаси,

Оққўтал товдан ошди (ривоят 80 ёшли Менглиқул бободан).

Бунда қўйлари ўғирланди, қороқчилар олиб кетаяпти тушунчалари ёв бости, Оққўтал тоғидан ошди гаплари билан эвфемалаштирилган.

2.18. Чорва пайрови билан боғлиқ эвфемик воситалар

2.18.1. Одатда, чорва пайровида ҳайвон номи, унинг қисмлари, маҳсулотлари номи ва уларнинг хусусиятлари бошқа предметларга, кўпинча, одамлар ва уларнинг хатти-ҳаракатлари кўчирилади, образлаштирилади. Кўчирилувчи объектлар (ҳайвон номи ва б.) умумий, ижтимоий моҳият, характер касб этади ва танқид ёки кулгу объектига олинаётган, яшириб, ёпиб берилаётган, аниқроғи, табулаштирилаётган, демакки, эвфемик пайровининг шаклланишига сабаб бўлган воқеъликнинг тасвирий ифодаси бўлиб хизмат қилади. Чунончи, эҳтиёт бўлинг, бу йил ҳам сигирларни бузоқлар эмиб қўймасин (66, 27 б.) гапи – юлғичлик, талон-торож қилиш тушунчасининг эвфемасидир.

Мана шу масалага доир қуйида мисоллар келтирамиз: Мен сизни туёқ шиқиллатиб юрувдингизми дебман гапи – кетиб қолмоқ, ишсиз юрмоқ; Абдуллажон ака, туёқ планини аллақачон бажардим-ку (27-б.) – қўзи олиш планини бажармоқ; у кунги ревизияда кам-кўстлар топилди, қўл келганда сиз ҳам соғиб ичишга уста экансиз (27-б.) гапи яхшигина тамагир, ташмачи, порахўр экансиз; Ўзингиз у ёғ, бу ёғда юрсангиз, бу ёғда бировлар сутингизни кавшашиб қўйишибди, ахир (27-б) гапи –у ёғ-бу ёғда юрмоқ (ундириб юрмоқ), бу ёғда - маҳсулотни ўғирлатиб қўймоқ; Шунақа бўлаверса, гапларингизда ҳам жир қолмайди гапи –ваъдангиз маъносиз; эҳтиёт бўлинг, иш билмас деб терингизни шилиб юрмайлик (28-б.) гапи –азобга, жазога гирифтор қилмоқ; Ёрдам бермадингиз деб, жойи келганда, мен терингизга туз тикқаман (сепаман) гапи ҳам қаттиқ жазо бермоқ; Бир томондан силос, бир томондан қишга ҳозирлик кўриш, ахир зардоб қилиб юбордиларинг-ку! (27-б.) гапи саргардон қилмоқ, қаттиқ саргардон қилмоқ, жонидан ўтказмоқ; Нариги биригадан қўшиб беришган ернинг жудаям жири қочган экан (25-б.) гапи – ориқ, ташландиқ, ҳосил бермайдиган ер; Оч қолиб сигирлар сизга қараб «мо» деса гўштингни ейман деб пўписа қилманг, Раис бобо (98-б.) гапи деҳқонларга нисбатан адолатсизлик, зуғм қилмаслик; Бунча чорбозор қатнайсиз десам, нима қилай, сигир-бузоқлиман дейди (24-б) – гапи бола-чақам кўл, рўзғо-

рим оғир; Раис мудирга: Увуб ўтирасизми, оқлик солинган қатиққа ўхшаб гапи – ишга аралаша олмаслик, ношудлик тушунчаларининг эвфемик ифодасидир.

2.18.2. Кўпкори (улоқ) пайрови эвфемаси. Бунда ҳам от ёки чавондознинг улоқ чопиш, улоқ (зот) ажратиш билан боғлиқ реал ҳаракатлари инсон фаолияти ва хатти-ҳаракати ва ҳаёт тарзига кўчирилади. Пайров ижтимоий моҳият касб ўтади. Пайров талабига кўра очиқ айтилиши керак бўлмаган воқеъликлар юмшоқ, нозик, беозор тарзда ёпиб айтилади. Бунда ҳам нутқий интонацион вазият, нозик оҳанг, урғу, эвфоник тон муҳим рол ўйнайди. Мана шунинг учун ҳам яхши пайров нутқий санъат даражасига кўтарилган бўлади: Биласизми, Махсум ака, чавандозман деб ҳаммани жилдириб юрибсиз (31-б.) гапи – алдамоқ ғафлатда қолдирмоқ; Хорманг энди, бу йил пахтада яхши ҳақ ташладингиз (21-б.) гапи – яхши ҳақ бермоқ; Бу йил улоқни ўнгариб кетдингиз (22-б.) гапи – планни уддаламоқ; Келинг, отингизни қамчиланг (21-б.) гапи – планни бажаришга шошилинг; Пойгада ўзолмади (21-б.) гапи – планни бажара олмаслик; Бу гапларингизни думда юрганларга айтинг (20-б) гапи – қолоқлик, планни бажармаслик; Раис бобо яхши чавондозсиз-ку, лекин жиловни кўлдан бериб кўйгансиз гапи – ишнинг уддасидан чиқолмай қолганлик, уддалай олмаслик тушунчаларининг эвфемик ифодасидир. Таъкидлаш жоизки, пайровлар кўпроқ эвфемик нутқидир. Чунки, пайров шаклланишида, унинг асосида кўпинча эвфемик маъно – кўчим ётади.

2.19. Эвфемик идиома

Эвфемик идиомада инсон маълум сабаб билан табиат, ҳайвонот, ҳашорот, набототнинг у ёки бу, жонли ёки жонсиз турларига нисбат берилади; уларнинг фақат номларигина эмас, маълум хусусиятлари ҳам инсонга кўчирилади. Бироқ бундаги алоқадорлик (ассоциация) муваққат (окказионал) бўлиб, муайян нутқий вазият талаб ва эҳтиёжи (инсон номини образлаштириш, символлаштириш, ошкор айтавермаслик – вақтинча табулаштириш каби) асосида шаклланади. Масалан, нотаниш, бунинг устига душман Қоражон саволларига Алпомниш:

Кўкқамиш кўлидан Суқсур учирдим,
Суқсурни излаган Лочин бўламан.
Богларим Зумраддан, чангалим пўлат,
Бойсундан қуйилган Шунқор бўламан.
Бойлигидан бедов отни бойлаган,
Танқа тайлаб Олатовни ёйлаган,
Камбағали қирқ минг гала ҳайдаган,
Шул галада бизнинг бир моя келган,

Моянинг йўқчиси – нори бўламан («Алпомиш», 149-б.) дейди. Бу матнда Алпомиш ва Барчиной номлари яширилиб, Суқсур (кўлларда яшовчи гўзал бир қуш) ва Лочин, Шунқор (Суқсур каби қушларни овловчи қушлар султони), моя ва нор (энг олий зотли урғочи ва эркак туялар) номлари билан аталганки, бу фавқулотда гўзал, рамзий эвфемик идиоманинг шаклланишига сабаб бўлган. Худди шу ўринда Алпомиш:

Хазон бўлса, зорлар қўнар гулшанга,
Ажалли кесартки тегар илонга,
Индан чиқиб пишак билан ҳазиллар,

Магар ажал қамсаб келса чичқонга (149-б.) дейдики, бунда ҳам душман номи – зоғ, калтакесак, сичқон; шуларнинг қушандаси (Алпомиш) – лочин, илон, мушук номлари билан берилган.

Ултон бости шундай шернинг изини,
Тўй бериб олмоқчи сарвинозини (360-б.).

Бунда Алпомиш – шер, Барчиной – сарвиноз сўзлари билан идиомалаштирилган. Ўгли Қоражон учун совчи бўлиб келган Сурхайлга Барчиннинг онаси: «Қарчиғай қарғага емтик берами», дейди (97-б.). Бунда Алпомиш – Қарчиғай, Қоражон – қарға, Барчиной – емтик (қолдиқ гўшт) номлари билан эвфемалаштирилган.

Умуман «Алпомиш» дostonи эвфемик ва дисфемик идиомаларни ўрганишда энг муҳим объект бўлиб хизмат қилади. Масалан, Алпомиш номи дostonда Алп, Шер, Арслон, Йўлбарс, Нор, Қўчқор, Шунқор, Бургут, Лочин, Қирғий; Илон, Аждарҳо; Хон, Бек, Оға, Тўра, Мард, Ботир, Полвон, Соҳиб, Эга, Шоҳчинор, Тоғ каби эпитетлар билан аталиб, рамзий-эвфемик идиоманинг шаклланишига; иккинчи томондан, Бойсун,

Қўнғирот, Бойсар, Алпомиш, Барчиной каби номлар ўрнида (қалмоқлар нутқида) ўзбек, ўзбекнинг қизи, ўзбекнинг қўйи, ўзбекнинг бойи, ўзбекнинг уйи, ўзбекнинг оти, ўзбекнинг полвони каби атамалар қўлланилганки, бу ҳурмат, эъзоз эмас, балки, беписандлик, камситиш, манманлик каби дисфемик нутқ – идиоманинг шаклланишига сабаб бўлган. Эвфемик идиоманинг шаклланишида ҳайвон, хусусан, мучал номлари фаол қўлланилади. Бунда инсонга ўз мучалининг хусусияти метонимик усул билан кўчирилади. Ўғри, бировнинг ҳаққини ейдиган, поряхўр тушунчаларига нисбатан унинг йили сичқон-да; фаҳм-фаросатсизликка нисбатан мучали ҳўкиз-да; субутсиз, бетайин, алдоқчи тушунчаларига нисбатан мучали қуён-да; тутқич бермайдиган, осонлик билан қутулиб кетадиган киши тушунчасига нисбатан мучали балиқ-да; зийрак, айни замонда, зараркунанда киши тушунчасига нисбатан мучали илон-да; тўполончи, жангари, олди-кетига қарамайдиган киши тушунчасига нисбатан мучали от-да; оғир, босиқ, бепарво, сабрли киши тушунчасига нисбатан мучали қўй-да; найрангбоз, лўттибоз, қийинчиликдан осонлик билан қутиладиган киши тушунчасига нисбатан мучали маймун-да; иродасиз, ожиз, майдакаш киши тушунчасига нисбатан мучали товуқ-да; ҳаромхўр, тамагир, пасткаш киши тушунчасига нисбатан мучали ит-да, ҳеч нарсадан қайтмайдиган, муомала-муносабат билмайдиган, фаросатсиз киши тушунчасига нисбатан мучали чўчқа-да иборалари идиоматик эвфемадир.

2.20. Парафрастик эвфема

Баъзи олимлар кўчим асосидаги ҳосила маъноларни ҳосилавийлигини йўқотган лисоний ҳосила, лисонийлашган ҳосила, лисонийлашаётган ҳосила ва нутқий (лисонийлашмаган) ҳосила маъно турларига ажратиб таснифлайдилар (70, 23-27; 56, 5; 72, 67-71), буни эвфемик маъно кўчими ҳам тасдиқлайди. Чорва билан боғлиқ шаклланган эвфемик воситалар, уларнинг маъно кўчимлари эволюцион тараққиёт даражасига кўра иккига: нутқий ва лисоний эвфемаларга ажралади. Иккинчи тур (парафрастик ёки лисоний эвфема) умумий хусусияти

(кўчимлилик) жиҳатидан биринчи турдан, яъни юқорида баён этилган чорва номи, унинг аъзолари ва маҳсулотлари номи билан боғлиқ шаклланган идиоматик эвфема ва эвфемик пайровларга яқин турса-да, улардан қуйидагича фарқланади: Биринчи турда лақаблашган ҳайвон номлари (Кўкдўнон, Бойчибор каби), пайровдаги чорва ва унинг қисмлари, аъзолари, маҳсулотларининг номлари нутқий ҳодиса сифатида намоён бўлади. Унинг ишоравий маъноси (кўчими) аниқ гап, синтактик қуршов, муайян вазият, мулоқотдагина англашилади (окказионал маъно, вазият). Масалан, жирсиз сўзи «Ерингиз жирсизланиб қолган экан» пайровидагина ташландиқ, ориқ, ҳосилсиз маъноларини англатади, холос. Ёки нон-қатиқ, сут-қатиқ, ош-қатиқ жуфт сўзлари муайян гапдагина ошна-оғайни, яқинлик, дўстлик: аксинча, яқин эмаслик; калла-поча жуфтлиги остин-устин ёки ўлим тушунчалари билан борлиқ эвфемик восита бўлиб хизмат қилиши мумкин: Мен сиз билан ҳеч қачон сут-қатиқ (нон-қатиқ, ош-қатиқ) бўлганим йўқ (Т. М., «Отамдан қолган далалар», 57-б). Даҳо ўз ош-қатиқлари олдида шу гапни айтди (Т. М., «От кишнаган оқшомда», 382-б.). Агар хотиним ўлса, ҳаммангни калла-поча қилиб ташлайман,-деб ўшқирди (Т. М., «Отамдан қолган далалар», 75-б.).

Ҳайвон номи ёки унинг хусусияти асосида шаклланган парафрастик эвфема ёки лисонийлашган эвфема тарихий-эволюцион жараённинг юқори босқичига кўтарилган, тил фактига айланган, хотирала бутун ҳолда шаклландиган мақол, матал, топишмоқ, фразема, афоризм мақомини олган, маъноси (кўчими) ибора таркибидаги сўзларнинг реал (денотат) маъносидан англашилмайдиган умумий кўчма, образли, фалсафийлашган, маҳраж маъно (ҳосила маъно) англатадиган ҳодисалардир. Маълумки, парафраза (перифраза) термини кенг тушунча (16, 321; 97, 247). Бироқ ҳамма эвфемик воситалар парафраза эмас. Парафраза эвфемик маъно ифодалагандагина эвфемик восита бўлиб хизмат қилади. Демак, эвфемика эвфемик маъно ифодалайдиган ҳар қандай лисоний ёки нутқий бирликларни ўзинини ифода воситаси сифатида ўрганadi. Шу сабаб ҳайвон номи, унинг хусусиятлари асосида шаклланган ва эвфемик маъно ифодалайдиган фразема ёки парафразаларни парафрастик эв-

фема деб атадик.¹ Парафрастик эвфеманинг яна бир ўзига хослиги шуки, у грамматик шакли (содда гапми, кўшма гапми)дан қатъи назар, матн ичида ҳам, матндан ташқарида ҳам ўзининг шакл ва мазмун бутунлигини сақлайди. Чунончи, *Отдан тушса ҳам, эгардан тушмайди парафрастик эвфемаси (мақоли) ҳар қандай нутқий вазиятда мансабпараст, шухратпараст, такаббур ёки нодон тушунчаларини англата беради.*

Парафрастик эвфемалардан чорва номлари (зоонимлар) билан боғлиқ шаклланган лексик бирликларни фарқлаш зарурияти мавжуд. Зоонимлар билан ясалган ёки ифодаланган атамалар ҳам аслда парафрастик эвфема каби кўчим (метафора, метонимия каби усуллар) асосида шаклланган. Бироқ улар одатдаги содда ёки кўшма сўзлар каби конкрет маъно касб этган – образлиликка, кўчимга, эвфемик маъно қатламига эга эмас. Бошқача айтганда, ҳайвон номлари билан ифодаланган тил бирликлари лексикологиянинг ўрганиш объекти бўлиб, улар тилининг: 1) а н т р о п о н и м и к (Қўзибой, Қўчқор, Норттой, Бойтой, Арслонбек, Қоплон, Шербек, Бўтаёр, Норбўта, Бўрибой, Итолмас; русча: Баранов, Зверев, Медведев, Лев, Лебедев, Орлов, Блохин, Зайков, Волков, Муравьев каби); 2) топонимик (Туясарой, Туяттош, Туя ўлган, Сигиртош, Туябўйноқ, Туямўйин, Чўчқажар, Бўрижар, Арслондара, Айувдара, Қоплондара, Хукдара, Кўпакато, Кийиксоғди каби); 3) зоонимик (туяқуш, бузоқбош, эчкиэмар, харгўш (куён) каби); 4) оронимик (итқуш, италгу, бўриқуш каби); 5) б о н и м и к (қўзиқорин, қўзиқулоқ, қўзигул, отқулоқ, кийикўти, сигирқуйруқ, илонтелпак, хардумма, такасоқол, туяттоппон, туятиш, туяқорин, итоғиз, итбурун, итузум, итқовун, айикўти, чаёнўт, чўчқасингир, чўчқазира, тулкитошоқ, гултожихўроз каби) қатламларининг шаклланиши ва тараққиётида катта рол ўйнаган.

Зоонимлар асосида шаклланган лексик бирликлар (атамалар) ва парафрастик эвфемалар вақт, замон жиҳатидан ҳам фарқланади. Зоонимик атамалар тил тараққиётининг кўпроқ биринчи, дастлабки босқичига хос. Чунки ҳайвонот олами инсон ҳаёти.

---

¹Эвфема, парафраза, фразема терминлари ҳақида ушбу бўлимнинг хулосасида тўхтадик.

яшаш тарзи билан зич боғланган бўлиб, инсон ҳатто ҳайвонларни тотемлаштирган, номларини ўзларига ва бошқа предметларга кўчириб қўйганлар (бу ҳақда 1-бобда тўхталганмиз).

Парафрастик эвфема эса инсон тафаккури, фантазияси ва заковатининг, демакки, тилининг ҳам кейинги тараққиёт маҳсули бўлмиш мақол, матал, топишмоқ, фразема, афоризм каби сайқалланган, образли воситалардир. Булар ўзбек адабий тилида, маълум даражада ишланган (91; 92; 51; 52). Бироқ ҳайвон номлари билан боғлиқ шаклланган эвфемик нутқимиз тадқиқот объекти бўлган эмас. Парафрастик эвфема термини остида аталаётган фактларнинг кўпи ҳали ёзиб олинмаган, хусусан, уларнинг семантик қатлами, мажозий кўчимлари тадқиқ қилинмаган, луғатлардан ўрин олмаган. Ҳолбуки, кўпгина олимлар, чунончи В. Н. Телия бундан ярим аср олдин мақол ва маталлар шакл ва мазмун жиҳатдан яхлитлашган, умумлашма – образли, фигурал маъно ифодалайдиган тайёр ҳолдаги фразеологизмлар эканлигини ёзган ва шу билан бирга М. В. Ломоносов кўп миқдордаги мана шундай мақол ва маталларни тўплаб «Российская грамматика» китобида илова сифатида фойдаланганлигини, ва булар келажакда луғатларга киритилиши кераклигини уқтирганлигини таъкидлаган (110, 7).

А. А. Потебня мақол, маталлар билан бирга кичик сюжетли масалларни ҳам фразеологик оборот термини билан атаб, уларнинг маъно кўчимлари ишлатилиши кераклиги, аксинча, уларнинг маъно босқичлари унитилиб кетишини уқтирган (90, 103).

Таъкидлаш керакки, чорва нутқи ва унинг хусусиятлари асосида шаклланган, дастлаб чорвадор нутқида сайқал топган, сўнгра ижтимоийлашиб, умуми адабий тил мулкига айланган мақол, матал ёки ибора каби лисоний бирликларнинг эвфемиклашиши даражасини аниқлаш мунозаралидир. Бу, аввало, парафраза, фразема, жумладан, мақолларнинг семантик тизими, эволюцияси, кўчимлари етарли ўрганилмаганлиги билан характерланади.

От текмас, ит қопмас дема; Ит қутурса эгасини қопади, эшак семирса (тўйса) эгасини тепади мақолларининг мазмуни чорвадорлардан сўралса, кўпчилиги асл, бош маънога, баъзиларининг мажозий (кўчим) маънога ишора қиладилар. Тўғри, бир қарашда юқордаги мақолларда ҳайвон ҳаракати билан

боғлиқ юз бериши мумкин бўлган қопмоқ, тепмоқ, тишламоқ тушунчалари англашилиб туради. Бу тушунчалар ҳали фикрдан ўчган эмас.

Бироқ парафраза, фразема, жумладан, мақоллардан юқоридагидек бирламчи (генетик, реал) маъно изланса, тикланса, улар: 1) мақол бўлмайди; 2) улардан кўчим, жумладан, эвфемик маъно қидириш ортиқча бўлиб қолади. Ҳолбуки, чорва номлари билан боғлиқ пайдо бўлган мақолларда ҳукм қаратилган объект-адресат асосан, ҳайвон эмас – инсон, жамият.

Инсондаги ёки жамиятдаги ижтимоий иллат ва нуқсонлар, очиқ айтиш истиҳола қилинган, тилга олиш одобсизлик, қўпол ҳисобланган салбий ҳолатлар ҳайвон ҳаракати орқали (аллегорик, қизим сенга айтаман, келиним сен эшит тарзида) баён этиладики, бу н и с б и й э в ф е м и к и ф о д а н и н г ш а к л л а н и ш и г а сабаб бўлади. Масалан, Синамаган отнинг сиртидан ўтма мақоли реал маъно (синамаган отнинг сиртидан ёки орқасидан ўтма (фақат II шахсга қаратилган), тепади, майиб бўласан)га нисбатан ҳам, мажозий маъно (синамаган, билмаган одамга яқинлашма, балого қоласан, галва орттиришинг мумкин)га нисбатан ҳам юмшоқ ифодадир. Ёки Ватанингни, халқингни, оила ва дўстларингни ташлаб кетдинг! Охири қайси юз билан қайтиб келдинг, ватангадо! Хоин! гаплари ўрнида «Ҳя, от айланиб қозигини топаркан-да!» дейиш эвфемик баён.

Демак, чорва номи билан боғлиқ шаклланган мақолларнинг ўзига хос хусусияти шуки, унда: 1) фикр тиғи формал жиҳатдан ҳайвонларга қаратилган бўлса-да, мантиқан ҳайвон номи ва унинг хусусиятлари орқали инсон хатти-ҳаракати ёки бирор ижтимоий воқелик ёпиқ «фельетон» қилинган бўлади (бундай баённинг тўла кўринишлари масалларда акс этган); 2) чорва номи билан боғлиқ мақолларнинг эвфемиклиги нутқий эвфемадан фарқланади: нутқий эвфемада эвфемик восита кўчимлар (масалан, сут, қатиқ дейиш ўрнида «оқлик» сўзининг қўлланилиши каби) бўлса, чорва номи билан боғлиқ мақолларда эвфемиклик кўп ҳолларда кўчим ёки мажозий маънолардан қидирилмайди (кўпинча мажозда инсон салбияти яширилган, табулаштирилган бўлади), аксинча, мақолларнинг ўзи (нисбатан, албатта) эвфемик восита бўлиб хизмат қилади.

Мана, Бузоқнинг югургани (қочгани) сомонхонагача иборасини ҳам таҳлил қилайлик.

Туғилган бузоқ дастлаб (хусусан, қишда) сомонхонада сақланган (уйсиз одамлар ҳам сомонхонада ётишган). Онасини эмиш, сорип ёки очиқ ҳавода сақлаш муносабати билан ташқарига олиб чиқилган бузоқ, хусусан, борловдан, нўхтадан (бошбордан) бўшалганда, тўғри сомонхонага – ўрганган иссиқ жойига югуриб (қочиб) борган. Бузоқнинг бу такрорий ҳаракати, одати «Бузоқнинг қочгани (югургани) сомонхонага (-ча)» дейилишига сабаб бўлган. Бу гап бора-бора инсонга нисбатан (аналогик усул билан кўчирилган) қулидан иш келмайдиган, имконияти чекланган, ношуд одам маъносида қўлланадиган бўлган. Бузоқнинг қочгани (югургани) сомонхонагача микроматнида тўғри (бузоқ ҳаракати билан борлиқ) маънодан ташқари, кўчма маъно (инсон фаолияти билан борлиқ) ҳам шаклланган. Ҳайвон ҳаракати билан борлиқ бош (денотат) маънонинг эвфемиклашганлиги инсонга нисбат берилганда реаллашади. Бош маъно бирмунча беозор, кўчими – нисбатан салбий, яъни қулидан ҳеч иш келмайди, йўли берк, ҳеч қаёққа қочиб қутила олмайди, ношуд тушунчалари (кўчим)га нисбатан Бузоқнинг қочгани сомонхонага(-ча) ибораси (денотат)нинг юмшоқлиги – эвфемиклиги исботталаб эмас.

Парафразанинг денотатлари (масалан, Бузоқнинг югургани сомонхонага (-ча) шаклан бироз салбий бўлиб туюлса-да, аслда улар (денотатлар) орқали очиқ айтиш ноқулай бўлган инсоннинг салбий ҳаракати, характери ҳайвон ва унинг хусусиятлари орқали ўзига хос усулда ифодаланади.

Бироқ юқоридагилардан ҳамма мақолларни кўчими (мажозий маъноси)га нисбатан эвфемик восита демоқчи эмасмиз. Чунки улар (мақоллар) кўчимининг «табулашиш» даражаси бир хил эмас. Яъни баъзи мақоллар нохуш, ёки нисбатан, айтиш ноқулай бўлган воқеликни юмшатувчи восита бўлолмайди. Масалан, От йигитнинг йўлдоши мақоли орқали англашилган кўчим (узоқни яқин қилувчи, инсон оғирини енгил қилувчи) табу эмас, тавсифдир. Унда от семаси сақланиб, фақат унинг ҳаракати кўчирилган – ижтимоийлаштирилган. Семиз қўйнинг умри калта мақоли эса: Семиз қўй сақланмайди, сўйилади

(ўлади) тушунчасига нисбатан эвфема бўлса-да, у бутунлиги-ча ижтимоий ҳаётга кўчиб улгурмаган ва ш.к.

Бундан ташқари, Қоронғи уйда қоплон гулдирар; Оғил тўла оқ этак; Отим сийди, сийган жойи куйди; Отдан баланд, яндан паст каби ҳайвон номи қатнашган парафрастик топишмоқлар ҳам эвфема эмас, аксинча дисфемадир. Ундаги тегирмон, тиш, ари, эгар сўзлари табулаштирилган эмас, топилиши керак бўлганлиги учун яширилган. Бироқ кўпгина топишмоқлар борки, улар жавобига нисбатан эвфемадир. Масалан, Бир отим бор ажабгина, Думлари бор гажаккина топишмоғи жавоби (чаён)га нисбатан эвфемадир. Ёки кўпгина чистон-топишмоқларнинг жавоблари табу характеридадир. Масалан,

Ҳаргиз-ҳаргиз, бўйни бир газ, Чақирса келмас, пиёда юрмас;

У нимадир тикмадилар бичдилар, У нимадир, деразасиз бинодир (Махтумқули) гапларининг жавоблари (ўлик, кафан, қабр)га нисбатан эвфемик ифодадир.

Айрим хулосалар:

1. Чорвадорларнинг чорвачилик билан боғлиқ муомала воситалари тарихийлик нуқтаи назаридан бир-биридан кескин фарқланувчи икки даврга: 1) шўровий тузумгача бўлган; 2) шўровий тузум даври чорвадорлари нутқига ажралади. Биринчи даврда асрлар давомида яратилган, минглаб нозик, образли сўз ва иборалар, эвфемик ифодалар, терминологик воситалар, умуман айтганда, фундаментал тадқиқот объектига арзигулик тил бойликлари мавжуд бўлиб, булар иккинчи даврга келиб, муайян сабаблар билан, заҳираси тутаётган кон каби ботинлашган, профессионаллигини йўқотиб, «яланғоч»ланиб қолган; унинг ўрнини СЖК (қўйларни сунъий қочириш пункти), қўзилатиш компанияси, сепаратор, қўзи сўйиш компанияси, қўзини ўстиришга қолдирмоқ, давлатга гўшт, сут, тери, жун топширмоқ, гўшт, сут, жун, тери ишлаб-чиқариш (аслда етиштирилади) давлат планини бажармоқ, қўй сирғалаш, ферма мудир, чорва бухгалтер, ветеринар врач каби «эвфемик либоси ечилган», гўё адабийлаштирилган, замонавийлаштирилган «советизм»лар эгаллай бошлаганки, бу эстрадага айланган мумтоз қўшиқни эслатади.

2. Профессional мумғоз чорвадор нутқи чорванинг урчиши – туғилиши, кўпайиши, маҳсулоти, сон-саноғи, сотилиши, семириши, озиши, ўлими, сўйилиши, йўқолиши, кассаллиги, тури, ёши, жинси, унга бўладиган инсон «мулоқоти», чўпон ва таяқ, мол савдоси (бозор нутқи), қассобчилик, бойлик ва камбағаллик, молдорлик ва молсизлик, ҳалоллик ва ҳаромлик, ўғрилиқ ва тўғрилиқ каби тушунчалар билан борлиқ шаклланган жуда бой эвфемик қатламга эга.

3. Чорва номи, қисмлари, аъзолари, маҳсулотлари номи, баъзан қуш ва паррандалар ҳамда уларнинг хусусиятлари бошқа предметларга, кўпинча одам ва унинг хатти-ҳаракатларига кўчирилади, образлашади. Кўчирилувчи объектлар умумий – ижтимоий моҳият, характер касб этади; яшириб берилаётган, яъни табулаштирилаётган тушунчанинг тасвирий-эвфемик ифодаси бўлиб хизмат қилади. Мана шу жараён чорва билан борлиқ илиматик эвфема, пайрав эвфемаси, парафрастик эвфема, мақол эвфемикаси каби бир-бирдан фарқланувчи бадий ифодаларнинг шаклланишига сабаб бўлган.

4. Фактлар бепарқ қўлланиб келинаётган парафраза (перифраза) ва фразема терминларининг синонимлигини тасдиқлайди. Эвфема, умуман, семантик-функционал категориялиги билан парафраза ёки фразема терминлари билан ёндош: булардан материал ҳам олади. Бироқ у (эвфема) ўзига хос семантик-функционал маъно категорияси эканлиги, алоҳида ўз ўрганиш объектига эгалиги билан ажралиб туради. Эвфема парафраза ёки фраземадан материал олганда парафрастик эвфема, фразематик эвфема терминларини қўллаш мумкин. Бу терминлар фактнинг лисоний (нутқий эмас) эвфема эканлигига ҳам ишора қилиб туради.

3-БОБ. ЭТНОГРАФИК УДУМ БИЛАН БОҒЛИҚ ЧОРВАДОР НУТҚИ ЭВФЕМИКАСИ

Чорвадорлар ёки элибойлар, одатда, баҳор бошланиши билан яйлов (шевада жайлов ёки юрт, баҳорюрт, қўниш)ларга кўчишади ва овул (5 уй (ўтов, қора уй, қапа)ли, 10 уйли, 15 уйли каби) бўлиб яшашади, қишда қишлоққа қайтишади (бу яйловқайт дейилади), чўл зоналарида қишлаб ҳам қолишади: Агар энди ҳа десаларингиз яйловқайт қилсак, - деди Оқсоқол (Х.Холмўминов, «Кўкламнинг бир кунида», 9-б.). Кўчиш ва қайтишда овул Оқсоқоллари розилиги, маслаҳати олинади. Энг муҳими, кўчиш ва қайтиш юлдузлар ҳаракати ва уларнинг авзойига қараб қайси кун ёки ҳафтада қаёққа: тоғ томонгами, чўл томонгами, қиблагами, кун чиқар томонгами ёки машриқ, мағриб, шимол, жанубгами кўчиш мумкин ёки мумкин эмаслигини айтиб берадиган ҳисобдонлар (мунажжим) нинг маслаҳати асосида бўлади. Бу – чорвадор нутқида соат сўраш, яъни соатми, бесоатми дейилади. Кўчиш мумкин бўлса, соатли (кун), мумкин бўлмаса, соатсиз, бесоат (кун) дейилади. Бундаги соатли, соатсиз атамалари омадли ва омадсиз, яхши ва ёмон, бахтли ва бахтсиз кун тушунчаларининг эвфемасидир. Ўзбошимчалик билан (соат сўрамай) кўчиб, бирор омадсизликка учраган, масалан, оти, сигири, ўзи ёки кимидир ўлиб қолган кишига нисбатан носоат (бесоат) кўчган, юлдуз урган, юлдуз хоҳламаган эвфемалари қўлланилади. Соат сўрашга эътиборсиз, қайсар, лоқайд, ўзбошимча одамларга нисбатан: Олсанг – маслаҳат, олмасанг – бесоат ёки Англасанг – соат, англамасанг – бесоат; бахтли ва бахтсиз, омадли ва омадсиз тушунчаларига нисбатан соатли кун (яхши кун)да туғилган, соатсиз кун (ёмон кун)да туғилган эвфемик мақол ва афоризмлари қўлланилади.

3.1. Абрук чиқармоқ удуми. Бу удумга кўра, ҳамма қатори белгиланган соат кунида кўчиш имконияти бўлмаган оила нарсаларидан бирортасини (масалан, ўтов ёки қапа жиҳозларидан) кўчганлардан бериб юборади. Сўнгра, соат сўрамай кўчиши мумкин бўлади. Чунки абрук (арабча, бирлиги: барака) чиқарилган. Демак, абрук чиқарилган гапи бесоат кўчиш билан боғлиқ юз бериши мумкин бўлган бахтсизликнинг олди олинган деган тушунчанинг эвфемик ифодасидир.

Чорвадор яйловга кўчиб боргач (яйлов ҳаёти 6 7 8 ой давом этиши мумкин), қўйлар семира бошлаши билан, овул аъзолари бир-бирига тир (тенг) келадиган, навбатма-навбат сўйилиши керак бўлган биттидан қўйларини қўтон ўртасига олиб келишади; овулбоши маъқуллағач, буруш урилади (буруш уриш – қўй орқасидан бироз жойининг жунини кесиш: белги). Мана шу удум билан боғлиқ сўйиладиган қўй шерда (шеркли маъносида) дейилади. Шерда овул аъзолари томонидан тенг тақсимлаб (кўпинча тарозисиз, чамалаб) олинади. Демокчимизки, чорвадор нутқида Бугун шерда куни, Бугун шерда бўлади гаплари Бугун қўй сўйиладиган, гўшт ейиладиган куни ёки шерда қўй, буруш урилган қўй – сўйиладиган қўй тушунчаларининг эвфемик ифодасидир. Болалар ёвғонсирабди (ёвғон аслда тож. ровған, рўған – ёғ; йовғон: р- й билан алмашган) гапиёғсирамоқ, гўштсирамоқ тушунчаларининг эвфемаси.

Дангана («ЎТИЛ»да шердадан фарқланмаган, 207-б.) чорвадорларда кимдир ўз молини нархлаб сўйиб сотишидир. Шу билан боғлиқ дангана гўштидан пули борлар оладилар, камбағаллар ололмайдилар тушунчасининг эвфемик воситаси сифатида:

Дангана деса ёқади,

Пули мени чақади.

ёки Дангана деса ёқади

Пулаш мана мегаззад (чорвадор нутқидан) образли ифода-си ҳам мавжуд.

3.2. Ис чиқармоқ удуми. Чорвадор баҳору ёзни ўтказиб қишлоққа кўчиб келгач, янги юрт маросимини ўтказиши (Бу яйловга (қўнишга) кўчиб борганда ҳам ўтказилади) ўтганлар руҳини эслаб (хусусан, аздорлар), мол сўйиб, ис чиқарадилар, чўзма – чалпак ҳолвантар пиширадилар, чироқ ёқадилар, ўчоқда (оловга) ёғ томизадилар (Бундай анимистик қарашлар ҳозир ҳам бор).

Демак, ис чиқариш дастлаб қўй сўйиш: гўшгини қовуриш, кабоблаш, оловга мойини томизиш орқали ҳид таратиш – ис чиқариш (гўё арвоқ шу ҳилдан баҳраманд бўлади) маъносида қўлланилган: Исга сўйилгир, ис-чироқ бўлгир, чалпак бўлгир, исқотга кетгур каби ўлим тилаш билан боғлиқ қар-

ғиш-эвфемалари ана шу асосда пайдо бўлган. Бироқ бугунги тилимизда ис чиқармоқ ҳид таратмоқ эмас, балки мол сўймоқ тушунчасининг эвфемасидир. Ис чиқардингизми? гапи зами-нида мол сўйдингизми? тушунчаси ётади.

Яйлов (қўниш, юрт)га кўчиб борганда, овул аъзоларидан бирортаси касал бўлаверса (баланд тоғ ҳавоси ёки, аксинча чўл ҳавосига мослашмай), ёки мол ўлаверса, буларга овулбоши (овул оқсоқоли) бошқа яйловга кўчиб ўтишга рухсат беради. Бу омад-сизлик тушунчаси жойдан, юртдан теккан; жойгир; жой, юрт ёқмади; жой, юрт хоҳламаган каби эвфемик иборалари билан аталади. Бундай оилалар кейин ҳам олдинги юртга кўчиб бор-масликка ҳаракат қилади. Бу билан шу юртдан теккан инс-жинс, ёвуз кучлар адаштирилган ҳисобланади.

3.3. Мотам-маросим номи билан боғлиқ эвфемалар

Чорвадор нутқида ҳам «фалончи» ўлди тушунчаси «фалон-чи»никига жапозага!!! эвфемаси (ўлдига нисбатан, албатта) билан хабар берилади. Етти, қирқ, йил сонлари аза маросимининг номи (еттиси, қирқи, йили – эллиптик шакл) маъносида қўлланганда, асл тушунча (ўлганига етти кун, қирқ кун, бир йил тўлди)га нисбатан эвфемадир. Баъзан юқоридаги мотам тушунчалари ўрнида тадбир, худойи, маросим, марака эвфемалари қўлланиладики, бунинг эвфемиклашиш даражаси янада кучли – юмшоқ бўлади: Қабристондагилардан бири баланд овоз билан: Муҳтарам мусулмонлар! Бобомизнинг тадбирлари (еттиси ўрнида) жума кунни бўлади, деди (сўзлашувдан). Ёки «Фалончи»никига Худойига!!! (қирқига, йилига дейиш ўрнида) деб чақирилади.

Кўп ҳолларда отаси, онаси, боласи... ўлган тушунчалари ўрнида кўк кийган, қора кийган (бошига оқ ўрабди эвфемаси кейинги даврда пайдо бўлган), оғзи қон, азадор эвфемалари билан ифодаланади.

Марҳумнинг йили ўтгач, азадорлар бошига оқ рўмол ташланади. Бу азаёпти, азадан чиқди, баъзи жойларда оқсолар эвфемалари билан аталади.

3.3.1. «Момоши» билан боғлиқ эвфема қўллаш

Болалар бирдан оқсаб ёки шайтонлаб қоладилар. Одатда бу ҳолатга нисбатан қўлланиладиган жин тегибди, жин урибди, жин чалибди иборалари ўрнида учинибди, сесканибди, йўлиқибди, кул босибди, момолар бад олибди каби эвфемик ифодалардан фойдаланилади. Сўнгра супра ёйилиб, чироқ ёқилиб, увма ёки кескан ош қилиниб момолар ёки жинлардан узр сўралади. Ҳаттоки, бу сиғиниш чорвадор фольклорига ҳам кўчган:

Жиги-жиги момолар,

Сиз ҳам бизнинг холалар.

Сизни бориб босганлар,

У ҳам сизнинг болалар.

Жиги-жиги момолар,

Айланайин момолар,

Айланайин холалар

Бу ҳам сизнинг болалар каби.

Баъзан беморнинг ўзи одат бўйича чироқни култўда ёки култепага олиб бориб қўйиб, орқасига қарамай уйга қайтади.

Чорвадорларнинг кул босма! деган эвфемик гапи бор. Бу-жинлар кўпинча кулда яшайди, ўйнайди, уларни билмай босиб оласан, сўнгра улар сенга зарар қилади деб тушунниш натижа-сидир.

3.3.2. Қурбонлик билан боғлиқ эвфемик воситалар

Қурбон лексемаси (арабча- **قربان**) аслида ўлдирмоқ, сўймоқ, жонли мавжудотни ким ёки нимагадир мубаддал қилмоқ демакдир. Ибтидоий даврда Худоларга, чунончи, ёвуз руҳларга, ёки бошқа бир кўрқинчли воқеликка атаб одам сўйилган, олов, сув кабиларга ташланган. Бунда ўлдирилган кимсанинг руҳи Худобага қўшилиб кетади, абадий фароғатда – жаннатда яшайди, тирикларга ҳам омонлик, яхшилик келтиради; ёвуз кучларнинг қазаби босилади деб тушунилган.

Эрамининг VII асрида яшаган, бутун умрини 20 метрли Будда ҳайкалини яратишга сарфлаган хитойлик ҳайкалтарош манах Чен Гун ҳайкал қуйилаётганда, ўзини қайнаб турган металл қоришмасига ташлаб жонини қурбон қилган ва бу билан

гўё Будда ҳайкалига – руҳига қўшилиб кетган (26, 6). Илоҳий руҳларга атаб одам қурбонлик қилиш тараққиётнинг кейинги даврларида мол сўйиш билан алмаштирилган (Исмоил ибн Иброҳим воқеасини эсланг).

Бугунги тилимизда қурбон ва қурбонлик сўзлари алоҳида лексема сифатида мавжуд. Қурбон (атоқли от бўлишидан ташқари): 1) ўлмоқ тушунчасининг эвфемаси сифатида қўлланилади: Ватан урушида минглаб одамлар қурбон бўлдилар; 2) жабрзулм кўрмоқ, моддий ва маънавий эзилмоқ тушунчасининг эвфемик воситаси бўлади: У адолатсизлик, ноҳақлик қурбони бўлди-ғарибликда, мутеъликда яшади (Ш., «Кафансиз кўмилганлар», 179–б.); 3) ўлмоқ тушунчасини бадал бўлмоқ, мубаддал бўлмоқ эвфемаси (қурбон бўлмоқ билан синоним) алмаштиради: Бу билан Бобур ўзини Ҳумоюнга мубаддал қилган эди (П.Қод., «Юлдузли тунлар», 157-б.); 4) кўп ҳолларда ўлмоқ тушунчаси ўрнида қурбон бўлмоқ билан бирга (синоним сифатида) фидо бўлмоқ, садқа (садақа) бўлмоқ иборалари қўлланади. Бу содиқлик, яқинлик, фидойилик тушунчаларининг мажозий эвфемаларидир: жоним фидо бўлсин сенга..., жоним садқа бўлсин сенга... ёки Қуюн бўл, дағи элтиб садқа қилғил гул узоримга (Н.). Қурбонингман, ҳай ёр-ей, Садағангман, ҳай ёр-ей («Ироқ»дан); 5) сўзлашув, жумладан, чорвадорлар нутқида ўлай, қурбон бўлай, садқа (садақа) бўлай, олдингизда ўлай, жонимни берай, сизга ўлай, сизга жоним чиқсин (қурбон бўлсин), айланай, ўргилай каби бугунги нутқимиздан чиқиб бораётган кўплаб дуои олқишлар, мишнатдорчилик воситалари қўлланиладикки, булар ҳам аслда ўлмоқ, қурбон бўлмоқ тушунчалари билан боғлиқ шаклланган.

Қурбонлик лексемаси ҳам - зулҳижжа ойи муносабати билан Худо йўлига бағишлаб сўйиладиган мол. Бунда ҳам қурбонлик сўзи – сўймоқ тушунчасига нисбатан эвфема. Қурбонликка қўй келтирдик (сўямиз маъносида). Қурбон–Қурбонда тўймаганини Худо урган эвфемик мақолида ҳам қўй кўп сўйилади, ҳамма гўштдан тўйинши керак тушунчаси мавжуд.

Хатна (араб. Хатнун- ختن) сўзининг асл маъноси -кесмоқ, қисқартмоқ. Мусулмонларда ўғил болалар жинсий аъзосининг уч қисми терисини қисман кесиб ҳам-хатна; хатна муносабати билан ўтказиладиган тадбир – хатна тўйи; бу удум Муҳам-

мад Пайгамбар фаолияти билан боғлиқ юзага келганлигидан – суннат: тадбири эса – суннат тўйи дейилган.

Хатна (қилмоқ), суннат (қилмоқ) атамалари Марказий Осиё халқлари тилида қўлланадиган чўчоқ кесиш, чук кесиш, чук-буррон (чук бурридан) атамаларига қараганда ҳам эвфемик, ҳам адабийдир. Бироқ бундан ташқари, ҳозирги ўзбек тили ётқи-зиб олмоқ, қўлини ҳалоллатмоқ, уммат қилмоқ, мусулмонлар сафига қўшмоқ (ўтказмоқ), ҳуйдо-ҳуйдо қилмоқ каби янада нозик, юмшоқ, образли воситаларга ҳам эгадир: Ҳали бунча қарз, чиқимларнинг устига икки қизни узатиш, бир ўғилни уйлантириш, бир хатна тўйи ҳам бор (Ҳ.Ҳ., «Тухматчилар жазоси», 138-б.). Дадам бечоранинг бошида... укаларимни суннат қилиш фикри уйғона бошлади (Ф.Ф., «Кўнгилсизнинг қилиғи», 5-б.). Мактаби очилмасдан неварани ётқи-зиб олайлик,-деди бобо. Алибек ҳам, Аллоҳга шукур, мусулмон бўлди (сўзлашувдан). Муҳаммадга уммат бўлган, тўй бола (қўшиқдан).

Тор қишлоқлари аҳолиси нутқида суннатий ва суннатий эмас гаплари кестирилган ва кестирилмаган тушунчаларидан ташқари, мусулмон ва кофир тушунчаларининг ҳам эвфемик воситаси сифатида қўлланилади. Масалан, бирор сабаб билан кесилмай қолган кишига нисбатан «фалончи» суннатий эмас ёки суннат қилинмаган (мусулмон эмас маъносида) дейлади.

3.3.3. Кўпкори билан боғлиқ эвфемик воситалар

Кўпкори (улоқ) ва кураш кўпроқ суннат (хатна) муносабати билан ўтказилганлигидан, шўро даврида хурофий, бидъат ёки эскилик, исломий деб қаралди. Ҳолбуки, марказий осийликларнинг бу маросимлари Исломдан муқаддам ҳам ривожланган эди (масалан, чавгон, пойга каби от ўйинлари). Кўпкори ва кураш лексикаси, хусусан, терминологияси ҳозиргача ўрганилмаганлиги энди унинг эвфемикасини тадқиқ қилишни ҳам бирмунча қийинлаштиради, албатта.

Кўпкори (луғатларда кўпқари шаклида нотўғри кириб қолган) ўзбекча кўп ва тожикча көр+й элементларидан ясалган атама бўлиб, кўпнинг иши, кўпчилик бўлиб ижро этиладиган тадбир маъносидадир (қозоқ тилидаги кўкбўри ҳам кўпкорининг бузилган шакли).

Кўпкори тушунчаси баковул (аслда бек овул, овул боши, овул оқсоқоли) ва чавандоз (аслда туркий чошган, чавгон ва форсча андоз сўзларининг кўшилган, қисқарган шакли) фаолиятдан иборат.

Кўпкоригача одатда от маълум муддат (кўпинча 40 кун) боқувда бўлади: Отингиз боқувдами? Отни боқувдан чиқардингизми? саволига: боқувда деябериш ўрнида, кўп ҳолларда, боғловда, таблада, сайсхонада, оғилда, отхонада каби нисбий эвфемалари билан жавоб берилади (гўё боқувда дейиш кўзикиш билан боғлиқ). Отингиз кўпкори ёки улоқ чопишга тайёрми? саволига: билмасам, совутаяпмиз (от совутишнинг нозик усуллари бор); Отингиз кўпкарига ярамади улоқ ажратолмади гаплари ўрнида от яхши совутилмабди, тобда эмас экан; от юролмай қолибди гапи ўрнида отни қизиганда сувлабсиз, оёғига сув тушибди; От кўп ем еб, бўкиб, оёқлари қалтираб, оқсаб қолибди гаплари ўрнида ем тушибди, емлабди; От семиз экан, бекорга кўпкарига қўшибсиз гаплари ўрнида хом экан, хомлабди; Отни ортиқча жиловлаб бўйинни қайтарибсиз, қийнабсиз, урибсиз ўрнида тобгардон қилибсиз каби эвфемик воситалар қўлланилади.

Бу фикрлар Тоғай Муроднинг «От кишнаган оқшом» асарига қуйидагича акс этган: Бизнинг Тарлонга сув тушибди. Отга сув тушишини-ку биламан. От оёғига ем тушди дегани нима дегани? От оёғига ем тушса, қотиб қолади. Пайлари дириллаб-дириллаб учади. Ҳа-а, ҳар икковиниям кўпкарига чопиб бўлмайди-я? – Эгачи. От хомлаб қолди дейди, у нима дегани? Унда от мой ташлайди. Кейин кўпкарига ярамай қолади. Боқилган отни билиб-билмай чопиб қўйсангиз, от ичида мой тўлиб қолади. Бундай отни-да бир йилгача кўпкарига чопиб бўлмайди (200-б.).

Кўпкори ва улоқ тушунчаси ажралмас бўлганлигидан, кўпкори ўрнида улоқ атамаси ҳам қўлланилади (метонимия): кўпкори берди // улоқ берди; оти кўпкарига ярамади // улоққа ярамади каби. Кўпкори билан боғлиқ улоқ тушунчасида ҳам маъно кенгайиш юз берган: тана, сарка, така, бузоқ, ҳўкиз ҳам улоқ деб аталаверади: Улоқ келди. Бутидан кўтариб кўрдим. Улоқ бир тана эди. Олтмиш-етмиш килолик улоқни ердан қандай

қилиб кўтариб олдим. Ўзим ҳам сирини билмай қолдим (159-б.). Демак, улоқ атамаси ҳам нисбатан эвфемик маъно касб этган.

Кўпкориди от чавандоз – эгаси маъносида ҳам қўлланилади: 500 чавандоз, 1000 чавандоз келди ўрнида 500 ёки 1000 от келди дейилади (метонимия).

Чорвалдор нутқида отлар инсон каби ном олади – лақаб билан аталади. Кўпкори вақтида чавандоз кўпинча минган отининг лақаби билан аталади (метонимия): Баковул қамчисини боши узра кўтарди: Ҳалол! Ҳалол! Чағир (от) ташла,-деди. Тарлон (от)ники ҳалол! Тарлонники ҳалол! Тарлон, ма, ҳаққинг! (131-б.). Ай, баковул! Тўриқ (от) чилвир солди. Тўриқнинг улоғи ҳаром! (125-б.). (Чилвир ярим қулоч келадиган арқон, ип, чизим; учи эгар қошига сиғадиган ҳалқа қилиб тугилади; бир учи улоқнинг кезанагидан ўтказиб олинади. Бунда улоқни тортиб олиш имконияти бўлмайди). Чил (от) йўлини чап солиб-чап солиб чопди. Чағир Чилга яқин ҳам боролмади. Чағир армонда қолди (125-б.). Айниқса, Тарлон улоқни баковулга бергиси келмади (119-б.). Ҳалол! Саман (от)ники ҳалол! Ташла, Саман, ташла! Э, баракалла-е, Саман. Ҳақингни ол! Саман улоқни ерга ташлади (118-б.) (Мисоллар Торай Муроднинг «От кишнаган оқшом» романидан).

Юқоридаги гапларда инсон (бу ерда чавандоз) фаолиятининг от фаолиятига кўчирилиши, чавандоз номининг от лақаби билан аталиши ҳам эвфемик маъно кўчишнинг ўзига хос – оригинал метонимик усулларида биридир. Яна бир мисол: Биродарлар, Тарлон ғайрат қилди. Яна икки марта улоқ айирди. Шунда ғуж одамлар орасидан кимдир биров овоз берди: -Тарлон! Бу ёққа бир қаранг! -деди (119-б.).

Кўпкорининг ҳам боши, давоми, охири бўлади. Кўпкори кўпинча баковулнинг қуйидаги одатий талаби билан бошланади: О...о... о..., чавандозлар-ов! Гапимни ўнг қулоғинг билан-да, чап қулоғинг билан-да эшитиб ол! Чилвир солма – бир! Бир-бировингни ёмон гап билан сўкма – икки! Қамчи солма-уч! Йиқилган чавандоз устига от солма – тўрт! От қочганда ушлашга ёрдам бер – беш! Ол, ҳа-ол!! (Т.Мурод, «От кишнаган оқшом», 117-б.). Бу: 1) кимки тартиббузарлик, фирромлик,

виждонсизлик қилса; 2) уят сўз билан ҳақорат қилса; 3) қамчилашса, урса; 4) чавандоз йиқилганда, уни отга бостирса; 5) қочган отни ушлашишдан бош тортса, ундай чавандоз жазоланади, кўпкоридан ҳайдаб юборилади деган фикрнинг эвфемик матнидир.

Кўпкорига қўйиладиган бойлик (от, туя, олтин, пул, гилам, машина каби)нинг умумий эвфемик атамаси зот, ҳақ, соврин сўзларидир: **Тарлон кетма-кет икки зот айирди. Шунда баковул яна зотни оширди (117-б.). Чавандозга узиб ажрата олмаган бўлса-да, зот берилди (119-б.).**

Одатда, кўпкори давомида баковулнинг **Ҳалол! Ҳаром! Фирром! Бўлди! Бўлмади! Бекор!** деган хитоби янграб туради. Улоқни тўда (200,500, бундан кўп ёки оз от) ичига кириб олиб чиққан, беш ва ундан кўп метр чамаси тўдадан узоқлашган чавандозга нисбатан: **Ҳало-о-ол!! Бў-ўл-ди-и-и!**; Аксинча, тўдадан олиб чиқиб ажрата олмаган, тушириб қўйган чавандозга нисбатан: **Ҳаро-о-ом!** хитоблари янграйди.

Мисоллар: Ўзим Самаднинг Четгир (Ўзи тўдага кириб, улоқни ердан кўтариб олиб чиқолмайдиган, бироқ олиб чиқилган улоқни четда туриб илиб кетадиган от ва чавандоз четгир дейилади) кўк саманини миндим. Йўлдош улоқни ҳалол олиб кетди. Йўлдош чавандозга ҳалақит қилмадим, ошнга шерик бўлмадим... Қўйиб юбор ҳақнинг ярмини бераман деб шивирлади (127-б.). Баковул: **Беко-о-о-ор! Чилники беко-о-ор! деди (134-б.). Чил бу сафар улоқни дангал ташлади: Ҳало-о-ол! Ҳа-ло-о-ол!** деган овоз янгради (127-б.). Ай, баковул, Тўриқ чилвир солди! **Ҳаро-о-о-ом! Тўриқнинг улоғи ҳаро-о-ом! (125-б.). Тарлонники ҳалол! Тарлонники ҳалол! Тарлон, ма ҳақинг (125-б.).**

Кўпкорида бир удум бор: улоқ майдон четидан каттароқ ўчоқдай қазиб қўйилган чуқурга олиб бориб ташланиши керак. Шу чуқур қоралиқ дейилади. Қоралиқ қўймоқ эса бир йиртим қизил мато байроқча қилиниб, чуқур четига қадаб қўйилишидир. Демак, қоралиқ қўйилади гапи зот ажратишнинг энг машаққатли усулидир деган тушунчанинг эвфемасидир: **Чавандозлар! Энди қоралиқ қўяман! Мана! деди баковул (Т.Мурод «От кишнаган оқшом», 132-б.).**

Эшитмадим деманглар! Охири!! Олган-олганники! Устида

катта зоти ҳам бор! (кейин улар аниқ айтиб борилади) хитоблари кўпкори тамом бўлди, улоқни ким ажратса, ўзиники тушунчасининг эвфемик символидир. Охири (ажратилган молулоқ) от ёки чавандознинг шуҳрати – ғалаба рамзи. Ҳатто, айрим қасаллик, зиён – заҳматлардан халос бўлиш, туғмас аёлларнинг туғиши билан борлиқ «охири» гўштидан ейишга интилиш одати ҳам мавжуд. Охирида бакавулнинг: Тўйи-тўйига улашсин, тўй соҳибининг топгани тўйга кетсин, боши тўйдан чиқмасин деган (тўйнинг ҳам, кўпкарининг ҳам тугаганлигини англагувчи) эвфемик дуои олқиши, эвфоник нидоси янграйди.

3.3.4. Кураш (шевада: олиш, чавки) ҳам баковул ва полвонлар фаолиятидан иборат. Курашда ҳам ғолибларга бериладиган нарсалар (ҳўкиз, туя, қўй, пул, тилла, машина каби) зот, ҳақ, соврин каби эвфемиклашган сўзлар билан эълон қилинади. Одатда полвонлар баковул қаршисида чўккалаб дуо олади. Дуо олмоқ, дуо бермоқ ибораси албатта, курашаман, олишаман тушунчасининг эвфемик аҳдномадир: Баковул соврин айтди. Сўнгра энг яхши тўн қўйилди. Омин! Оллоху акбар! (42-б., кейинги мисоллар Т.Муроднинг «От кишнаган оқшом» романидан олинган). Яхшироқ олишинглар, яна бир зот қўямиз (13-б.). Курашмоқ тушунчаси томоша кўрсатмоқ ибораси билан ҳам эвфемалаштирилади: Халойиқ... тортинмай даврага чиқиб, элга томоша кўрсатинг (81-б.).

Одатда полвонлар устозлари билан олишмайдилар. Мана шу тушунча устоз ёқасини ушламаслик эвфемаси билан ифодаланади: Полвон айтаяптики, у киши менга устоз бўладилар, мен устозимнинг ёқасидан ушламайман (8-б.).

Курашда (халқ тилида) йиқитди, йиқита олмади, босди, ҳалол босди, босолмади, урди, уролмади, кўтариб урди, ҳалол урди, фирром, бекор, бўлди, бўлмади, итйиқилиш, ёнбош тушди, орқаси билан урди, қўл чил билан урди, қоқма билан урди, ётвб отар қилди, туя чил солди, елкадан ошириб урди каби хилма-хил терминлар мавжуд (ҳозирги кураш терминологияси: ҳалол баҳо, ёнбош баҳо, чала баҳо - сохта).

Кўп ҳолларда йиқилди, мағлуб бўлди гаплари айтилавермайди. Бунинг ўрнида елкаси (кураги, орқаси, яғрини) ерга тег-

ди; чалқанча тушди, чалқайрама (чалқайрамон) тушди; елкаси (яғрини, орқаси) билан тушди; юлдуз санади каби эвфемик воситалар қўлланилади: Хўжасоатликлар ўтган ҳафта Шўрчидаги даврада бизнинг яғринимизни ерга теккизиб келди (83-б.). Э, қўйин-э, полвон бова чалқайрамон ташлади-ю (87-б.). Ўша мактаб кўрган спорт мастерлариям яғринидан ошиб кетди (91-б.). Содир полвон шўрчилик Рўзи полвонни елкасидан оширди (41-б.). Исмоил Бўри полвоннинг тўғаноқ оёғи устидан ошиб давра ўртасида чалқанча тушди! Исмоил полвон юлдуз санади (60-б.). Бўри полвон номини олгандан буён биринчи марта елкаси ер кўрди. Бўри полвоннинг елкаси ерга теккани элга ёйилди (49-б.). Шукур Эрматни устидан ошириб отмоқчи бўлди. Аммо... ўзи остида қолди (15-б.). Тиловберди полвон икки яғрини билан гушпиллаб тушди (91-б.). Спорт устаси Максим полвон юлдуз санади (79-б.).

Йиқилмаслик, ғолиблик тушунчаси яғрини (елкаси, орқаси, кураги) ерга тегмаган, ер кўрмаган, ер искамаган, тенги йўқ, тенги топилмаган, қойил қилади, териб ташлайди, енгилмас каби эвфемик воситалар билан ифодалайди: Паҳлавон Маҳмуднинг елкаси ер кўрмаган, ер искамаган (радиодан). Сариосиёдаги ўша даврада Бўри полвонга тенг топилиши қийин бўлди (34-б.). Регардан Ўтан полвон деган чиқиб Сурхондарёнинг суянган тоғларигача териб ташлади (34-б.). Бўри полвон барингни қойил қилдимми дегандай қаради (56-б.).

Юқоридаги мағлублик билан борлиқ бўлган эвфемик воситалар моҳиятан субъектнинг объект – воқеликка бўлган салбий (юлдуз санади, териб ташлади) ёки ижобий (елкаси ер кўрмаган, ўктамлик қилган каби) муносабатини ҳам ифодалайди: Тиловбердини ўғлинг билан уч сафаргача олиштираман, бордию, уч мартасида ҳам ўғлинг ўктам келса (урса, босса, йиқитса маъносида), ...унда на илож (100-б.).

Шўри қисган сенга дучор бўлади,

Сенинг билан ким баравар бўлади

(«Алпомиш», 153-б.). Шоҳимардон Ҳакимбек билан ҳеч ким баравар бўлолмасин,- деди («Алпомиш», 70-б.).

Курашда товоқ қўймоқ, товоқ кўтармоқнинг маъноси шуки, бир вақтлар махсус тайёрланган ош, қовурма, қайнатма

ёки кабоб гўштли товоқлар давра ўртасида қаторлаштириб қўйилган. Ҳар бир товоқ муайян зот (соврин)ни ва курашувчилар миқдорини билдирган. Талабгорлар ана шу товоқлардан биринчи келиб кўтарган. Товоқ полвон ибораси ана шундан қолган. Кейинчалик зот (соврин) товоқлар орқали эмас, бошқа бирор белги, чунончи, бир ёки ярим метр мато қўйиш билан англашиладиган бўлган. Талабгор полвонлар энди товоқ эмас, товоқ маъносидаги белгини кўтарадиган бўлганлар (вазифавий маъно кўчиш). Бу одат жойларда ҳозир ҳам давом этмоқда.

Баковулнинг: Биродарлар, энди товоқ қўйилади, товоқ ташланади нидоси энди зўр полвонлар курашади, ҳал қилувчи вазият, шу билан кураш тамом бўлади, тугайди тушунчаларининг рамзий – эвфемик ифодасидир: Бўри полвон билди: полвонлар ҳал қилувчи вазиятни – товоқ қўйишни кутаяпти. Товоқни оз тапшайман, кўп бўлса – иккита! Бўри полвон бош баковул билан кенгашиб товоқ қўйди. Давра ўртасига иккита матони бўлак-бўлак узатиб ташлади. Мана ҳўкиз товақ. Буни ким кўтарса, унга бир ҳўкиз... Манави гилам товақ. Буни ким кўтарса, бир туркменча гилам... қўйилади (82-б.).

Одатда волиб келган полвон даврада: Халойиқ! Мен йиқитдим! Мен босдим! Мен урдям! (урмоқ – йиқитмоқ маъносида) Мен ғалаба қилдим! тарзида жар солмайди. Бу манманлик, такаббурлик, одобсизлик бўлиб, нутқнинг этик-эстетик талаб нормасига зиддир. Мана шу жараён, янги полвоннинг волиблиги: 1) баковулнинг, юқорида таъкидлаганимиздек, Ҳалол! Ташлади! Елкаси (яғрини, орқаси, кураги) ерга тегди! эвфемик-эфвоник нидоси; 2) полвоннинг хатти-ҳаракатлари, давра вазияти (экстралингвистик-эвфемик восита) орқали тасдиқланиб, англашилиб туради: Абрайполвон қўлларини осмонга чўзиб ирғишлади. Даврани айланиб чиқди. Шўрчиликлар ўрнидан туриб кетди. Бировлари телпагини осмонга отди. Бировлари қучоқлашиб кетди. Абрай полвон баковул олдига чўккалади. Баковул Абрай полвон елкасига тўн ёпди. Ҳўккизини тўйхонадан оласиз деди. Абрай полвон тўнини баланд кўтарди. Даврани тагин бир айланиб чиқди (91-б.).

Шуни таъкидлаш керакки, мумтоз курашимиз моҳиятан сақланиб, янги аъёнлар билан бойиб, жаҳонга юз тутишдан

қатъи назар, товоқ қўймоқ (баковул қўяди), товоқ кўтармоқ (полвон кўтарди), дуо олмоқ (полвон олади), дуо бермоқ (баковул, устоз ва пирлар беради), устоз ёки мураббий билан, ака ёки тоға билан курашмаслик, олинган зот (соврин)дан хайрия бериб дуо олиш каби мумтоз удумлар йўқолиб бормоқда.

3.4. Қасам матни эвфемикаси

Қасамёд қилмоқ (онт ичмоқ) анъанаси тарихий-этнографик ҳодиса: ибтидоий тузум маҳсули эмас – синфий жамиятнинг туғилиши билан борлиқ шаклланган. Зотан, қасамёднинг моҳиятида: 1) хусусий мулкчилик ғояси, шу билан борлиқ кишилар ўртасида келиб чиқадиган ишончсизлик, низо тушунчалари ётади; 2) қасам ана шу низолар ечими, яъни муайян даъвои инкор қилиш ёки тасдиқлаш, ишонтирриш, исботлаш – ҳақиқатни намоён қилиш каби ҳолатлар билан характерланади (147, 558–559; 62,17–18); 3) қасамёд матнида бирор қабила ёки халқнинг урф-одати, анъаналари, руҳияти, маънавияти, мафкураси ўз ифодасини топган бўлади.

Фактлар кўрсатадики, жамият ўзгариши билан, унинг муомала воситаси бўлган тил, жумладан, қасам матиларининг ҳам моҳияти, мазмуни, шакли (синтактик қурилиши) ўзгариб, бойиб борган ва ўзига хос микро нутқий қатлам ҳосил қилганки, эндиликда бунини монографик (семантик, синтактик, услубий - вазилавий) планда тадқиқ қилиш зарурияти бор.

Қасам матнининг семантик мундарижаси, аввало, бир-бири билан боғланган қуйидаги уч унсур (компонент) ёки семантик марказдан ташкил топади:

1. **Қасам объекти.** Бу – қасамёднинг юзага келишига сабаб бўладиган, яъни тасдиқланиши ёки инкор этилиши зарур бўлган воқелик, муаммо.

2. **Қасам субъекти.** Бу: 1) қасамёд қилувчи бир шахс, 2) зид вазиятда турувчи икки ёки кўп шахсдир. Биринчи ҳолатда даъвогар қатнашмайди; иккинчи ҳолатда томонларнинг бири-даъвогар (шубҳа, назорат остига олувчи, қасам қўзғатувчи, қасамга тортувчи), иккинчиси – жавобгар (қасамга тортилувчи, қасамёд қилувчи, ижрочи) шахс.

3. Қасам воситаси. Бу – қўзғатилган муаммо (объект)нинг ечими-тасдиқ ёки инкори учун асос бўладиган аргумент.

Қасам объекти^{***} ўзининг моҳияти, ечимининг характери жиҳатидан о д д и ёки м у р а к к а б бўлади. Агар қасам объекти бир субъект фаолияти доирасида ечим топса, оддий ҳисобланади. Бунда субъектнинг ўзи бажариши ёки бажармаслиги керак бўлган воқеликнинг қатъий тасдиғи ёки қатъий инкори ифодаланади. Масалан, Тангри ҳаққи, Ватандин айру яшамасман! Хоинларга ҳам шафқат қилмасмен! (М., «Темур Малик», 173–б.) матнида қасам объекти (Ватанга содиқлик), бир субъект (Темур Малик) ва аргумент (Тангри номи) қатнашган. Эй соҳибқироним, сенинг дунёга сирмаган ғайратингга онт ичаманки, Туроннинг эски шараф ва улуглигини қайтармасдан бурун оёқдан тўхтамасман («Ватан туйғуси», 160-б.) матнининг шаклланишида ҳам бир субъект (Фитрат) қатнашган.

Қасам объекти икки субъект (давогар ва жавобгар) фаолияти доирасида реаллашса-ечим топса ҳам хусусийлик касб этади – воқелик ечими оддий ҳисобланади. Масалан, Тилламни ўғирлаган-сен! деди бой. Худо ҳаққи, тиллангиздан беҳабарман, деди Афанди (латифа) матнининг шаклланишида тилла йўқолиш воқеаси (қасам объекти), бой (давогар) ва Афанди (жавобгар) – қасам субъектлари, Худо номи (қасам аргументи) асос бўлган.

Қасам объекти уч ва ундан ортиқ субъект фаолияти билан ечим топса, и ж т и м о и й л а ш а д и, воқеликнинг мазмуни ҳам мураккаблашади. Қасам объектининг ечими хоҳ оддий, хоҳ мураккаб бўлсин, у биринчи галда, қасам субъекти (онт ичувчи)нинг фаолиятига, қасамнинг ёлғон (козиб, ғамус, лағв) ёки ҳақ, тўғри (мунаъқид)лигига боғлиқ. Мана шу нуқта қасам объектининг мураккаблашувига – матнга қўшимча субъектлар (шоҳид ёки гувоҳ, шунингдек, маҳкама, ҳакам кабилар)нинг киритилишига сабаб бўлади.

Байъат, ваъда, аҳду паймон қасамлари матнининг объекти кўпроқ бирор ижтимоий-сиёсий воқеликлар ечими билан боғлиқ шаклланади; бунда қасам субъекти гуруҳ, синф ёки бирор социал табақани кўрсатади. Бир мисол: Душман тоифасини дафъ қилишда Темурга ёрдамлашиш учун ўз молу жонлари-

мизни аямаймиз. Биз ўз аҳду байъатимизга содиқ қолурми⁷. Агар берган аҳду паймонимиздан қайтсак, Аллоҳнинг қудратию қуввати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон қудрати ва ёрдами йўлига кирган бўлайлик («Темур тузуклари», 21-б.).

Қасам матни диний ва дунёвий характерда бўлади. Бунда қасам субъектларининг дунёқарашши, шу билан келтирилган қасам аргументларининг моҳияти, характери муҳим рол ўйнайди.

Дастлаб диний қасамёд матнлари шаклланган. Бунда бут, санам, Лот, Манот, ўт (олов) каби қабилалар сиринадиган предметлар қасам воситаси бўлиб хизмат қилган. Тилнинг кейинги тараққиётида, чунончи, исломий халқларда, Аллоҳ, унинг ном ва сифатлари қасам воситаси вазифасида «Қуръон» орқали мустақамланган. Яҳудийлар Мусо алайҳиссаломга «Таврот»ни юборган Аллоҳ номи билан, насронийлар Исо алайҳиссаломга «Илгил»ни юборган Аллоҳ номи билан, мажусийлар ўтни яратган Аллоҳ номи билан, бутпарастлар ўз илоҳлари номи билан онт ичганлар (63, 272). Арабларда қасам воситаси (Аллоҳ номи) га б (ب), в (و), т (ت) ҳарфлари (қасам ҳарфлари)ни қўшиб (биллоҳи, валлоҳи, таллоҳи шаклида) айтилганки, бу ҳозирги исломий халқлар, жумладан, ўзбекларда ҳам ўзлашган. Исломда қасам аслида фақат Аллоҳ номи ёки унинг сифати ифодаланган сўзлар билан ичилган бўлса-да, кейинчалик қасам воситасининг ҳаракат доираси жуда кенгайган. Бора-бора Муҳаммад, «Қуръон», Каъба ёки шайхул-авлиё номлари, мозорлари, муқаддас ҳисобланган жой номлари, ота-она, бола, нон, чой, сут, туз, пичоқ, таёқ, соқол, жон, имон, намоз, рўза каби номлар ҳам қасам воситаси сифатида қўлланила бошланган. Бунга табиатнинг илоҳийлаштирилганлиги (моҳиятлаштирилганлиги), хусусан, «Қуръон» да кеча, кундуз, тонг, куёш, шаҳар, тоғ, сув, дарахт, мева каби номлар билан қасам ичилган¹ лиги сабаб бўлган. •

Қасамёд (онт ичмоқ), Аллоҳ, «Қуръон», нон кабилар билан қасам ичишдан ташқари, чорвадорларда таёқдан, пичоқдан ирфитиш (ҳатлатиш, шевада – ҳаллатиш), «фотиҳа» бериш, «мозор тептириш» каби анъанавий удумлар ҳам мавжуд. Бунда мана шу қасам воситалари ҳам муқаддаслаштирилган: таёқдан, пи-

---

¹ Ват-тийн, Вал-лайл, Ваш-шамс, Вал-фажр сураларига қаранг.

чоқдан ноҳақ ҳадлаган, ўрни ноҳақ узган одамнинг умри, ризқи кесилади, таёқдай қурийди, ўтдай узилади деб тушунилган, ҳозир ҳам шундай. Зотан, қасам вақтида гумондор томонидан: Молингизни олган бўлсам, пичоққа кесилай, таёқдай қурий, ўтдай узилай, «Фотиҳа» ёки мазор урсин гаплари одамлар гувоҳлигида баралла айтилади. Мана шу жараён билан боғлиқ фалончи гумондор (ўғри эмас экан маъносида) даъвогарнинг олдидан ўтибди, ўзини оқлабди каби эвфемик воситалар пайдо бўлган. Бир бўлган воқелик: Чўлдан яйлов учун тоққа келган сурувдан учта қўй адашиб (уёзлаб) қолиб кетади. Буларни топиб олган учта тоғлик чўпон сўйиб ейишади. Кейинроқ излаб келган қўй эгаси уч чўпон йигитчаларни гумон қилиб, ўт (қиймиқ ёки қиёқ) узишни талаб қилади: биринчи ва иккинчиси узади, учинчиси (Менгликул исмли чўпон) қўли қалтираб узолмайди. Бундан хабардор бўлган отаси қўйлар ўрнига қўй бериб, ўзлига: Сен одам бўласан, етти пуштингни омадсизликдан сақлаб қолдинг, дейди (сўзлашувдан).

Чорвалдорлар бирор нохуш воқеликка дахлдор эмасликларини, бирор нарсани олмаганликларини таъкидлаш, ўзини оқлаб олиш учун: яна баҳорни кўрмай, дубаргазорни кўрмай (дубарга – эрта баҳорда чиқадиган чиройли, икки баргли, гулсимон ўсимлик, ўт; дубаргазор – шу ўт ўсадиган яйлов), себаргани ёки себаргазорни кўрмай (бу – уч баргли ўсимлик, ўт), тут пишигини кўрмай (ўтмишда заҳираси тугаб, тут пишигига етолмаганлар бўлган), яна кўчиб чиқишни кўрмайин (ҳар йили баҳор бошланиши билан қишлоқдан яйловга кўчиб чиқиш бахти ҳаммага ҳам муяссар бўлавермаган) каби ёки ўғирлаган бўлсам, жону имоним сизники бўлсин; рўза-намозим сизники бўлсин; қилган савобим сизники бўлсин; гуноҳингиз бўйнимга (зиммамга) бўлсин каби воситалардан фойдаланадилар.

Фотиҳа бермоқ иборасининг жиноят билан боғлиқ маъноси бирор ўғирлик, хиёнат, жиноят, фитнани содир этган номаълум кимсанинг жазосини Аллоҳдан сўраш ва дуоибад қилиш муносабати билан қон чиқарилиб масжидда ёки гузарда тақводорлар иштирокида ўтказиладиган диний руҳдаги удум. Бунда агар гумондор (у ёки буниси) ва унинг оиласида маълум

муддат ичида (ҳатто бир йил ва ундан кўп) бирор нохушлик, бахтсизлик юз берса, у жиноят содир этган, шу сабабли фотиҳа урган ҳисобланади ва унга нисбатан: Худодан тошди, фотиҳа урди эвфемаси қўлланилади.

Шуни ҳам қайд қилиш керакки, қарғиш, олқиш, дуои олқиш, илтижо, муножот, қасамёд каби удумлар билан борлиқ бўлгач лисоний-нутқий бойликларимизни XX аср даҳрийлик фалсафаси таъсирида кўп асрлик этнографик анъаналаримиз билан бирга ҳаётдан, адабий тилдан, бугунги ўзбек онгидан, нутқидан чиқиб кетаётганлиги, уни асосан, бадий асарларда эмас, сўзлашувда, мулоқотда, фольклорда кузатиш мумкин, холос.

3.5. Қарғиш ва олқиш эвфемикаси

Қарғиш ва олқиш тушунчаси, унинг воситалари (бу ҳақда махсус иш мавжуд (156, 40-43)) тарихий-этнографик ҳодиса. У диний тасаввурлар, ёвузлик ва эзгулик кучлари ҳақидаги тушунчанинг инсон онгидаги инъикоси, нутқ орқали реаллашган тафаккурий, шуурий намоёни, аниқроғи, инсоннинг воқеликка бўлган индивидуал, субъектив, модал муносабати маҳсулидир.

Қарғиш ва олқиш воситалари нутқий восита сифатида пайдо бўлади, яшайди, бора-бора лисонилашади, архивлашади ёки янгиланиб туради. Унда ҳар бир давр, ҳар бир халқ, ҳар бир синфнинг этнографияси, психологияси, менталитети, синфий позицияси, онги, цивилизациялашиш даражаси акс этган бўлади: Уйнинг куйгур босмачилар неча-неча оилаларнинг ёстиғини қуритди (Ҳ.Ғ.). Абдуллани ўлдирган қўлинг қуриб кул бўлсин (қўшиқ) – (босмачилик даври – 1920-30-йиллар). Хайр, ўғлим, оқ йўл бўлсин (Ҳ.О.): Германиянинг ёки фашистнинг ўқига ўчгур (сўзлашувдан) – (Ватан уруши даври – 1941-45-йиллар).

Қарғиш халқнинг ёвузликка қарши нафрати, олқиш эзгулик тантанасига бўлган хайрихоҳлиги, фидоийлик ғоясидир. Қарғиш ва олқиш бир адабий-фалсафий жанрни эслатади. Унинг воситалари сўз, сўз бирикмаси, гап эмас, баъзан бутун бир абзац, шеърий ёки насрий матн билан ҳам ифодаланади. Мисоллар:

Абдулланинг тилини,

Кесган қўллар кесилсин.

Унинг азиз бошини,
Узган бошлар узилсин.
Уйнинг куйгур босмачи,
Беш эркакка тош отди.
Имонсиз кет, Саломбек
Абдуллани йўқотди (Бойсун фольклоридан).

Ёмғир ёғсин, ўт бўлсин,
Кади-кади сут бўлсин,
Аямажиз қурисин,
Қор-бўронлар йўқ бўлсин (Бойсун фольклоридан).

Демак, қарғиш ва олқиш воситалари муайян халқнинг анъанавий яшаш тарзи, шароити, замони, табиати, касб-машғулот билан боғлиқ шаклланган микронутқий қатламдир. У адабий тил билан узвий, унинг таркибий қисми бўлиши, уни эмоционал-экспрессив эвфемик воситалар билан бойишдан ташқари, ҳозирги тил эгаларига номаълум бўлган бой диалектал воситаларга, шевавийликка эгаллиги билан ундан ажралиб ҳам туради. Ҳатто бир миллат тилига хос бўлган қарғиш ва олқиш воситалари, унинг эвфемикаси жуда бой, ҳудудий хилма-хилликка эгаки, буни қуйида Сурхондарё тоғ қишлоқлари чорвадорлари нутқи асосида кўрсатамиз.

Шу ўринда, аввало, қарғиш ва олқиш воситаларининг семантик-грамматик асоси (структураси)га назар ташлайлик.

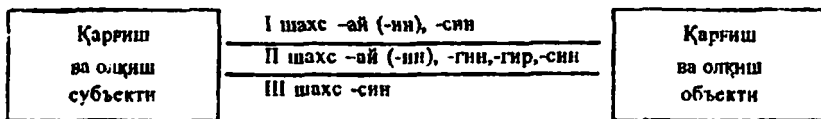
Қарғиш ва олқиш воситаларининг семантик асоси, асосан, уч компонентли бўлади: 1) қарғиш ва олқиш субъекти - қарғовчи ёки алқовчи (I ш.); 2) қарғиш ва олқиш объекти (II ш.); 3) ўзга (III ш.). Бу компонент қарғиш ва олқиш билвосита йўналтирилган шахс ёки предметдир.

Қарғиш ва олқиш воситаларининг грамматик асоси қуйидагига: 1) гапнинг кесими I–II–III шахс буйруқ майлидаги феълнинг -ай (-ин), -гин (-кин), -гир (-кир), -гур (-кур) ва -син қўшимчалари билан шаклланади: қуриб кетай, қуриб кеттир, қуриб кетсин; барака топай, барака топгир, барака топсин каби. Мантиқан, қарғиш ва олқиш субъекти I шахс, қарғиш ва олқиш объекти ҳар учача шахс. Бир изоҳ: -ай (-ин) қўшимчаси I шахс-

ники бўлса-да, у II шахсга қаратилган қарғиш ва олқини объектини ҳам кўрсатади (Азангни очай, дардингни олай каби). -син қўшимчаси эса шахсан III шахсга қаратилган бўлса-да, эганинг қайси шахсни кўрсатиши билан боғлиқ ҳолда ҳар учала шахсга қаратилган қарғиш объектини кўрсатиш учун ҳам хизмат қилади: тилим қурисин, тилинг қурисин, тили қурисин гашиларида қарғиш объекти мантиқан – ҳар учала шахс; қарғиш субъекти эса – I шахс.

Англашиладики, баъзан қарғиш субъекти маълум сабаб билан қарғиш объектига айланади. Бунда ҳам қарғиш воситаси икки компонентли (субъект ва объект) ҳисобланади.

Юқоридаги баёнини схемада қуйидагича кузатиш мумкин:

3.5.1. Эвфемик қарғиш воситаларини қуйидагича таснифлаб ўрганиш мумкин:

-Одамга ўлим тилаш (ўл, ўлсин) тушунчаси билан борлиқ эвфемик қарғиш воситалари

-Молга ўлим тилаш (ўл, ўлсин) тушунчаси билан борлиқ эвфемик қарғиш воситалари

-Молга эгасининг ўлими билан боғлаб ўлим тилаш эвфемик қарғиш воситалари

-Туғмаслик, бефарзандлик билан борлиқ эвфемик қарғиш воситалари

-Камбағаллик билан борлиқ эвфемик қарғиш воситалари ва ҳоказо.

1. Ўл (ўлгин, ўлсин) тушунчасига нисбатан қуйидаги эвфемик қарғиш воситалари қўлланилади: баҳоринг қишга айлансин; тахти торинг чаппа қайтсин; даврингга дев дорисин (тегсин); садрингга кирай (садрингни тепай); боришинг бўлсин, қайтишинг бўлмасин; Оқ тош, қора тош, бора-бора ўмақон ош; оёғинг билан бориб, бошинг билан қайт; хонасалот бўл; оғзингга сув томизай; онанг (отанг)нинг ёнига (олдига) олиб борай (ўлган бўлса); отанг (онанг) чақиргир

(-син); юзингни отанг (онанг) кўрсин (-гир); жағ (ияк)ингни боғлай: болаларинг отамлаб қолсин; хотининг тўрамлаб қолсин; болаларинг етим бўлсин; болаларинг ота-онасиз қолсин; болангни боқиб олай; тоғдан уч (учгин, учгир, учсин); молинг еттингга сўйилсин (кетсин); молинг қирқингга сўйилсин (кетсин); молинг қораошингга сўйилсин (кетсин); молинг шанозангга буюрсин; молинг ёмон кунингга кетсин (буюрсин); отинг даврангга боғлансин; кўкингни кияй; яшил (яшин) урсин; яшамагур; тобутингни кўгарай; тобутингни йўнай; шу ёғоч тобут чўп (инг) бўлсин; тобутта солай; тобутга олай; тобутингга боғлай; тобутингга тош отилсин; тобутта торгай; жанозангни ўқий; тобутингга ёпилсин; тобутинг ерда қолсин; тобутингни ҳаммол кўтарсин; хайротингга кетсин (буюрсин); исқотингга кетсин (буюрсин); тахтага олай (тортай); сочингни тахтага сая (сочинг тахтага ёйилсин); сочимни ёй; юз-бетимни юлай (кейинги учови, айниқса, аёлларга тегишли); сувингни қуяй (солай); кифтинг (елканг)ни ушлай; халтага ўрай (халталай); кафанингни бичай; кафанга ўрай (кафанлай); кафанингни калта бичай; сурпга ўрай; кафан бўлсин (кафанингга кетсин); кафансиз (бекафан) кўмилгир; кафан элтма (-гир); ювғич (ғассол) олсин; ювғич (ғассол)га берай; мурдашўй олсин (мурдашўйга берай); юзингни ювғич (мурдашўй, ғассол) кўрсин; гўрга калланг; гўрга кўзинг; гўрга чакканг; гўрга солай; юзингни гўр кўрсин; мозорга олиб борай (мозорга қўяй); юзинг (афтинг, турқинг, кўзинг) қуригур; соқолинг (афтинг, юзинг, кўзинг...) гўрда чиригур (чирисин); кўзинг тупроққа тўлсин; гўринг куйсин; гўрда ётмагур; гўр қабул қилмасин; гўр олиб отсин; тупроғингдан (хокиихлосингдан) олай; тупроғингни тортай; тупроғингни тайлай (ташлай); кўмай (кўмиб келай); қўяй (кўйиб келай); жойи ростонингга қўйиб келай (олиб борай); чапаклаб (чапак чалиб) қолай; азангни очай; мотамингни тутай; гўринг бошида ўтирай; атрофингга гул экай; гўрингни шивай (сувай); гўрингни шиширай (супурай); бахтинг қора кийсин; тут пишиғини кўрмагур; ошингни ей; шўрвангни ичай; еттингни ей; қирқингни ей; йил ошингни ей; яна баҳорни кўрмагир (-гин); дубаргазор-

ни кўрмагир (-гин); себаргазорни кўрмагир (-гин); яна кўчиб чиқишни кўрмагир (-гин); яна яйловни кўрмагир (-гин); бола юзини кўрмагир; туғмай туғралгир (-гин); қора боссин (босқир); боланг қорингда қолсин; қоранг ўчсин; овоз (товуш, сес)инг ўчсин (ўчқир); қоранг қора товдан ўтсин; Хўжайдод ога (мозор)га боргир; овоз (товуш, сес)инг гўристондан келсин; Худо олсин; Худо кўтарсин; дафъ бўлгур; арвоҳга айлангир; қора ерга солай (қора ерга боргир); номинг (отинг) учсин (ўчгир); ер ютгур; ер тортгур; бешигинг бўшаб қолгур (-син); қирилиб кетгур; тухуминг қуригур каби.

2. Молга ўлим тилаш билан боғлиқ эвфемик қарғиш воситалари: қирилгир (қирилиб кетгур, қирилиб кетсин); уруғинг қуригур (қурисин); дори бўлгир; тушиб қолмагир; битта қолмагир; маҳак бўлгир; бўри дорисин (бўри есин, бўри егир); бўрига ем бўлгир; ғажир егир (ғажирга ем бўлгир); ҳаром қотгир; теринг ёйилгир (терингни ёй); теринг шилинсин (терингни шилай); терингни чориқ қилай (теринг чориқ бўлгур); терингни супра қилай (теринг супра бўлгур); терингга сомон тиқай (терингга сомон тиқилгур); терингга туз тепай (терингга туз сепилгур); терингни ошлай (теринг ошлангур); оқсил тексин; қорасон тексин; ўлат тексин; вабо тексин; қузғун егир; лош бўлгур; жалоллагир (ёмонлагур); хориш бўлгур; сакуч очқир; ичагинг тор бўлгур (ичагингни тор қилай); даштда қолгир; гўштингни ит (бўри, ғажир, қузғун)лар есин; калла-поча бўлгур каби.

3. Молга эгасининг ўлими билан боғлиқ ўлим тилаш эвфемик қарғиш воситалари: ис-чироқ бўлгур; исга сўйилгур, жанозага сўйилгур, маъракага сўйилгур; сағана бўлгур; чалпак (чўзма) бўлгур; қора ош бўлгур (бўлсин, қораошга кетсин); қонталаш бўлгур (бўлсин); тарана (таркона) бўлгур; исқотга кетгир (кетсин); еттига кетгир (кетсин); қирққа кетгир; еттига (қирққа, қораошга) сўйилгур каби

Бунда: а) мол орқали эгасига ўлим тилаш эвфемик-қарғиш воситалари: сабил (сабил бўлсин, сабил бўлгур), ордона қолгур (ордона қолсин: ордона – орқада қолмоқдак); бе эга (эгасиз) қолгур (қолсин), бесойиб (бесоҳиб) қолгур, даврага боғлангур (азага боғлангур), тобут ортлгур (тобут ор-

тилсин), зор қолгур; б) эгаси орқали молига ўлим тилаш эвфемикқарғиш воситалари: қўтонинг қуриб қолсин, кўканин (қўшоғинг, қўранг) қуриб қолсин, тухуми молнинг қолмасин, маърашга молнинг қолмасин, оғзинг оқлик кўрмасин, туёғинг қирилсин кабилар фарқланади.

4. Туғмаслик, туғмай ўлиб кетмоқ тушунчаларнинг эвфемик қарғиш воситалари: бола (фарзанд) кўрма; бола юзини кўрмай ўт; туғмай тўғралгир; кўлинг бешик кўрмасин; «инга»га зор бўлгур; «туёқ»сиз ўт («туёқ» кўрма); зурриёт кўрма, безурриёт ўт: ном-нишонсиз ўт; «тирноқ» кўрмай ўт; ном-нишон кўрма; бесамар ўт (кет); чироқсиз (бечироқ) ўт; чироқ кўрма; иккилаума (-гир) каби.

5. Камбағаллик тушунчаси билан боғлиқ шаклланган эвфемик қарғишлар: косанг оқармасин; оғзинг оқлик кўрмасин; кўнарги (уютки, томизғи)га зор бўлгур (-гин, -син); яйлов кўрмай ўт (-гир, -син); бошинг ўтов кўрмасин; қўтонинг қўй кўрмасин; маърашга маҳагинг бўлмасин; «ча» дейишга эчки, «қўш» дейишга қўй, «бош» дейишга мол тонма (-гур, -син); биринг икки бўлмасин; бир тўнинг икки бўлмасин; оёғинг изанги (узанги) кўрмасин; нонга зор бўлгур; қорнинг (нонга...) тўймагур (-син) каби.

Энди шу ўринда юқоридаги «ўл» («ўлмоқ») тушунчаси билан боғлиқ гаплар қарғиш (ўлим, ёмонлик исташ, тилаш) воситалари бўла туриб, қандай қилиб эвфемик восита бўла олади деган бирмунча ҳақли саволга жавоб шуки, 1) эвфемик маъно мезони (бу ҳақда 1-бобда тўхталганмиз)ни белгилашда табу тушунча ўрнида қўлланилаётган воситаларнинг нисбатан юмшоқлик даражаси назарда тутилади; 2) эвфемик қарғиш воситаси табу тушунча (ўл, ўлгин, ўлсин)нинг, яъни денотатнинг бевосита ифодаси эмас, балки коннотати, яъни кўчимлашган, рамзийлашган тасвирий ифодасидир; 3) қолаверса, қарғиш тушунчаси қанчалик эвфемалаштирилмасин, унинг салбий, нохуш таъсири хотирадан бартараф бўлиб қолмайди ҳам; 4) эвфемик қарғиш воситаларининг шаклланишида қон, жон, кафан, тахта, сув, ювғич (ғассол), гўр, тупроқ, тобут, хайрот, аза, мотам, етги, қирқ, йил каби таянч (реализатор) сўзлар қатнашди. булар ҳам барибир ўлим тушунчасини эслатиб туради.

Бундай фикрни бошқа турдаги қарғиш воситаларига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Масалан, бола кўрмагир, бешик: кўрмагур, чироқ кўрмагур, туёқ кўрмагур, тирноқ кўрмагур каби қарғиш воситалари, қарғишлигидан қатъи назар, туғма, туғмай ўт (табу тушунча)га нисбатан эвфемадир ва ш.к.

Куйида эвфемик қарғишга доир бадиий асарлардан мисоллар келтирамиз: Ҳа, қирчинингдан қийил-ян, қирчинингдан қийилгин. Ҳа, хурмоларинг бошнингдан қолсин, боштинангдан қолсин (201-б.) Келин, -деди онамиз, - анави ошингни ейин Матросов нима деяпти (123-б.). Кекирдагингни чўза берма ошингни ейин (100-б.). Матросовни кафангинасини бичайин! Э, қирилиб қиргинни олдидан кетсин, бундайчикин қаҳрамон! (92-б.). Ҳа, фотиҳангга борайин сендайчикин Матросовни, фотиҳагинангга борайин! Ҳа, пахталаринг қиёмат кетсин-а, пахталаринг қиёматгина кетсин! (92-б.). Илойим, қум қўйилсин оғзингга (161-б. – мисоллар Т. Муроднинг «Отамдан қолган далалар»идан). Илоҳи, тили калимага келмасин (Н. Эргашев, «Узанбий авлодлари», 79-б.). Бу зор қолгир сарка ўн кундан бери тутқич бермаяпти (П.Қод., «Қора кўзлар», 67-б.). Бўрининг бетини мурдашўй кўрсин (27-б.). Омин, ўз отангни уйингдан ҳайдаган бўлсанг, Илоҳим, косагинанг таги оқармасин! Отамлаб йиғловчинг бўлмасин! (254-б.) Ҳа, ошингни ейин, сендай хешимнинг!.. Илоё, оламдан бепушг ўтгин! Менинг ёшимга етолмайин жувонмарг бўлгин, Аллоҳ Акбар деди. Илоё, оғзингдан чиқиб ёқангга ёпишсин, - деди Барчин хола (296-97-б.). Бети қурсин, бетидан бузилсин (пес бўлмоқ маъносида) – (275-б. – мисоллар Т.Муроднинг «Ойдинда юрган одамлар»идан). Юзингни «Бовали» (қабристон номи) кўрсин (Н.Эргашев, «Ўзанбий авлодлари», 21-б.). Олдингдан қора пишак (мушук) чиқсин (сўзлашувдан).

Эвфемик қарғиш, хусусан, халқ оғзаки ижодида, ривоятларда ҳам ифодасини топган.

Ўзининг дўмбира садоси, найининг навоси билан ўтиб кетаётган карвонни тўхтатиб, юрдирмай қўйган бир чўпонга сарбон қуйидагича мурожаат қилган:

Қув ёғочни бунчалар қўйлатмагил,
Қув ёғочдай қувраб қолгил, эй чўпон
Бўталарим бунчалар бўзлатмагил,

Бўталардай бўзлаб қолгил, эй чўпон.
Наво айлаб қалбимни тилкаладинг,
Найингдек сарғайиб қолгил, эй чўпон.
Манзилима етолмайман энди мен,
Манзилингга етмай қолгил, эй чўпон.

(ривоят Бойсун туман, Мачай қишлоғида яшаган 80 ёшли
Омонтурди Менгликул ўғлидан)

Юқоридаги қув ёғочдек қувраб (қуриб) қолмоқ, бўталардай
бўзлаб қолмоқ, Найдай сарғайиб қолмоқ, манзилга етмай қолмоқ
– мурод-мақсадингга етма – ўл! тушунчаларининг эвфемик тэс-
виридир.

Тадқиқот кўрсатадики, қадимги халқлар, хусусан, тоғ халқ-
лари чорвадорлари нутқида қарғиш воситалари катта миқдор-
ни – қатламни ташкил қилганки, булар ҳозирги адабий тилда
сўзлашувчилар нутқида қисман сақланиб қолган. Бу қарғиш
воситалари, унинг эвфемикаси тарихий-этнографик ҳодиса си-
фатида этнолингвистика, социолингвистика фани томонидан
махсус ўрганилиши кераклигидан далолат беради. Бошқача
айтганда, ҳар бир қарғиш ёки олқиш воситаси муайян удум,
расм- русум билан боғлиқ пайдо бўлганлигидан, уларнинг кўпчи-
лиги бугунги тил эгалари учун тушунарли эмас, ёки ғайритаби-
ий бўлиб туюлади. Шу муносабат билан қуйида бирор удум
ёки қарғиш, ўлим билан боғлиқ қўлланган айрим эвфемик воси-
таларга доир изоҳ берамиз:

Бемор сакарот устида ибораси у ўлади, ўлаяпти тушунча-
сининг эвфемик воситасидир. Сакарот – арабча (бирлиги-сак-
рат) талваса, васваса; сакарот ул-мавт – ўлим талвасаси, Азро-
ил билан жон талашаяпти маъносиди: Азроил ўлаётган кишига
одам қиёфасида келиб, зўрлик билан жонни олиб кетади деб
тушунилган. Жон берди, жон таслим қилди, жонини олди,
жони чиқди, жони узилди, жони парвоз қилди, жони учиб
кетди каби иборалар мана шу жараён билан боғлиқ шакллан-
ган. Ўзбек тилида ўлди тушунчасининг 400 га яқин эвфемик
воситаси маълум (77; 78).

Ўлган кишига бошқалар, хусусан, марҳумнинг аёл қарин-
дош урувлари сочини ёйиб (жамалаги ечиб ташланган бўлади),
белини боғлаб, бетини (юзини) юлиб, чапақлаб, кўкрагига уриб

садрга тушади (Садр – арабча кўкрак). Садр – давра, қур бўлиб, айланиб, ер тепиб мотам қилиш удуми. Ўртада гўянда (айтувчи) аёл марҳумнинг сифатларини қўшиқ қилиб куйлайди. Бу одат, яъни садр қилиш (садрга кириш, садр тепиш, садрга тушиш) ҳозир ҳам айрим тоғ қишлоқларида мавжуд (131, 70-75).

Ўл (-гин) ўрнида қўлланган сочимни ёй, даврангга кирай, садрингга кирай, садрингни тепай, чапаклаб қолай, чапагингни чалай, чапагингни урай, бўтадай бўзлаб қолай каби эвфемик қарғишлар ана шу удум асосида шаклланган.

Ўлган, хусусан, йигит киши бўлса, оти унинг мотам даврасига қонтариб боғланган (тобути отига ортилган ҳам). От ҳам эгасига мотам тутади, ҳатто йиғлайди. Марҳумнинг қийиқчаси ёки дастрўмоли отининг жиловиغا боғлаб қўйилади. Бу удумни Музайяна Алавия қуйидагича тасвирлаган: Йигит киши вафот этса, отини ясатиб, ўлганнинг кийимини отининг устига ташлаб отнинг атрофида йиғлайдилар. Бу отни «от тўрлади» деб аташади (11, 195).

Бу удум бойсунлик шоир Сафар Омоннинг:

Садрингга бедовгинанг сувлиқ тортиб бойланди,

Фироқингда онагинанг кўк каптарга айланди («Лайлатул қадр», 36-б.) мисраларида ёрқин акс этган.

Отнинг даврангга боғлансин, тобутинг отингга ортилсин, отинг кишнаб қолсин, отинг безга (эгасиз) қолсин каби эвфемик ифодаalar ана шу асосда шаклланган.

Эшикдан кириб, тешикдан чиққин (мурда қадимда эшикдан эмас, деразадан олиб чиқилган); оёгинг билан бориб, бошинг билан келгин (бирор жойга бориб вафот этган киши, удумга кўра, боши уй ёки қабристон томонга қаратилиб олиб келинган); боришинг бўлсин, келишинг бўлмасин (бор-у, лекин ўша ерда ўлгин – тирик келмагин) каби қарғишлар ҳам ўл (-гин) тушунчасининг эвфемик ифодасидир.

Спарталикларнинг жангга кетаётганларга: «Қалқонда бориб, қалқонда қайт» («Қадимги дунё тарихи»дан) эвфемик олқишида қалқонни йўқотма, илоҳо, қалқонинг йўқолмасин (қалқон йўқолиши – ўлим), қалқонсиз қайтмаслиги (ўлганда ҳам қалқонда олиб келинган) тушунчаси мавжуд.

Тобут олиб кетилаётганда, хусусан, у ёмон одам бўлса, одамлар билдирмай (қайтиб келмасин маъносида), орқасидан майда тош отишган. Тобутингга тош отай (тош отилсин) қарғиши шу асосда пайдо бўлган. Тобут ўрнида чўбин от, тўрт оёқли чўбин от эвфемаси қўлланилган. Аҳмад Яссавий: бир кун ўласан, тобутга тушасан маъносида «Тўрт оёқли гўбин от, Бир кун сенга етаро» дейди.

Жавобнома ёздириг гапи – марҳум гуноҳкор, саволларга жавоб беролмайди, қабрда қаттиқ азобда қолмасин тушунчаларига нисбатан эвфемик ҳодисадир.

Гўр бошига борган киши қабр тупроғидан бир ҳовуч олиб, унга дуо ўқиб дам солади: йиғиштирилган тупроқ (хокиихлос дейилади) марҳумнинг бош томонига тўкилади. Бу гўё марҳумга тасбеҳ айтиб туради. Хокиихлосдан ёки қабр тупроғидан уйга қайтувчилар (ўлик тутмасин, ушламасин; гумон қилинса, сувга солиб ичиш учун) ҳам бўлади.

Хокиихлосингдан олай, тупроғингдан олай, тупроғингни ташлай қарғишлари ўл (-гин) маъносида қўлланилган эвфемик воситалардир.

Таборақ ўқилиб, одамлар қабр бошидан қўзғалганда, кимнингдир: «Марҳум қандай одам эди?» деган саволига халойиқ одатда: «Яхши одам эди», деб жавоб берадики, бу эвфемик гап гўё кулоқ солиб турган Мункар-накрин юмшатиш учун хизмат қилади, яъни бу одамга азоб бериш керак эмас демоқчи бўлишади.

3.5.2. Эвфемик олқиш воситаларини ҳам бош (табулаштирилган) тушунчага нисбатан қуйидагича таснифлаб-мундарижадаб ўрганиш имконияти мавжуд:

1. Ўлма ёки узоқ яша тушунчаси: умринг узун (узоқ) бўлсин; умринг, ризқинг фароғ бўлсин; умрингдан барака топ; чинор умрини берсин; чинордек умр кўр (-гин); умринг зиёда бўлсин; завол кўрма; жонинг тошдан бўлсин; бошинг тошдан бўлсин; умрингга барака; изли, тубли, посили, болали-чақали, ували-жували, ёғли-сутли бўлсин (чорвадор нутқидан); Хизр умрини берсин; дунё тургунча тур(-гин); дунё борича бор бўл; кўп яша; юлдузинг ўчмасин (кўчмасин), чироғинг ўчмасин (сўзлашувдан); бахтин-

гиз барқарор бўлсин; домм соғ-саломат бўл; кўкар; ўн; ўс; камол топ каби воситалар билан эвфемалаштирилган.

Эвфемик олқиш воситалари дуои хайр, дуои олқиш теърий ва насрий матн шаклларда ҳам бўладик, бу Э. Воҳидовнинг қуйидаги мумтоз мисраларида тўла намоён бўлган:

Куй авжида узилмасин тор,
Шеър ярмида синмасин қалам.
Яшаб бўлмай умрини зинҳор,
Бу дунёдан кетмасин одам.

Қўлдан тушиб синмасин қадаҳ,
Лаб текканда тўкилмасин май.
Тўхтамасин уриб турган қалб,
Бошлаб қўйган қўшиғи битмай.

1-куплетнинг 1-2 - мисраларида йигитлик чоғи – куй авжи; шеър ярми; ўлмаслик-тор узилмасин, қалам синмасин, мажозий, тасвирий эвфемалари билан; 3-4 - мисраларда илгари сурилган фикрлар – ҳеч ким ёш ўлмасин тушунчасини мустаҳкамлаш учун хизмат қилган.

Бир қарашда, 2-куплетдаги ғоя 1-куплетдаги ғояни такрорлагандай кўринади. Лекин аслида бундай эмас. 2- куплет 1-куплетдаги ғояни тугалловчи – олий босқич: қадаҳ синмаслик, май тўкилмаслик, қалб тўхтамаслик мажозий эвфемалари қўшиқ (ҳаёт, умр)нинг битиши билан узвий боғлиқ бўлиб, буларда бир бутун ҳолда боқи:“ умр, мангуликка даҳлдорлик мураккаб метафорик эвфемик матн орқали яқунланган.

Э. Воҳидов услубининг мукамаллиги шундаки, саккиз мисра шеърда ўлим билан боғлиқ саккизта эвфемик олқиш воситаси қўлланилган.

2. Бой бўлмоқ тушунчаси билан боғлиқ эвфемик олқиш воситалари.

Одатда кишилар, хусусан, чорвадор тиллангиз, пулингиз, молингиз, туянгиз, ҳукиз-сигирингиз, кўй-эчкингиз кўп бўлсин ёки умуман, бой бўлинг деяверишдан тийилади. Бунинг ўрнида қўтонингизга барака берсин; қўтонингиз тўлсин; бирингиз икки бўлсин; бирига-юз, юзига-минг берсин; кўканингиз (қўшоғингиз, қўрангиз, қўтонингиз) тўлсин; ҳайдага-

нингиз қўй бўлсин, чайнаганингиз мой бўлсин; тупроқ олсанг олтин бўлсин; таёқ эксанг кўкарсин каби эвфемик олқиш воситалари қўлланилади.

С. Айнийнинг «Қуллар» романида Қилич халифа қароқчиларни қуйидагича дуои олқиш қилади:

Ўнтасини ўрдан берсин,
Қирқтасини қирдан берсин,
Бошбоғини боғлаб берсин,
Қозигини қоқиб берсин.

Ушбу матнда қўй номи (табулаштирилган) ўнта, қирқта; бошбоғ, қозик сўзлари билан пардалаб (эвфемалаштирилиб) ифодаланган. Бу ҳолат айни замонда, эвфемик олқиш матнининг шаклланишига сабаб бўлган.

3. Сафарга кузатиш (асосида ўймай бориб кел тушунчаси) билан боғлиқ эвфемик олқиш воситалари.

Бу вазифада хайр, оқ йўл (Хайр ўғлим, оқ йўл бўлсин – Ҳ.О.), яхши бор; ой бориб омон, соғ бориб саломат қайт (кел); йўлинг беҳатар бўлсин; йўлинг ойдин бўлсин; сафаринг беҳатар бўлсин; олдиндан ой чиқсин, орқангдан-қун (қуёш); йўлинг бўлсин; Босган изинг-эй, гул бўлсин (қўшиқ); Олгин – олдирма, тўлгин – тўкилма; Аллоҳ – ёр, пирлар мадаккор, Хизр алайҳиссалом: жиловдор бўлсин (дуои олқишдан).

4. Жаннатга кирсин тушунчаси билан боғлиқ эвфемик олқишлар.

Бу вазифада имонини берсин; номаи аъмоли ўнгидан келсин; Худо раҳмат қилсин; раҳматига олсин; марҳамат қилсин; мағфират қилсин; фарқи раҳмат, шоҳистан жаннат қилсин; жойи жаннатда бўлсин; ҳавуз ул-кавсардан сероб бўлсин; гўри нурга тўлсин (ҳуру нур бўлсин); гўри равшан бўлсин; руҳи муқаддас бўлсин; арвоҳи шод бўлсин; охирати обод бўлсин; даргоҳига қабул қилсин; у дунёсини обод қилсин каби эвфемик олқиш воситалари қўлланилади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, тўғридан-тўғри жаннатга кирсин деб айтилмай, уни эвфемик дуолар орқали баён этилишига сабаб диний-ахлоқий одоб нормасига риоя қилинишидир.

Мусулмон халқларида: «Раббана, атина фиддуња ҳасанатан ва фил охирати ҳасанатан ва қина азабаннар» (Эй Ал-

лоҳимиз, марҳумларимизни бу дунёсини обод, охиратини ҳам гўзал қил, дўзахдан ўзинг асра).

Худо бандам десин, Муҳаммад умматим десин, чоҳорёрлар дўстим десин, Иброҳим Ҳалилуллоҳ миллатим десин, Имоми Аъзам мазҳабим десин, Биби фотима кўчагим десин мазмунидаги дуои хайрларида ҳам жаннатга бормоқ тушунчалари эвфемалаштирилган ва ҳоказо.

Эвфемик олқишларга доир бадиий адабиётлардан мисоллар: Урушнинг оти ўчсин. Бу орден-медалларни мен тақдим, сизларга тақиб насиб этмасин, – деди сержант Орзиқулов. Илоё, учушни охирги кўрган биз бўлиб қолайлик (Т.М., «От кишнаган оқшом», 363-, 415-б.). Бу олқиш-истаклар орқали энди уруш бўлмасин тушунчаси эвфемалаштирилган. Ўғилларингиз ҳам келиб турадимиз?–Қаерда бўлсаям омон бўлишсин, доғини кўрмайин (Ш.Х., «Сўнгги бекат», 185-б.). Бу гапдаги омон бўлишсин, доғини кўрмайин олқиш эвфемалари ўлмасин тушунчасини ёпиш учун қўлланилган.

Баъзан эвфемик олқиш воситаларида хайрихоҳлик эмас, норозилик, мамнун эмаслик, танбеҳ маъноси (дисфемик оҳанг) ифодаланади: Катта бўлиб қолишса ҳам, бу бор бўлгурларнинг болаликлари қолмади-қолмади-да. Мана бу бор бўлгур ўтин ёнмаяпти. Куйлагингни ечиб сувга ташласак бўлмайдами, бор бўлгур (Н.Фозилов, «Саратон», 8-, 9-б.). Ахир, икки йилдан бери режа бажарилмаяпти-ку, барака топкур. Бу ҳаражатларни ким қоплайди, уйнинг бурдойга тўлгур (сўзлашувдан). Бу норозилик заминиди ўлим ёки ёмонлик тилаш йўқ, албатта.

3.6. Оила қуриш билан боғлиқ муомала эвфемикаси

Оила қуриш билан боғлиқ жараён қадимдан муайян тартиб (совчи қўйиш ёки одам қўйиш, унаштириш, тўй қилиш каби)га эга. Оила қуриш билан бирга пайдо бўлган, оила маънавияти, шаъни, зеб-зийнати, иззат-икромидин, диний эътиқоди каби анъаналар билан боғлиқ шаклланган кўпгина урф-одатлар, чунончи, совчи қўйиш удуми ҳам шўро даврида, афсуски, бузилди. Ёшларнинг ўзаро келишуви (баъзан кўча-куйларда)га кўра (баъзан ота-она совчилигида, баъзан совчисиз, ота-она розилигисиз) оила қурилди. Шу сабабдан бўлса керак, Шўровий адаби-

ётларда оила, никоҳ совчилик билан боғлиқ нутқий воситалар, уларнинг эвфемик мумтоз намуналари уқадар кузатилмайди.

3.6.1. Совчи нутқи эвфемаси

Совчилик аслида давлат дипломатиясига ўхшайди, ҳатто ундан ҳам нозик иш. Дипломат давлат номидан гапиради, талаб (баъзан ултиматум) қўяди. Совчи бировнинг уйига (от савдосига, суюнчи олишга, суҳбатлашишга эмас, албатта) бола-сини – қизини олишга боради. Бу жараён ҳар қандай одамни сукут сақлаш, ўйлашга, гапни нимадан бошлаш, нозик иборалар қўллашга, эҳтиёт бўлиб сўзлашга, ўйлаб жавоб беришга мажбур қилади. Шунинг учун ҳам совчилар гапга чечан, гапдон, суҳандон, сўзамол, доно, зукко, топқир, зийрак, донишманд, босиқ, психолог, айни замонда, кўпни кўрган, оқ-қорани таниган, эътиборли, баобрў кишилардан танланган.

Умуман, оила қуришда совчининг нотиқлик маҳорати катта рол ўйнайди. Масалан, совчи қизнинг ота-онасига: Биз совчимиз. Сизнинг бир қизингиз бор экан. Куёв бўлмиш (ёки фалончиевнинг ўғли фалончи)га (шу қизингизни) беринг. У кўп вақтдан бери қизингиз билан юрар экан. Уларни тўй қилиб, эр-хотин қилиб қўшиб қўйишдан бошқа чора йўқ каби; ёки куёв бўлмишнинг отасини, мансаб-мартабаси, давлату савлати, қасри, машиналарини кўкларга кўтариб: Қизингизни берсангиз шундай хонадонга борасиз-да, бундан яхши жойни тополмайсиз (Бозор савдосини эслатувчи). Қизингиз уйда ўтириб қолади (агар қизнинг отаси таниш бўлса). Бошингизни ғалвага қўйиб нима қиласиз, қизингизни бошингизга ёстиқ қиласизми, қари қиз бўлиб қолади каби салбий таъсир қилувчи, қиз хонадонининг иззат-нафсига тегувчи дисфемик нутқ эгалари (совчилар) ҳам борки, бу – нохуш воқеликларнинг юзага келишига, қош қўяман деб кўз чиқаришга сабаб бўлади.

Тоғай Муроднинг «Ойдинда юрган одамлар» асарига Оймомо (егим қиз) учун акаси Эсон қассобнинг уйига келган совчиларнинг бири (Эсон қассоб билан таниш) чойдан кейин, бирданига: Синглингни бошига бахт куши қўнди, учириб юборма (яхши куёв ёки эр топилди, синглингни бер тушунчасининг эвфемик ифодаси) деган гапига Эсон қассоб: Аслини билмай сўз

демаслар, Наслини билмай қиз бермаслар мақоли билан ўринли жавоб беради (219-б.).

Ҳа ёки йўқ жавобини ололмаган совчилар йигитнинг кимлиги, асли-наслини эфемик воситалар билан тавсифлагач, Эсон қассоб: «Мен бир нима деёлмайман. Оғайни, жамоа бор, қиз боққан янгаси бор. Яна бир келинлар, маслаҳатлашиб олайлик», – дейдики (221-б.), «ҳа», «майли», «розиман» тушунчаларига мойилликнинг эфемик ифодаси намоён бўлган.

Совчининг нутқий фаолиятида икки этап бор: 1) совчи қизнинг отасиникига борганда, совчи эканлигини иложи борича очиқ, яъни гап билан (биз совчимиз, қизингизга келдик шаклларида) эмас, психологик сигналлар, сукут сақлаш каби ҳаракатлар, совчиликни англатувчи қулликка келдик, эшик ёки ҳовли супуришга келдик, қариндош бўлиш учун келдик, бир фарзандингизнинг қўлини сўраб келдик, бир болангизни бизларга фарзандликка берарсиз деб келдик, бир қизимиз (ёки фарзандимиз) иккита бўлсин деб келдик, бизнинг фарзандимиз сизга ҳам ўғил бўлсин деб келдик, чақирилмаган (кутилмаган) меҳмон бўлиб келдик каби анъанавий эфемик гаплар орқали англатилади: Сариха ора хайрли ишга қўл уриб, Маржонбийникига «қулликка» келди. Шу тариқа Жанғилой Бобоқулига қаллиқ бўлиб тушди (Н.Эргашев, «Ўзанбий авлодлари», 103-б.).

2) совчилиги аниқ бўлгач, асосий мақсадга ўтилади. Ўзи келган хонадон ҳақида қисқа ва камтарона тавсиф беради. Бунда совчи бўлиб келган оиланинг тагли-тубли, кўрган-кечирган, худотарс, зиёли, маданиятли, таълим-тарбияли, мўмин-қобил, эътиборли, иззат-икромли, ахлоқ-одобли, меҳнаткаш, ҳалол, пок, ҳамма ҳавас қиладиган, ибратли оила эканлиги таъкидланади.

Энди А.Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидан совчилкнинг ахлоқ-одаб нормаси, совчи нутқининг мумтоз, ноёб намунаси акс этган қуйидаги матини келтирайлик: Қутидорнинг уйига совчи бўлиб келган Зиё шоҳичи билан Ҳасанали узоқ вақт гап бошлай олмайди ва ниҳоят гап асносида Қутидорнинг: - Бек саломатми? (Қутидор бунгача Отабек билан учрашган, Отабек уйда бир марта меҳмон ҳам бўлган) деган саволига Зиё ака сўз ўнқови келганини пайқаб:

– Бизнинг сизга чақирилмаган меҳмон бўлишимиз ҳам Отабекнинг соғлиги учундир, – дейди.

Кутидор бу жавобдан бир нарса тушуна олмади ва шунинг учун ҳам қайталаб сўради:

– Отабек соғми?

– Бу кунгача Отабек саломат, – деди Зиё ака салмоқлаб, аммо бекнинг бундан кейинги соғлиги сизнинг қўлингизга қолганга ўхшайдир.

Кутидор яна тушуна олмай таажжуб билан меҳмонларга қараб олди.

– Тушунолмадим...

– Яъни Отабек бу кунгача саломат, – деди Зиё ака яна. – Аммо бундан кейинги соғлиги сизнинг қўлингизда...

– Менинг қўлимда?

– Сизнинг ихтиёрингизда.

– Отабек каби бир йигитнинг соғлиги ҳар бир ақлли киши учун мақсад бўлса ҳам, – деди таажжуб билан Кутидор, – лекин сўзингизнинг шуниси қизиқдирким, бир йигитнинг соғлиги қандай қилиб иккинчи бир кишининг ихтиёрида бўлсин.

Зиё ака бояги вазиятни бузмади:

– Ажабланмангиз, ўртоқ, деди, – Бекнинг бундан кейинги соғлиги сизнинг ихтиёрингизда; бу ўйин эмас-тўғри гап (45-б.).

– Муҳаббат деган нарса жуда оз кишиларга насиб этадиган бир дурри бебаҳодир, – деди Зиё ака. – Қадрдонимиз Юсуфбек-ҳожининг ўғли Отабек бир неча кунлардан буён финҳоний бир дард билан оғрир... Шариат ишига шарм йўқ дейдилар, ўртоқ, агарчи сиз билан менга бирмунча оғирроқ бўлса ҳам яна сўзлаб ўтишга ҳожат бор: кунлардан бир кун тақдир шамоли юрадир-да, бир кимсанинг ифбат пардаси остида ўлтирган қизининг юзидаги ниқобини кўтариб, иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифага рўбарў қиладир. Шу дақиқадан бошлаб Бекда у афифага нисбатан чин бир ишқ туғилади... Гарчи муддао кун каби ошкор бўлган бўлса ҳам нима учундир Кутидор яна ўзини гафогилга солиб сўради:

– У кимнинг қизи эмиш?

Зиё шоҳичи:

– Сизнинг каримангиз, – деди.

Зиё шоҳичи гапида давом этди:

– Биз ўзимизнинг бу келишимизда сизнинг учун дунёга арифулик бир ўғил ҳадия этганимиздек, иншооллоҳ, қайтишимизда ҳам Отабек учун ҳам мужассамаи ифбат бўлган бир рафиқа туҳфа қилармиз (48-б.).

Қутидор ҳам ўзининг оғзига тикилиб турувчи икки кишига қандай жавоб айтиш учун гарангсиган эди.

– Отабек каби бир йигитни ўғил қилиш шарафига ноил бўла олсам ўзимни энг бахтли оталардан санар эдим, – деди ниҳоят Қутидор (47-б.).

Бир қарашда матнда Қутидорнинг гап асносида: – Бек саломатми? деган бир сўроғига совчилар беш марта, бир хил такрорий гаплар билан жавоб бергандай туюлади. Аслида эса совчилар Қутидорнинг бир саволи орқали унинг эътиборини Отабек соғлигини қайта-қайта сўрашга тортиб, шу билан боғлиқ ўзлари ҳам тағдор, тингловчи эътиборини ўзига жалб қиладиган, ишоравий-эвфемик жавоблар билан муддао – мақсадни аста-секин ошқор қилишга эришганлар. Масалан, Қутидорнинг юқоридаги «бек саломатми?» деган саволига меҳмонлар: «ҳа» ёки «йўқ», «соғ» ёки «носоғ» деб эмас, – Бизнинг сизга чақирилмаган меҳмон бўлишимиз ҳам Отабекнинг соғлиги учундир ишоравий эвфемик воситасини қўллайдиларки, бу: 1) биз Отабекнинг совчисимиз (чақирилмаган меҳмон); 2) унинг соғлиги Сизнинг қизингиз Кумуш билан боғлиқ тушунчаларига ишорадир. Кейинги диалогларда ҳам Отабекнинг соғлиги (сизнинг қўлингизда..., ихтиёрингизда... каби эвфемик ишоралар орқали) Отабекнинг Кумушга уйланиши билан боғлиқ эканлиги аён бўлиб боради. Совчилар Қутидорга: Отабек уйингизда меҳмондорчиликда ҳам бўлган экан, қизингизни кўриб (қизингиз ҳам Отабекни кўриб) ошиқ бўлиб, севишиб қолган экан (Бундай баён одоб доирасидан ташқари, албатта) дейиш ўрнига: «Кушлардан бир куш тақдир шамоли юрадир-да, бир кимсанинг ифбат пардаси остида ўлтурган қизининг юзидаги ниқобини кўтариб, иккинчи томондан, бизнинг Отабекни шу афифага рўбарў қилябдир. Шу дақиқадан бошлаб Бекда шу афифага нисбатан чин бир ишқ туғилубдур» эвфемасини жуда ўринли қўллаганлар.

Бу матнда фикр мазмунан II шахсга қаратилган бўлишига қарамай, гап шакли III шахсга кўчирилиб баён этилган: Совчилар Қутидорга: Сизнинг бир Кумуш деган қизингиз бор экан дейиш ўрнида «Бир кимса (Қутидор)нинг бир афифаси (иффатли, Кумуш деган қизингиз) бор экан шаклидаги оригинал эвфемани қўллаганлар.

Ёки Қутидорнинг: – У кимнинг қизи эмиш? саволига совчилар: Сизнинг қизингиз, Кумуш дейиш ўрнида Сизнинг қаримангиз эвфемаси билан жавоб берган. Охирида совчилар Қутидорга: Мана, Сизга куёв топдик дейиш ўрнида Сизга ўғил ҳадия этдик; Отабекка қиз ёки хотин топдик дейиш ўрнида Отабекка мужассами иффат бўлган бир рафиқа тухфа қилдик эвфемаларини қўллаганлар. Майли, қизимизни бераман, Отабекни куёв қиламан дейиш ўрнида Қутидор: – Отабек каби бир йиғитни ўғил қилиш шарафига номл бўла олсам, ўзимни энг бахтлиқ оталардан санар эдим дейдики, бу А.Қодирийнинг буюк сўз санъаткори жанлигидан далолатдир.

Совчи фаолияти қиз томоннинг розилигини олишдан иборат. Розилик эса бўпти, майли, жуда яхши, хўп, розимиз, қизимизни берамиз тарзида эмас, одатда (хусусан, биринчи марта борган совчиларга) уруғ-оғайнилар билан бир маслаҳатлашиб кўрайлик, ўйлашиб кўрайлик, онасидан ёки қизимиздан ҳам сўраб кўрайлик тарзида намоён бўлади. Чунончи, қизимизни беришга розимиз тушунчаси Қутидорнинг «...Аммо бу тўғридаги ихтиёр ўз қўлимда эмас, кўкрак сути бериб ўстирган хотин ҳам бор. Бу тўғрида унинг билан ҳам кенгашишим лозимдир» (47-б.); Эсон қассобнинг (юқорида келтирилган) «Мен ҳозир бир нима дея олмайман, оғайни, жамоа бор, қиз боққан янгаси бор, бир келинлар, маслаҳатлашиб олайлик» (Т.М., «Ойдинда юрган одамлар», 221-б.) тарзидаги юмшоқ нутқларида ўз ифодасини топган. Қизнинг розилиги ҳам «бўпти», «тегаман» тарзида эмас, кўпинча, сукут сақлаш йўли билан намоён бўлади. Бу жараён янгаси (боқиб олган) билан Оймомо ўртасида қуйидагича кечган: Янга қайин синглиси қўйинга қўл солади.

– Сен нима дейсан?

– Ичман нима дейман?

– Талмовсирама. Бирор нима де. Совчи кепти.

– Кимга?

– Менга бўлармиди сенга-да.

– Эб-ей, мен сизга нима қилдим? Боринг-е! Оймомо терс бўлди. Билқ-билқ қайнаётган қозонга юз берди. Косов билан ўчоқ ковлади.

– Уялсанг-уялмасанг, бу баримизнинг бошимизда бор савдо, - деди янга, -биз ҳам сендайин уялиб эдик. Мана оқибати жиянинг шўрпиллатиб-шўрпиллатиб эмиб ўтирибди... Менга қара, бугун, бугун бўлмаса эртага барибир келин бўласан. Жойи чиқиб турибди, хўп дея бер. Қоплон икки елкасига уй тикса бўладиган йигит.

– Мен ундайчикин одамни билмайман...

– Энди биласан-да. Айтганимдан қолма. Чиройинг борида чинорингни топ.

Бу диалогик нутқ – ҳамма қизлар ҳам эрга тегади, хотин бўлади, туғади, она бўлади, бола эмизади, катта қилади. Агар ҳозир эрга тегмасанг (чинорингни топмасанг) эрсиз, қари қиз бўлиб қолиб кетасан. Қоплон жуда зўр йигит каби очиқ ёки дисфемик ахборотнинг эвфемик матнидир.

Ёки янгаси сенга совчи кепти деганда, Оймомонинг: «Эб-ей, мен сизга нима қилдим? Боринг-е!»; Қоплон номи тилга олинганда: «Мен ундайчикин одамни билмайман» эвфемик эътирозларида қизнинг сўз билан ифодалаб бўлмайдиган ички бир эмоционал туйғулар, ички бир розилик ифодаланган.

Оймомо чўққа тикилиш кўйи ўтира берди. Чўғ Оймомо юзларидан, Оймомо юзлари чўғдан қолишмади. Янга бўлмиш кенжасини Оймомога берди.

– Бўлди, сукут – аломати ризо, – деди. Янга оғайни-жамоа қошига борди. Оймомо сукутини айтди. Совчилар дастурхонга ўралмиш нонни ўртага қўйди (нонни ўртага қўйди – унаштирилди тушунчасининг эвфемик ифодаси).

Англашиладики, Оймомонинг юзлари қизариб, узоқ вақт чўққа тикилиб, сукут сақлаб ўтиравериши – унинг розиман, тегаман деган хулосага келганлигидан далолатдир.

Совчилик билан боғлиқ бегона, ҳатто душман хонадон вакиллари нутқи ҳам ўзига хос эвфемик ифодаларга эга. Бойсарининг уйига совчи бўлиб келган Сурхайл деди:

Қозонда қайнаган ширбоз гўшмиди,
Шул қизнинг агар боши бўшмиди,
Боши бўшми дейин, сендан сўрайин,
Келин қилиб бирор рўмол ўрайин,
Қоражонга оташтириб берайин.

...

Қизингизни бошида таралган сочи,
Қоражон ҳам йигитларнинг меърожи,
Қоражоннинг вақтин хушлаб турайин,
Қизингман икковин бирга қилайин,
Иккови ҳам ўйнаб юрсин ҳар кеча,
Қизинг билан рўзғор қилсин ўлганча («Алпомиш», 96-б.).

Ушбу матнда боши бўшми – эрсизми; оташтирмоқ - хотинликка олмақ; йигитлар меърожи – юқори, энг олийси, зўри; қизингман бирга қилайин, рўзғор қилсин – бир умр эр-хотин бўлсин тушунчаларининг эвфемик воситасидир.

Бойвича (Барчиннинг онаси) деди:

Қозонда қайнаган ширвот гўш эмас,
Тўрда ўтирган қизнинг боши бўш эмас,
Қизим домод бобосининг улига,
Мол бергани Бойсун-Кўнғирот элида.

...

Ҳар ким ўз элида бекми, тўрами
Қарчиғай қарғага емтик берами (98-б.).

Ушбу матнда тўрда ўтирган қиз – Барчиной, қизим – домод бобосининг улига – барчиной амакиси Бойбўрининг ўғли Алпомишнинг қаллиғи, мол берган – қалин берган ҳам Алпомиш Барчинойни ҳеч қачон Қоражонга бермайди-ку! тушунчаларининг эвфемик воситасидир.

Совчи одатда, ҳар қандай вазиятда ҳам кимлиги (мавқеи)дан қатъи назар, дабдаба, тазйиқ, ултиматум оҳангида муомала қилмаслиги (юқоридаги Сурхайл кампир каби), қиз томон ҳам ахлоқ-одоб қондасига риоя қилиши (қудачилик – минг йилчилик), рад жавоб ҳам ҳақоратомуз, камситувчи, қўпол гаплар (ундай хонадонга берадиган қизимиз йўқ, ерда қолган (кўчада қолган) қизимиз йўқ, улар бизнинг тенгимиз эмас каби) билан эмас, балки кечикдиларингиз, насиб этмаган экан, ёки қизим

мизнинг боши бўш эмас, боши очиқ эмас, боши боғлиқ, бахшидаси, говрабахши, бешиккертиси¹, этакйиртиши, сирғасолдиси, унаштирилгани, аташтирилгани, номзод қилингани, фотиҳахондаси, нон синдирилгани бор каби қадимдан қўлланиб келинган, мумтоз, эвфемик атамалар; ёки вақт эрта, қизимиз ҳали ёш, ўқиши керак каби замонавий эвфемик ифодалар орқали берилиши керак. Бундай муомала фольклор тилида, чунончи, тоғ чорвадорлари аҳолиси нутқида фаол қўлланилади: Вазир Ҳасанхон ўлими олдидан: «Эй ўғлим, англаб қўйгилким, подшоҳнинг қизи сенинг бирла говрабахшидир. Фариб айди: Э, Шоҳсанам менинг бахшидам экан-да» (42, 93). Шоҳимардон пири Ҳакимбекка Ойбарчинни «бешиккертти» қилди («Алпомиш», 13-б.). Бу ерда «бешиккертти»ни бузиш даҳшатли номус ҳисобланарди (П.Қод., «Қора кўзлар», 33-б.). Хулқар ўн яшарлигида Холбекка «фотиҳа» қилиб қўйилган эди. (П.Қод., «Қора кўзлар», 15-б.). Норгулимизнинг «аташтирилган»ига олти ой тўлди («Чағониён», 2003, 17 июн). Менинг севган ёримнинг Найлай «боши боғлиқ» экан (қўшиқ). Бу можароларга менинг «бошим очиқ»лиги сабаб бўлди («Оила ва жамият», 1996, 16 март). Азизлар, огоҳ эмас экансизлар-да, мишг афсус, кечикдиларингиз, жигарпорамизга «нон синдирилган», («Чағониён», 2002, 5 сент.).

Яна мисоллар: Ўртада бир андиша бор, у ҳам бўлса ёшлиқларида этак йиртиш қилиб қўйганимиз, холос (М.И., «Фарғона тонг отгунча», 76-б.). Бизлар ҳам «Қизимиз ёш, қолаверса бир йигитга «бешиккертти» қилинган», деб ипини узиб юбордик (М., «Чўри», 26-б.).

Одатда совчиларнинг қайтиши, яъни натижа сабрсизлик билан кутилади. Ҳаттоки баъзан совчига берилиши керак бўлган бўлдими-бўлмадими, кўндими-кўнмадими, ҳа дедими-йўқ де-

¹ Болаларни туғилмасдан ёки туғилгандан кейин унаштириб қўйиш («бешиккертти») одати бўлган. Бунда бўлғуси қудалар бир-бирларига сўз беради ёки қиз бола туғилса, ўғил боласи бор қутлуғ бўлсинга келишганда, эр киши дўпписи билан, хотин киши бўлса, рўмоли билан иримига уйи султуради. Қиз гомон учаса, қизчанинг бошига рўмолча танғиб ёки бўйнига маржон тақиб кетади. Баъзан чақалоқ қўйлақчасининг этагидан олгини йиртиб қўядилар (М. Алавиёв. Ўзбек халқ марсиим қўшиқлари. –Т.: Фан, 1976. –160-б.)

дими, нима деди каби одатий саволлар (табулаштирилиб) ўрнида кўп ҳолларда, бўрими-тулкими эвфемаси қўлланилади: Совчиликдан қайтган Сурхайил кампирга Қоражон: Қалай, қалай эна? Бўри бўп келаяпсизми, тулки бўп келаяпсизми? – деди. Энаси айтди: Мен борган ердан ҳам тулки бўламанми, бўри бўп келаятибман. Шунда: Эна, бўри бўлганингиздан гапир, – деди Қоражон («Алпомиш», 99-б.).

Ёки совчиларнинг кийит (сарпо) кийиб қайтишлари ҳам қиз томоннинг розилиги англатувчи эвфемик аломатдир. Агар совчи аёллар (аёллар ҳам совчиликка – «қиз кўрди»га борганлар) товоқлари бузилмай қайтарилса, қиз томоннинг рози эмаслиги – кўнмаганлиги, аксинча, товоқлари бўпатилиб, нчига бир жуфт нон, оқдик (оқ мато, рўмол) солиб қайтарилган бўлса, бу – розилик, кўнганлик тушунчасининг эвфемик рамзи ҳисобланган. Бу одат ҳозир ҳам мавжуд.

Маълумки, совчи «бўри» бўлиб қайтгач, йигит ва қизнинг бўлажак эр-хотинлиги расмийлаштирилади. Мана шу жараён унаштирмоқ, патир ушатмоқ, нон синдирмоқ, кўп маълуми қилмоқ, фотиҳа қилмоқ, номзод қилмоқ каби эвфемик иборалар билан аталади.

Этнограф-тилшунос А.Журабоев республикамизнинг кўпгина жойларида унаштириш билан борлиқ бу удум хом тугум, хом оши, хамир учидан патир, кичик сават, кичик патир каби иборалар билан аталишини таъкидлайдики, бу атамалар ҳам берилажак мол-пул, қалиннинг бошланиши тушунчасига нисбатан этнографик-эвфемик воситалардир. Шу билан бирга муаллиф урф-одат номларини ўрганиш этнографик, изоҳли лугатлар тузиш учун қимматли материал бўла олишини ҳам уқтирган (43, 60-63).

Шуни ҳам айтиш керакки, XIX асрнинг охирларига қадар Сурхондарё тоғ чорвадор қишлоқларида бўлажак куёв учун (совчилар орқали) турли анъанавий шартлар – от чопиш, от устидан сакраб ўтиш, кураш (олиш, чавки), кунда (тўнка) ёриш, ўроқ (ўт) ўриш, дарахт (арча, писта, заранг, чинор каби) кесиш каби амалларни бажариш удуми сақланган. Бунда йигитнинг жисмоний соғломлиги, ақл – фаросати, ҳаётга тайёргарлиги синаб кўрилган («Ҳазор савол»даги Маликанинг минг бир

саволи, «Алпомиш»даги Барчинойнинг тўрт шарти каби). Шу удумлар билан боғлиқ халқ орасида «Кунда ёрмай, ёрсиз қолган» (тўнка ёролмаганлигидан севгилисидан жудо бўлган маъносида); «Комакни тор олган» (дарахтни рисолабоп кесолмай, севгилисидан жудо бўлган маъносида); «Оёғи узангига етмаган, қўйнига ярим нон кетмаган» (отдан сакрай олмаган, ношуд, ақлан, жисмонан норасо, палағда йигиб маъносида) каби иборалар мавжудки, булар ҳозир ҳам қавс ичида изоҳлангандек, омадсизлик, бахтсизлик каби нохуш воқеликларнинг эвфемик рамзи сифатида қўлланилади.

3.6.2. Никоҳ нутқи эвфемаси

Никоҳ сўзи арабча – накаҳа (نكاح), никаҳун (نكاح), ўзбекча – никоҳга кирмоқ, уйланмоқ, эрга тегмоқ (21, 1055). Бошқача айтганда, шаръий қоғун асосида қилинган «байъат», «аҳду паймон». Никоҳ билан боғлиқ ўқиладиган «Хутба» ёки муамала ва баёнлар ўзига хос, бирмунча қолиплаган эвфемик матнлардир. Мулла томонидан келин-куёвларга бериладиган саволлар ҳам (Бир-бирингизни севасизми? Сиз бу қизни хотинликка оласизми? Сиз бу йигитга эрга тегасизми? тарзида эмас), келин-куёв томонидан бериладиган жавоблар ҳам (Ҳа, биз бир-биримизни севамиз. Мен бу қизни оламан. Мен бу йигитга тегаман тарзида эмас) исломий ахлоқ-одоб нормалари асосига қурилган бўлади. Яъни мулла нутқида «фалончи ибн фалончи», «Сиз фалончи бинни фалончи» билан жуфтликка (ёки жуфтлашишга), жуфти ҳалолликка, бирлашишга, маҳрамликка (таммаҳрамликка), бирга ҳаёт кечиршишга, умрдошликка, ёстуқдошликка розимисиз (қиздан ҳам шу тарзда сўралди) каби эвфемик саволлар қўлланади (65, 22-23). Ҳатто «ҳа» деган мавҳум тасдиқ ҳам гўё қиз учун ҳаёсизлик ҳисобланганлигидан («ўлиб турган экан» деган тушунча англашилмасин учун), экстралингвистик (полисоний – сўзсиз – сукут) ёки кинетик (имоишора, бош ирғиш) воситалари орқали амалга оширилади. «Сукут–розилик аломати» мақоли шундан келиб чиққан.

Хайрулла домла сўради: Сизким Оймомо Абдубой қизи, ўзингизни Қопланбой Қурбонбой ўрлига бағишладингизми?

– Сукунат. Хайрулла домла охирги – учинчи бор сўради. Жавоб бўлмади. Учдан кейин пуч бўлди. Домла ташқари равона бўлди. – Келин хоҳламаяпти, никоҳни қолдирамиз деди. Шунда оқ парда ичидан: – Ҳа... демиш заиф овоз келди. (Т.Мурод, «Ойдинда юрган одамлар», 227-б.).

Ҳозир ҳам тоғ чорвадорлари ҳаётида никоҳ билан боғлиқ жуда кўпгина удумлар мавжудки, булар орқали кутилган эзгу мақсадлар нутқ орқали ифодаланмайди (новербал ифода). Унинг тағмаёноси атрофдагиларга англашила беради. Масалан, келин ота ҳовлисидан чиқаётганда, куёв уйига келганда ҳам дарвоза икки ёнида гулхан ёқилади, исирик (ҳазориспанд) солинади. Бу зиён-заҳматдан ҳимояланмоқ, сақланмоқ демакдир. Ёки келин-куёв олдини тўсиш-таёқ ташлаш, арқон тўтиш (даставвал, бирор нарса ундириш учун бўлмаган) аслда ҳаётий қийинчиликларни, тўсиқларни енгиб ўтсин; ун сепиш – кўнгил қоралик юз бермасин; сочқи сочиш (сочалоқ) – ризқли бўлсин; «кампир ўлди», «кўй ётқизиш» (келин оёғи остида) – юксак эътиқодлилиқ; эшикка бош уриш (келин боши эшикка тегизилади) – куёв уйининг муқаддаслиги; ойна кўрсатар – тиниқ, ёруғ ҳаёт; соч сийпатар – текис, равон ҳаёт; оёқ бости – ўктамлик (ким – кимнинг оёғини олдин босса тили узун бўлармиш); қўл ушлатар – бир-бири билан боғланиб қолмоқ; куёв елкасидан игна билан ип ўтказиш (чатиб кўйиш) – ажралмаслик; буғдой сепиш (куёв орқасига) – ризқ, серпуштлик; гўдак ушлатиш (келинга) – серфарзандлилиқ; куёв товоқ – куёв томон мардлигини синовдан ўтказмоқ; итялоққа овқат кўйиш – вафодор бўлмоқ; келин салом – келиннинг куёв хонадонига эътиқоди, ҳурмат ва таъзими; учоққа мой томизиш – ризқ-насибали бўлмоқ; «келин ош емади» – совға-сарпо олмоқ; бет очар – мерос олмоқ, «тўққиз» – келинни кига тўйлик материаллари юбориш – тўй келмоқ тушунчаларини рамзий эвфемик ифодасидир.

Бу удумлар Тоғай Муроднинг «Ойдинда юрган одамлар» қиссасида ҳам акс этган: Ит фириллатар, кампир ўлди, соч сийпатар, қўл ушлатар бўлди. Кайвони аёл келин-куёвга ойна тутди – ҳаёти тиниқ бўлсин деди. Никоҳ ўқилиш мобайнида онаси куёв елкасига беқасам чопон ёпди. Беқасам елкасидан игна би-

лан ип ўтказиб олди. Бу, куёв-қайлиқ ҳамиша бирикиб юрсин, ажралиб кетмасин дегани бўлди. Ип учларини тугмади. Келин-куёв тақдир пешонаси тугилмасин деган бўлди. Куёв боши узра бир ҳовуч бугдой сепди. Бу, бугдойдан сероб бўлсин, болачақали бўлсин дегани бўлди (229-233-234-б.).

Келин тонгда турди. Шу хонадонга содиқ бўлиш рамзида итялоғига овқат қўйди. Пориллаб ёнмиш оловга мой томизди. Невара-чеварали бўлиб юраини дея, қўлига гўдак олди. Барча палов еди. Келин бўлса қўлини-да узатмади. Шунда «келин ош емади» бўлди. Юз очар бўлди. Куёв ука чопқиллаб борди. Янғаси юзидаги рўмолини тортиб юборди. Келин юз очди (244-б.). Ой ўтди. Келинникига кўрпа-тўшак матолари билан пахта келди. Бу «тўққиз» деб аталди (225-б.). Исмаат боболар илғари Хулкарга берган «ўққиз»ларини қайтариб олишди (тўғни қайтариш маъносида) (П.Қод., «Қора кўзлар», 37-б.).

3.6.3. Никоҳ тўғни нутқи эвфемияси

Шўро даврида никоҳ тўғни ўтказиш удуми янғича шаклланди: асосан, ёшлар тўғига айланди; кўп ҳолларда қизнинг отаонаси, қариндош-уруғлари ҳам қатнашадиган бўлдики, бундай замонавий никоҳ тўғларида айтиладиган гап-нутқнинг шарқона, одоб-ахлоқ талаби нормасида бўлишини, баъзан эвфемик ифодаларда баён этилишини тақозо қилади. Бошқача айтганда, никоҳ тўғларида сўзланган нутқ ибрат, ўғит, эзгу ният ва истаклар, дуолар ёшларнинг келажаги учун назарий дастур бўлиши керак. Шундай экан, Мана бугун висол оқшоми, икки ёшнинг энтикиб, интикиб кутган оқшоми, икки ёшнинг қовушадиган кечаси; Бир йил ўтиб (баъзан ўтмай, ўтар-ўтмас), шу уйда чақалоқ овози – инғаси эшитилсин; Болалари бир футбол командаси бўлсин; ҳаттоки, «горька-горька» дейиш (ўпишишсин маъносида); келин-куёв бир ўйнаб берсин (ўйинга тушсин маъносида); Эру хотин – қўш ҳўкиз бўлсин; Ўзидан кўпайсин (бировдан кўпаймасин дегандай), ўрталаридан қора мушук ўтмасин каби номуносиб, ибосиз гаплар ўрнида Қўша қарисин, борган жойидан бахт топсин, илдиз отсин; Келин-тушган уйининг қизи, куёв – келин ота-онасининг ўғли бўлиб қолсин;

келин-куёвга меҳр-муҳаббат қанот берсин; Аллоҳ мадалкор бўлсин каби дилкушо эфемик ибора ва ифодалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

3.6.4. Келин ва куёв нутқи эвфемаси

Унаштирилган (фотиҳа» қилинган) кундан бошлаб қиз-келин (келин – келмоқ феълидан), йигит – куёв (куёв – куймоқ феълидан) атамасини олади. Никоҳдан кейин келин тилида куёв ва унинг оила аъзоларининг номлари, куёв тилида келин ва унинг оила аъзоларининг номларини аташ табулашади. Улар бир-бирларининг оталарини – қайнота, оналарини – қайнона, акаларини – қайноға, укаларини – қайин (қайн ини, қайи ука), опаларини – қайнопа, сингилларини – қайнсингил эвфечик воситалари билан атай бошлайдилар.

Қуйида бу атамаларнинг пайдо бўлиши, этимологиясига доир тўхталамиз.

Қайнона (қайнана) атамасида она сўзи борлиги учун хотиннинг онаси тушунчаси англашилиб туради. Бироқ қайин (қайин) нима (бу қайин дарахтининг номи эмас, албатта) деган саволга баъзан тилшунос ҳам ўйланиб қолади. Шу муносабат билан, аввало, қайин сўзининг маъновий ва шаклий ўзгаришларини кўздан кечирайлик.

Қатин туркий сўз бўлиб, қатишмоқ // қотишмоқ (қўшилмоқ, бирлашмоқ, чатишмоқ маъносида) феъли (тарихий ўзаги қат // қот; ҳозирги ўзаги: қатиш // қотиш) ва -ин қўшимчасидан ясалган: қатин – қотин – хотин. Демак, баъзилар ўйлаганидек, хоҳ ва тун (кеча, тун хоҳиши) сўзларидан эмас, қатин // қотин сўзларидан келиб чиққан: «қ» товуши «х»га ўтган.

Ҳозирги қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ тилларида қўлланадиган қатин сўзи ўғузча талаффуз таъсирида кадин (турк тилида), гадин (туркман, озарбайжон тилларида) шаклини олган: «қ» товуши «к», «г» га; «т» товуши «д»га ўтган. Қайин ҳам қатин сўзидаги «т» товушини «й» талаффуз қилиниши натижасида пайдо бўлган (қатин > қайин) ва қайин элементи қайнота, қайнона, қайноға, қайни (қайн ини), қайнсингил, қайнагач (қайнэ-гач) атамалари таркибида қўлланила бошлаган: қайнона – хотин онаси, қайнота-хотин отаси, қайноға-хотин акаси, қайно

па – хотин онаси, қайнсингил-хотин сингилиси, қайишини – хотин укаси каби.

Ёки қозоқ, қирғизча қатинона туркча кадинана, туркманча гадин эне атамалари (қатин, кадин, гадин сўзлари ўзбекча хотин демакдир) ҳам қайнона (хотин онаси) тушунчасини ифодалаган.

Энди қайнона, қайнота, қайноға, қайнопа, қайни, қайнсингил атамалари фақат эрлар ёки куёвлар нутқиға хос экан, нега хотин ёки келинлар ҳам бу атамаларни (масалан, қайнонам, қайнотам, яъни хотинимнинг онаси, хотинимнинг отаси шаклида) ўз нутқларида қўллайдилар, бу ўта мантиқсизлик-ку?! деган савол туғилади.

Гап шундаки, тил тараққиётининг кейинги этапларида қайин сўзининг қўлланилишида формал-аналогик маъно кўчиш юз берган, яъни қайнота, қайнона атамалари эр ёки куёв нутқида қандай маънода қўлланилган бўлса, хотин ёки келин нутқида ҳам худди шундай маънода – шунга ўхшатиб (қайин энди хотин эмас, эр маъносида) қўлланила бошланган. Бора-бора қайнота, қайнона, қайноға атамалари хотин ёки келин нутқида эримнинг отаси, эримнинг онаси, эримнинг акаси... тушунчаларини англатадиган бўлиб қолган. Аниқроғи, бунда қайин сўзининг асл маъноси (хотин тушунчаси) аёллар нутқида хотирадан бутунлай учган бўлади. Ҳаттоки, тилда маъноси, вазифаси формал-аналогик усул билан кўчган бундай сўзлар категорияси ҳам мавжуд. Масалан, қайлиқ >қаллиқ> қалинлиқ сўздан бўлиб, дастлаб фақат эркаклар нутқида қалин тўланадиган, хотинликка мўлжалланган қиз маъносида қўлланилган. У тилнинг кейинги тараққиётида (аслда файримантикий бўлса-да) аёллар нутқида бўлажак эрга нисбатан ҳам қўлланила бошланган.

Ёки бева сўзи дастлаб: эри ўлган, эридан ажралган хотинларга нисбатан қўлланилган бўлса-да, кейинчалик хотини ўлган, хотинидан ажралган эркакка нисбатан ҳам қўлланила бошланган: Тошболта: Мана, ўттиз йилдирки, беваман, Пар! (Ҳ.Ғ.) дейди. Бироқ айрим эътиборли манбаъларда тул, есир сўзлари ҳам хотинсиз эркакларга нисбатан қўлланилиши ўқтириладики («ЎТИЛ», 1-Т., 93-б.; 2-т., 221-б.), бунга қўшилиб бўлмайди.

Аналогик маъно кўчиш хотин олмоқ иборасида ҳам кузатилади. Масалан, Сурхондарё шевасида хотинлар нутқида эрга тегдим ўрнида эр олдим ибораси ҳам қўлланилади. Ёки талоқ қилмоқ аслда эрлар нутқи (фаолияти)га хос бўлса-да, айрим диний манбаъларда эрини талоқ қилди ибораси учрайди.

Англашиладики, формал-аналогик маъно кўчиш ҳодисаси ташқи томондан ғайримантиқий бўлиб кўринса-да, у аслда маълум бир тил қонунияти асосида юз берадиган, нутқни бо-титувчи табиий бир жараён. Қолаверса, хотинининг отаси, онаси ёки эримнинг отаси, онаси ўрнида қайнотам, қайнонам; эри йўқ, хотини йўқ ўрнида бева, боши очиқ ибораларни қўллаш нисбатан нутқий одоб, эвфемик ифода ҳисобланади.

Келин ва куёв нутқида қўлланадиган юқоридаги қайнота, қайнона, қайноға, қайнопа, қайнука, қайнисишгил каби атамаларнинг эвфемиклиги исмга нисбатан, албатта. Бундан ташқари, ҳар иккала шахс (келин, куёв нутқида қайнотага: ота, дода, дада, ада (ада – Тошкентда); қайнонага она, ая, ойи, ажа (ажа – Бойсунда); қайноғага ака; қайнопага она каби қариндошлик атамалари билан ҳам мурожаат қилинадики, буни табу тушунчаларни эвфемалаштиришнинг иккинчи босқичи дейиш мумкин. Масалан, Воҳидов ёки Воҳидова дейишдан кўра қайнота ёки қайнона (нисбий эвфема), қайнота ёки қайнона дейишдан кўра эса дода, дада, ада ёки ойи, ая, ажа, она деб мурожаат қилиш янада қулай ва юмшоқдир.

Тоғ чорвадорлари (келин, куёвлари) нутқида қайнотага нисбатан (уруғи, қариндоши бўлмаса ҳам) тоға, амаки, бобо; қайнонага нисбатан хола, амма, мома каби қариндошлик атамаларни эвфемик восита сифатида қўллаверадилар. Келинлар қайноғаларига ака ёки касби қори билан боғлиқ Раис ака, Катта ака, Мудир ака, Ҳожи ака, Мулла ака, Чўпон ака, Муаллим ака...; қайин ука, қайин сингилларига эса ука, сингил дейишдан кўра, уларга кўпроқ характерли белгиларига асосланиб, ўзлари кўйган номлар: тахаллус ва лақаблар билан (Холдор қиз, эрка қиз, қора соч, жингалак бола, оқ қиз, кокилдор бола, кенжа бола, кенжа қиз каби) мурожаат қиладиларки, бу жараёнлар ҳам бадний адабнётларда ўз аксини топмаган.

Келин-куёв мурожаати билан боғлиқ ёки умуман, тилга олиниши одобсизлик ҳисобланган шахс исмлари ўрнида қўлланилган эвфемик атамалар бора-бора ўша шахснинг лақаби ёки тахаллусига айланиб, расмий ном унитилиб ҳам боради (39, 118–120). Масалан, Сурхондарёнинг қатор тоғ қишлоқларида табу туфайли орттирилган Кенжа, Мерган, Қорасоч, Оққўзи, Шўро, Полвон, Мулла, Бахши, Юзбоши, Оқсоқол, Даллол, Қассоб каби номлар борки, бугунги кунда буларни аслда «бош ҳарфлар» билан айтиладиган эвфемик лақаблар эканлигини ҳамма ҳам пайқамайди.

Ўтмишда ҳам қиз ва йигит унаштирилиши билан, хусусан никоҳга киргандан кейин, бир-бирларининг номларини атамаслик кўпгина халқларда қатъийлаштирилган (табу): Рам, Сита, Лакшман афтода ҳолатда ўрмон четидаги бир хонадонга келиб қолишади. Аёллар даврасида ўтирган Ситадан бир хотин бу йигитлар кимингиз бўлади деб сўраганда, Сита: Ана у – қайним (Лакшманга ишора қилиб), униси... деб тўхтаб қолади. Сўраган хотин: Бўлди, бўлди тушундим, дейди. Шу ўринда Сита: Унинг оти – Рам ёки у – менинг эрим дея олмайди («Рамаяна»дан).

«Қиссаси ул-анбиё»да ҳам аёл сўзи ўрнида аврат, эр сўзи ўрнида эркак ёки мард сўзи эвфема сифатида қўлланилган: Сулаймон... хориб, очиб бир кентга кирди. Бир қапуғда бир аврат кўринди. Сулаймон айтиди: Таомга муҳтожман. Аврат айтиди: Мардим эвда йўқ (73-б.).

Сурхондарё, Қашқадарёнинг айрим тоғ қишлоқлари аҳолиси аёллари нутқида ҳозир ҳам эр ўрнида мардим, эркак, мардак, киши сўзлари эвфема сифатида қўлланилади (Уйда мардагимиз, мардимиз йўқ ёки мардагим йўқ, кишим йўқ тарзида). Бу жараёнлар ҳам бадий асарларда ёки ҳозирги нутқда ўз аксини тополмаган.

Оғир изтиробда турган, бироқ тегаётган йигитни Отабек эканлигини билиб қолган Кумуш: Дод! Сиз Отабек акамисиз деб юбориши мумкин эди. Мана шу жараёнларнинг бари: «Сиз ўшами?» (63–б.) эвфемаси орқали ифодаланган.

Яна бир жонли мисол: Сайлов руйхатини тузиш учун бир хонадон соҳибасидан эрининг исми, фамилиясини сўрадик.

Олдин айтмади (табулаштирилганлигини англадик), кейин зўрға фамилиясини айтди (Салимов). Исмини айтмади. Қистайберганимиздан кейин: «Усталар ишлатадиган асбоб» деди. «Фолбинлик» қилиб Теша эканлигини билиб олдик.

Келин ва куёв (энди эр ва хотин) бир-бирларининг номларини мана шундай очиқ айта олмаслик удуми (ҳозирги ёшлар бундан мустасно) бу тушунчалар (эр ва хотин номлари)нинг эвфемалашиншига сабаб бўлган.

Жуфтликларнинг келин-куёвлик давридаги бир-бирига қиладиган мурожаат воситалари ўзига хос ёки уқадар шаклланмаган бўлади. Хусусан, бировлар олдида очиқ мурожаат ўрнида у, улар каби олмошлар орқали мавҳум олмошлар воситаси билан муомала қилинади. Келин қайнота, қайнонага эрини – ўғлингиз; куёв ҳам ота-онасига хотинини келинингиз; ёки келин ўз ота-онасига эрини – куёвингиз; куёв қайнота, қайнонасига хотинини – қизингиз эвфемик атамалари билан мурожаат қилади.

Шарқда, жумладан, ўзбекларда келин-куёвнинг бола кўриш даври бошлангач, бир-бирларини тўнғич (хоҳ қиз, хоҳ ўғил бўлсин) фарзандларининг номи билан атай бошлаганлар: «Ўзбекда ахир ҳар бир эркак ўз хотинини – ўз ҳалол жуфтини қизи ё ўғлининг номи билан атаб чақиради. Ўз хотинининг исмини айтиб чақариш ярамайди. Хотинининг исми Марям, қизининг исми Хадича бўлса, мўъмин-мусулмончилик, шарму ҳаё юзасидан хотинини Хадича деб чақиради. Аксар она-бола баравар «лаббай» дейди. Шундайда оиланинг ҳақиқий эгаси бўлган ота: «Каттангни айтаяпман, каттангни!» дейди. Ҳатто шунда ҳам «Марямни» демайди (134, 576).

Англашиладики, келин, куёвлар бир-бирларининг номлари ўрнида қизингиз, ўғлингиз; куёвингиз, келинингиз сўзларини қўллашларига ёки фарзанд номи билан онасига мурожаат қилинишида муайян ахлоқ-одоб нормаси сабаб бўлади.

Ўзи олмошининг эвфемиклиги. Эр-хотиннинг ўзаро муомаласида қўлланадиган эвфемик воситалар тоғ чорвадорлари нутқида ўзига хос хусусиятларга эга. Масалан, ўзи олмоши эр тушунчаси ёки эр номчининг эвфемаси сифатида қўлланилади. Бунда ўзи олмоши шакли III шахсда бўлса-да, келин-куёв ёки

эр-хотин ўртасидаги диалогик муомалада (фақат хотин нутқида), мазмунан II шахсни кўрсатади. Бошқача айтганда, хотин (I шахс) эри (II шахс)га қаратилган фикрини III шахсдаги гап модели орқали баён этади. Шу сабаб ўз олмоши ҳам III шахс (ўзи)да шаклланади:

Куёв қайлиқ... нималарни хаёл сураяпти, шуни билмоқчи бўлдилар:

– Гапир, -деди куёв.

– Ўзи гапирсин, -деди қайлиқ.

– Сен гапир.

– Ўзи гапирсин-да.

– Нимани гапирайин?

– Ўзимизнинг оқшомлардан гапирсин,

Қирдаги буғдой ўримдан гапирсин.

– Сен гапир... Мен сенга зардоли териб берганимни.

– Ўзи гапирсин, кўллари зардоли шохларида бўлса-да, кўзлари менда эканини... (Т.М., «Ойдинда юрган одамлар», 234-б.).

– Мени қизиллар йўқласа, тоққа – ўтинга кетган де.

– Ўзи қаерда юрибди?

– Ишинг бўлмасин.

– Нега ишим бўлмайди, ўлик-тиригини билайин-да.

– Ҳайиткал жарида ётибмиз.

– Жарда нима қилади? Бир ўзимми?

– Бир ўзим қаёқда, ўнта жигит.

– Кечаси Ҳайиткалнинг жарида нима қилади-а? Уйғинасида ётса бўлмайдимми? (Т.М., «Отамдан қолган далалар», 30-б.).

Бу матнларда, бир қарашда эвфемик ифода англашилмайди. Аксинча, эрга ўзи сўзи ўрнида II шахс кўпликадаги ўзингиз (хурмат маъносида) олмоши билан мурожаат қилиш юмшоқ-ку! деган савол туғилади: Мени севган ўзи эди-ку (Т.Мурод) гапидан Мени севган ўзингиз эдингиз-ку гапи юмшоқ-да. Бироқ бунда:

1) адресатнинг – фикр йўналтирилган шахснинг II шахсдан олиниб III шахсга кўчирилиши (шаклан, албатта) воқеликни юмшатиб туради; 2) ўзи олмошида, юқорида айтилганидек, эр тушунчаси, уни номи яширилган бўлади; 3) бу индивидуал ёки окказионал услуб муайян ҳалқ, уруғ, қабиланинг аънавий муомала, ахлоқ нормасига мос келади; 4) муомала тарихимиз

ҳам II шахсга III шахсдаги гап модели билан мурожаат этиб (эга-кесимни кўпликда келтириб), эвфемик ифода ҳосил қилинганлигидан далолат беради: Ўзларидан сўрасак. Бир вақтлар жаноби олийларидан (ўзларидан) ўғит эшитганмиз. Ёки Ўзлари ижозат берсалар, машғул бўлур эдик. («Темурнома»); 5) қолаверса, узоқ тоғ қишлоқлари аҳолиси хотирасида ўзи сўзи илоҳий маънони (Худо, Эгам, эгам – рим маъносида ҳам қўлланилади) ҳам эслатиб туради: Ўзи қўлласин, Ўзига топширдим каби.

Юқорида таъкидлаганимиздек, бола туғилгач, келин, куёв ота, она бўлишади: Одатга кўра, энди отаси, онаси (боланинг отаси, онаси маъносида) эвфемик атамаси пайдо бўлади: хотин эрига – отаси, эр хотинига – онаси деб мурожаат қилади. Невара туғилгач, бобоси, момоси эвфемик атамалари пайдо бўлади. Бу удум Т. Муроднинг «Ойдинда юрган одамлар» қиссасида қўйидагича акс этган:

Куёв қайлиғи юзини баррига босди.

– Отини нима кўямиз? -деди.

– Барчиной.

– Сен ҳали...

– Қиз яхши-да. Менга ёрдамчи бўлади.

– Йўқ, ўғил бўлсин. Отини-да ўйлаб қўйибман.

– Хушвақт!

– Кейин?

– Кейин Хушвақтни катта қиламиз, уйлантирамыз, жойлаштирамыз, невара-чевара кўрамыз. Мен бова бўламан, сен момо бўласан. Қайлиқ завқланиб-завқланиб кулди.

– Мен бу кишини боваси деб чақираман.

– Мен сени момаси деб чақираман.

– Боваси.

– Момаси (240-б.).

– Уфф, ишнинг охириям бормикин-а, – Тирикчилик, момоси, тирикчилик. Ҳозир кимими янинг юз хотирини қиладилар момоси... Эшитдингми, момоси, Вахшворда биров етмишида фарзанд кўрибди (841-б.). Бобоси, сизга гаом тайёр бўлди. Сиз бозорга бормоқчи эдингиз, бобоси (76-б.).

Оймомо ва Қоилар то ўлгунча бир-бирларига Бобоси ва

Момоси деб мурожаат қилишади. Ёзувчи ҳам қиссада бош қаҳрамон номларини тилга олмайди. Уларнинг отамиз, онамиз, сўнгроқ бобомиз, момомиз эвфемик атамалари билан номлайди: Онамиз отамиз янги рўзгор қилаяпти деб эшитди. Онамиз ғамгин бўлди. Онамиз куйиб-куйиб кетди. Отамиз отланди. Отамиз жамоа билан юзма-юз бўлди (318-319-б.) каби.

Бобомиз бошларини эгтанларича туриб қолдилар.

– Момоси, юр кетамиз... дедилар.

Бобомиз йўлларида бир-бир босиб давом этдилар (353-б.).

Айтиш мумкинки, жаҳон халқлари учун муштарак бир одат – бобо, момолар вафотидан кейин унинг невараларига бобо ва момо номларини қўйиш удуми (ўтганларнинг руҳини шод қилиш, унит-маслик мақсадида) бўлган. Бу удум ҳанузгача айрим жойларда (чунончи, Ўзбекистоннинг ҳам кўпгина қишлоқларида) давом этиб келмоқда.

Аждодлар номи авлодларга қўйилгач, у (бобо ва момо номлари табулаштирилади ва бола энди Бобо, Катта, Калон ёки қиз бўлса Момо, Буви, Биби каби эвфемик номлар билан атала бошлайди. Аждодлар (бобо, момо, ота, она каби) қандай эъзозлансалар (масалан, сизламоқ, қаттиқ гапирмаслик каби), ном олган авлодга ҳам шундай иззат-икром кўрсатилади. Бора-бора аждодлар номини олган болаларнинг номлари унитилиб, эвфемик номлари расмий номга айланиб кетиши ҳам мумкин (Бобо, Момо, Катта, Калон, Улуғ каби).

Ўзбек тилида умуман, эр (ёки эрим) тушунчаси (хотинлар нутқида) отаси, дадаси, адаси, умр йўлдош (-им), умрдош (-им), турмуш ўртоқ (-им), ҳаёт йўлдош (-им), жуфти ҳалол (-им), жуфт (-им), кўз очиб кўрган (-им), танмахрам (-им), хўжайин (-им), хўжа(-м), тўра (-м), бек (-им), киши (-м), бой (-им), мард (-им), мардак(-им), эркак (-им) каби эвфемик воситаларга эга. Бу эвфемаларнинг нутқий қиммати, қўлланиш, хусусиятлари, даражаси бир-биридан фарқли, албатта: баъзилари сўзлашув, баъзилари адабий тил, баъзилари бадий тил, баъзилари эски тил, баъзилари диалектал восита услубига хос. Болаларимнинг отаси бутунлай бошқа соҳанинг кишиси («Саодат» 1989, № 10, 20-б.). Мени табрикланг, дадаси! деди энтикиб (С.С., «Хурматли ўртоқ рафиқам», 210-б.). Уйда ота-онам,

севимли умрдошим, ҳамма-ҳаммалари насиҳат қилишди (Т.Расулов, «Қора илон қурбони», 12-б.). Шунда онахонимиз ҳам умр йўлдошларига мулойимгина товушда сўзладилар («ФТ», 1992, № 3, 227-б.). Нусратулла Нетайхоннинг жуфти ҳалоли (А.Қ., 4-Т., 161-б.). Кўз очиб кўрганам, то ўлгунча шу билан бирга бўламан (Н.А., «Елвизак», 59-б.). Узр, бегим, Райҳон уялиб эрининг кўксига юзини бекитди (Э.Тур., «Бу тоғлар-улуғ тоғлар», 67-б.). Қўйларингиз ҳам кўндир-а!? -Билмадим. Кишим билади. – Чақиринг-да, кишингизни! (С.С., «Туя лўк-лўк этади», 169-б.).

Ичай десам чойим йўқ,

Ҳақ дўст, ё Аллоҳ.

Ўйнай десам бойим йўқ,

Ҳақ дўст, ё Аллоҳ (С.С., «Саратонда қор ёрди», 33-б.).

Эр номини айтиш бутунлай табулаштирилган жойларда ҳай, ҳей, Оҳай каби ундовлар билан мурожаат қилинади: Ҳей дейман, меҳмонлар жўнатаяпти (М.Сафаров «Журналлар...», 19-б.).

Умуман, эр(им) тушунчасининг англатувчи 20 дан ортиқ эвфемик атамаларнинг ҳар қайсисининг қўлланиш ўрни мавжуд. Шулардан умрдошим, бегим сўзлари ихчам ва адабий тилга жуда мос келади.

Хотин (им) тушунчаси ўрнида аёл, оила, онаси, ойниси, аяси, опаси, ажаси, бийиси, бека, қаллик, умрдош, умр йўлдош, йўлдош, турмуш ўртоқ, ҳаёт йўлдоши, ёстиқдош, рафиқа, соҳиба, завжа, аҳлия, занфа, ожиза, зан, ҳалола, аврат, ҳасм, таппаҳрам, ҳарам, маҳрам, эвлуғ каби эвфемик атамалар қўлланилади. Булар ҳам тасвир объектига, услубнинг турларига, сўзловчининг шахсиятига қараб фарқли қўлланади. Масалан, хотин сўзи билан умр йўлдош атамасининг услуб жиҳатдан фарқли қўлланилиши қўйидаги матнда равшан кузатилади: Заргаров (телефонда): – Бизнинг бошимизга бир мушкул иш тушиб қолди. Умр йўлдошимиз қаттиқ бетоб... Хуморхон: Бунақа гапларни сизга ким қўйибди хотиним деяверинг, дейди (А.Қ., 4-т., 90-б.). Ёки Россия Президенти рафиқаси билан келди гапида рафиқа сўзи бошқа эвфемик синонимларига нисбатан услуб жиҳатдан энг мосидир.

Хотин тушунчасининг эвфемик воситаларига мисоллар:

Аёлим вафотидан кейин дардманд бўлиб қолдим (М.Коз., «Қўрқинчили Техрон», 127-б.). Нимаики ёзсам, энг аввало оиламга, ўғлим, қизимга ўқиб бераман. Умр йўлдошим – адабиётчи (Ў.Ҳ., «Нотаниш орол», 12-б.).

Астойдил ҳар эркак йўлдош демаса,

Инсоф маҳкамаси судга боради (Ғ.Ғ., 5-т., 96-б.). Қаллиғинг ҳам бориши керак эди, ўтир машинага (Ў.Ҳ., «Икки карра икки-беш», 156-б.). Ҳа, Раззоқ сўфининг ожизаларимиз (Ч., «Кеча ва кундуз», 107-б.). Қари одамга маҳрам керак (А.Қ., 2-, 313-б.). Мен бир танмаҳрамга зор (П. Қод., «Авлодлар довони», 106-б.). Наргизхон энди ҳалолнинг-ку! (Ў.Ҳ., «Икки карра икки-беш», 150-б.). Қиз бировнинг ҳасми (Ғ.Ғ., 5-т., 59-б.). Кўнгилсиз амир айди: Сароймулк завжамнинг изидан савол қилайин («Темурнома», 98-б.). Бир киши рўзада ўз аҳлиси билан жинсий алоқа қилиб қўйганини айтди («Ҳадис»дан). Сен ҳам кимгадир маҳрам бўлишинг керак-ку! (П.Қод., «Авлодлар довони», 107-б.). Қози домладан айрилган ҳарамни фуқаро уёқда турсин, ҳатто эшонлар ҳам ололмайди (Ҳ.Ҳ., «Бой ила хизматчи», 78-б.). Одам Атомиз, Ҳаво онамиз бир-биридан – Одам занидан, Ҳаво эридан юз йил адашди («Темурнома», 129-б.). Агар Исмоил захиҳ эрди теб уч талоқ онт ичса эвлуги талоқ бўлмагай («Қиссасул анбиё»дан). Бу киши аёлимиз бўладилар, –деди Салихон Обидий жиндан ширакайф, давлатимнинг соҳибаси, боламнинг аяси (М., «Умид», 147-б.) (77, 41-47).

3.7. Гўянда нутқи эвфемикасининг лингвопоэтикаси

Ўзбек фольклори адабиётшунослик аспектида асосан, ўрганилган, илмий тадқиқотлар яратилган. Насрий (достон, ҳалқ китоблари каби) ва назмий (алла, ёр-ёр, ўлан, ё рамазон, лақар, терма, келин салом, мотам-маросим кўшиқлари каби) жанрлари маълум даражада ёзиб олинган. Бироқ бу фольклоршуносликда ўз ечимини кутаётган муаммолар ҳали борлигини инкор этмайди. Унигилиб бораётган ўзбек халқ оғзаки ижодини ўрганишни янги босқичда жиддий давом эттириш, хусусан, уларни лингвопоэтик, услубий хусусиятларини, жумладан, эвфемикасини тадқиқ қилиш ана шундай долзарб масалалардандир.

Фольклор тили эвфемикаси алоҳида тадқиқот объекти бўлиб,

биз куйида тоғ кишлоқлари аҳолиси чорвадор гўяндалари нутқи эвфемасига доир фикр юритиш билан чегараланамиз.

Гўянда (тож. гўйидан – айтмоқ: гўй – ўзак, -анда – сўз ясовчи кўшимча) лексемаси аслида кенг маънода-айтувчи маъносида (бахши, шоир, ёр-ёрчи, аллачи, ўланчи, лапарчи, ё рамазончи каби) қўлланилган бўлса-да, бугунги тилимизда тор маънода (маъно торайиш) азада айтиб йиғлайдиган, мотам маросимини бошқарувчи шахс (асосан, аёллар) тушунилади. Гўяндачилик (орзаки ижод) энг қадимги удумлардан бўлиб марсия жанрининг шаклланишига асос бўлган.

Фольклор асарлари, жумладан гўяндалар нутқи эвфемияси, умумадабий тил эвфемик воситалари билан муштараклигидан қатъи назар, ўзига хосликка эга: умумадабий тил эвфемик воситалари кўпроқ лисонийлашган, тайёр ҳолдаги, ҳамма учун бир хил тушунарли (вафот этди, қазо қилди, дунёдан ўтди, жон берди каби) бирликлардир. Фольклор тили эвфемик воситалари эса кўпроқ ижодий-имправизацион жараён, яъни индивидуал, окказионал ёки контекстуал, ситуатив нутқ ҳосиласидир. Шу сабаб нутқий эвфемаларнинг табу тушунчани компенсация қилиш (қоплаш, ёпиш, пардалаш), унинг салбий таъсирини хотирадан узоқлаштириш имконияти юқори бўлади.

Масалан, куйидаги халқона насрий мулоқотда жойлаштирмақ ва куймоқ лексемалари ўлмоқ ва кўймоқ тушунчаларининг эвфемик ифодаси сифатида қўлланилганлигига қарамай (айни пайтда ўзларининг асл маънолари ҳам хотирада тикланиб туриши туфайли) контекст ва нутқий вазият орқали ҳам реаллаша бермайди:

- Қандай, калтакланган ошнангиз, қандай?
- Бир бало қилиб жойлаштириб келдик.
- Ия-ия... Бандачилик қилдимиз-а?
- Йўғ-е, беморхонага жойлаштириб келдик.
- Э, ҳа-а, шундай денг.

...

- Кайфиятингиз йўқ, ўртоқ Қурбонов, а деди Рихсиев.
- Доно момони куйиб келдик.
- Қаёққа куйиб келдингиз?

– Доно момо оламдан ўтди, шуни айтаяпман.

– Аҳа, дафн қилдик денг. Қўйиб келдик деганингизга Доно момони бирор жойга қўйиб келибдими дебман (Т.М., «От кишапаган оқшом», 174-б.).

Гўянда нутқи эвфемиясининг яна бир ўзига хослиги, унда табиий (биологик) ва бевақт (уруш, қотиллик, тоғдан учиш, сувда чўкиш, касаллик кабилар) ўлим, шу билан боғлиқ жаноза ўқимоқ, тобутга солмоқ, қабрга олиб бормоқ, кўймоқ каби нохуш тушунча ёки воқеликлар эвфемалаштирилишидан ташқари, марҳумнинг тавсифи, шакли-шамойили, либоси, буюмлари, касби кори, севимли машғулоти, ёши, жинси, яшаш тарзи, географик макони, муҳити, табиати, ҳайвонот ва наботот олами, аҳолининг урф-одати, менталитети-ҳаммаси уйғунлашган ҳолда эвфемик-бадий буёқларда акс этган бўлади.

Қўйида Бойсун туманининг Мачай қишлоғида 80 йил яшаган бувим машхур гўянда Тошбиби Янгибой қизидан ёзиб олинган аза қўшиқлари эвфемасини таҳлил қилайлик.

1. Йилинг тўлди дўмбиранг,
Керагага осувли.
Чанг тегмасин деб унга,
Белқарсгинанг ёпувли.
2. Эшитилмай қолди-ку,
«Қўзи мағраш» куйларинг.
Чўпон болам келмадинг,
Ўтмай қолди тўйларинг.
3. Найгинангнинг навосин,
Кумсаб қолдик, жон болам.
Ҳар кўрганда найингни,
Юрак-бағрим қон, болам.
4. Ўзинг кесган таёғинг,
Бошгинангга қўйилди.
Боқиб юрган қўйларинг,
Меҳмонингга сўйилди.
5. Кўчиб чиқсак қирларга,
Сени сўрар яйловлар.
Не деб жавоб бераман,

- Бошим тўла ўйловлар.
- 6.Келмас бўлиб кетганим,
Ойдек бўлиб ботганим,
Қора ерда ётганим,
Не деб жавоб берайин?
Қайси гўрга борайин?
- 7.Етим тоғи ер бўлсин.
Эриб қори – чўл бўлсин.
Зомин бўлди оғамга,
Мерган оғам қайтмайди,
Ёниб, тоши кул бўлсин.
- 8.Термулиб қолди тоғлар,
Силкиниб қолди боғлар,
Тўлганиб оқди дарё,
Сенга айтиб алвидо!
Бир қайрилиб боқмадинг,
Бир оғиз сўз айтмадинг.
- 9.Мотамсаро яйловинг,
Шаршарали сойларинг,
Ўйнаб турган тойларинг,
Мангу сукутда қолди.
Бир қайрилиб боқмадинг,
Бир оғиз сўз айтмадинг.
- 10.Чўпон болам, энди қайдан излайман,
Боботоққа борайинми сўроқлаб.
Сени истаб бўтадайин бўзлайман,
Қабргинанг ётайинми қучоқлаб?
- 11.Эй, ёронлар, биродарлар,
Обираҳматга олинг.
Уйғотинглар боламни,
Қўлига дуторин беринг.
Куйлатинглар боламни.
- 12.Одамзодни элитган,
Фафлат уйқу қурисин.
Ёқа тутган қўллари,
Ер остида чирисин,

13. Афғон кетди, жон болам,
 Ёзишга топмадик қалам.
 Келаман деб келмадинг,
 Қалбимда қолди алам.
14. Қаламларинг қайрилди,
 Жоним болам, ўлайин.
 Қалам тутган қўлларинг,
 Жиг-жигидан айрилди.
15. Ипакдан қилган арқонинг,
 Тортарга келмай узилди.
 Қизиблар турган бозоринг,
 Савдолар келмай бузилди,
 Онанг бўлсам, ўлайин-а, жон қизим.
16. Қирқ кокилинг қирқ тахтага олинди,
 Сепликкинанг узун дорга ёйилди.
 Кумуш тананг тупроқларга қорилди,
 Онанг бўлсам, ўлайин-а, қизгинам.
17. Очилмади ўн гулингдан бир гулинг,
 Сайраб қолди ўтовингда булбулинг.
 Жоним қизим, хабар олмайсан бир бор,
 Куёвгинанг йўлларингга интизор.
18. Қэра ерлар қаттими, жон болам,
 Қоьурғачанг боттими, жон қўзим,
 Эна деган тилларинг-а, жон қўзим,
 Танглайингга қоттими, жон болам.
19. Гул тергани кетибсан, дилбандим,
 Ҳури-ғилмон бўлибсан, асал-қандим.
 Болагинам ўксима,
 Сутим йиғдим кўксима,
 Худойимга зорлангин,
 Онангни ҳам чорлагин.
20. Ўтирувдим ялангбош,
 Нураб келди тоғу тош,
 Мен тўрамдан айрилиб,
 Ичар бўлдим заҳарош.
21. Оти энар энишдан,
 От абзали кумушдан.

Бегим кетди бевақт,
Насиб этсин беҳиштдан.

22. Келмас ердан кент солдинг, вой бегим,
Келаман деб келмадинг, вой бегим.
Пиёлага қанд солдинг, вой бегим,
Ичаман деб ичмадинг, вой бегим.
23. Жойнамозга бош қўйдинг, вой бегим,
Кўтармадинг бошингни, вой бегим.
Туринг десам турмадинг, вой бегим,
Ичолмадинг ошингни, вой бегим.
24. Етти қават тўн кийиб,
Тўқсабога ўхшаган, отам.
Тол ёғочдан от миниб,
Саркардага ўхшаган, отам.
25. Йўлим узоқ келолмадим, жоним отам,
Арзу ҳолинг сўролмадим, жоним отам,
Суяб сувинг беролмадим, жоним отам,
Дардингни ололмадим, жоним отам.
26. Қиблагоҳим, ободим, отам,
Қандим билан наботим, отам,
Солиб қўйган работим, отам,
Қалбимдаги бисотим, отам.
27. Золим фалак, чиноримни суғурдинг,
Кўрар кўзим – қароғимдан айирдинг,
Учар эдим, қанотимни қайирдинг,
Доним олдинг – сомонимни совурдинг.

Юқоридаги куплетларнинг 1-сида йилинг тўлди (йил оши) – ўлганига бир йил тўлганлик, дўмбиранг керагага осувли, устига белқарсинг ёпувли (дўмбира – аза рамзи) эгаси ўлган; 2-сида «қўзи-мағраш» (мағраш) куйларинг эшитилмай қолди-ку – ўлганлик, келмадинг-ўлганлик, ўтмай қолди тўйларинг – ўлганлик; 3-сида найгинангнинг навосин кумсаб қолдик, жон болам (найза рамзи) – най эгасининг ўлганлиги; 4-сида таёғинг бошгинангга қўйилди – таёғни қабр устига қўймоқ (таёғинг гўрингга қўйилсин қарғиши шу билан боғлиқ), куйларинг меҳмонингга сўйилди – таъзияга (келувчиларга) сўйилмоқ; 5-сида яйловлар сўраганда не деб жавоб бераман – ўлди деб айтолмаслик; 6-сида ойдаи бўлиб ботганим,

келмас бўлиб кетганим, қаро ерда ётганим – боласи ўлган; 7-сида Етимтоғи ер бўлсин... зомин бўлди оғамга, мерган оғам қайтмади – овчи оғам Етимтоғдан учиб ўлди; 8-сида бутун куплет– ўлдинг; 9-сида матамсаро яйловинг... мангу сукутда қолди–яйлов соҳиби ўлди; 10-сида бутун куплет – чўпон йигит ўлди; 11-сида обирах-матта олинг – ўликни ювмоқ, ўйғотинглар – тирилтирмоқ, қўлига дуторини беринглар – ўлган йигит ҳофиз; 12-сида одамзодни элитган ғафлат уйқу – ўлим, ёқа тутган қўллар – ўлим, ер остида чири-син – йўқолсин ўлим; 13-сида келаман деб келмадинг – ўлдинг; 14-сида қаламларинг қайрилди – ўлдинг, қўлларинг жиг-жигидан айрилди – ўлдинг; 15-сида арқон узилиши, бозор бузилиши – бе-вақт ўлим; 16-сида қирқ кокилинг тахтага олинди, сепликкинанг узун дорга ёйилди, кумуштанинг тупроқларга қорилди – ўлдинг, тупроққа айландинг (чорвадор нутқида сочингни тахтага олай, сепинг дорга ёйилсин эвфемик қарғишлари шу маънода қўллани-лади); 17-сида очилмади ўн гулингдан бир гулинг – бевақт ўлим, сайраб қолди ўтовингда булбулинг – севгилисидан жудо бўлган куёв, хабар олмайсан бир бор-ўлган; 18-сида бутун куплет – ўлдинг; 19-сида гул тергани кетибсан – ўлдинг, ҳуриғилмои бўлиб-сан – ўлдинг, онангни ҳам чорлагин – мен ҳам ўлай; 20-сида ну-раб келди тоғу тош – ўлим ғами; 21-сида боши кетди бавақт–эрим ёш ўлди; 22-сида келмас ердан кент солдинг – қабр, келаман деб келмадинг – ўлиб кетдинг, ичаман деб ичмадинг – ўлдинг; 23-сида жойнамозга бош қўйдинг, кўтармадинг бошингни – жойна-моз устида ўлмоқ; 24-сида етти қават тўн – кафан, тол ёғочдан от–тобут тушунчаларининг эвфемик ифодасидир.

25-26-куплетлар бутун ҳолда ўлим ёки ўлганлик тушунчаси-нинг контекстуал-ситуатив эвфемик матни вазифасида қўлланил-ган. 27-сида золим фалак – ўлим, чинорим, қароғим, қаноғим, до-ним–фарзанд (эр ёки ака, ука), суғурдинг, айирдинг, қайирдинг, совурдинг – ўлдирмоқ тушунчаларининг эвфемик ифодаларидир.

75 ёшли бандихонлик гўянда Мунаввар Имомқул қизидан ёзиб олинган

«Қор хат»инг келса ҳам,
 Келмаслигинг билсам ҳам,
 Сени кутиб ўтаман,
 Хатлар битиб ўтаман.

Бир чинорим бор эди,
Соясига қўнгидай.
Болагинам бор эди,
Дийдорига тўйгидай.

Эшигинг олди шудгор,
Сендан қолмади ёдгор.
Сендан қолганда ёдгор,
Бунча бўлмасдим абгор.

Ўлим, ўлим, ўлим-ов!
Ёқангта етмайди қўлим.
Ёқангта етганда қўлим,
Бўлмасди бунча зулм.

Ўлим келди аралаб,
Тор кўчадан мўралаб.
Шунча йигит ичидан,
Ўғлимни олдинг саралаб.

куплетларининг 1-сида «қорахат» – ўлмоқ; 2-сида бутун матн–ўлган; 3-сида сендан қолмади ёдгор – бола кўрмай ўлмоқ; 4-сида ўлим, ёқангта етмайди қўлим – ўлим муқаррар, унинг олдида банда ожиз; 5-сида шунча йигит ичида ўғлимни олдинг саралаб – ўғлим ўлди тушунчаларининг эвфемик ифодасидир.

Гўяндалар нутқида ўлди сўзи айтилмайди. Мана шу биргина табу сўз (генератор, тиргак тушунча) ўнлаб эмас, юзлаб эвфемик ифоданинг шаклланишига сабаб бўлади. Ўлим тушунчасининг эвфемалашисида: 1) инсоннинг одатдаги ҳаракатини англаувчи кетди, ташлаб кетди, гул тергани кетди, ўтди, кетиб қолди, келмади, келмайди, келмас бўлиб кетди, келмас (қайтмас) жойдан кент солди, келмас (қайтмас) жойдан макон (манзил, работ) қилди, ажралдик, айрилдик, айрилиб (ажралиб) қолдик, термилиб (отамлаб, онамлаб, боламлаб...) қолдик, чапаклаб (ер тепиб, юз юлиб, соч ёйиб) қолдик каби; 2) предмет ёки табиат ҳодисалари ҳаракатини, хусусиятини анлатувчи қулади, йиқилди (чинор, иморат, устун, қўрғон, тоғ...), сўлди, қуриди (гул...), сўнди (юлдуз...), ўчди (шаъм, чироқ, олов...), қайрилди, синди (қанот, суянч, таянч...), ботди (ой, қуёш...), узилди (арқон, умид, ришта...),

бузилди (иморат, бино...), учди, учиб кетди (булбул, суқсур, лочин, шунқор...), сукутда қолди, мангу қолди (тоғлар, дарёлар, яйлову қирлар...) каби; 3) марҳумнинг номи айтилмайди. У кўзим нури (қораси), белим қуввати, жоним, работим, гулим, булбулим, арслоним, қоплоним, шерим, норим, кўзим, лочиним, шунқорим, оймим, қуёшим, юлдузим, осмоним каби номлар билан эвфемалаштирилиб, марҳумга нисбат берилади: Ёнган Чароғим ўчди; оймим (қуёшим) ботди; тоғим қулади; лочиним учиб кетди; айрилиб қолдим кўзимдан; сарвигул соясида сўлди гул (Навой) каби; 4) марҳумнинг гўянда ёки йирловига кимлиги (қариндошлиги) ёки унинг ёши, жинси кабиларга қараб бобо, момо, ота, она, ака, ука, опа, сингил, ўғил, қиз, бола, тўра, бек, завжа, гул каби атамалар эвфемик восита бўлиб қўлланилади. Бироқ бу атамалар одатда: а) эгалик қўшимчаси (бобом, отам каби); б) -о, -ов, -овв; -ей, -эй каби юклама, ундов сўзлар (бобом-о-о-о, отам-о-ов, знам-й каби) билан шаклланади; в) эвфемик йиғи ундалмаси такрорий (такрор бир нафас кучи миқдориди ҳам бўлади) шаклга эга: бобом-овв, бобом-овв, бобом-овв каби.

Ёш-яланглар момомлаб-момомлаб йиғлади:

Осмондаги қирқ юлдуз,

Қиёлаб кетди ботгани.

Вой, момом-овв, момом-овв!

Мен момомни бир ўпайин,

Қиёмат кетди-ётгани.

Вой, момом-овв, момом-овв!

Ёки қайтганлар акамлаб-опамлаб йиғлади:

Ҳовлимизнинг толини,

Тобут бўлсин дебмидик.

Вой, знам-вв, знам-овв!

Ташқарида эркаклар айтиб-айтиб йиғлади:

– Холам-овв, холам-овв!

– Онам-овв, онам-овв!

– Аммам-овв, аммам-овв!

Такрорий йиғи ундалмалари кўпинча оммавий йиғиларда қўлланилади, хусусан аза қўшиғини билмайдиганлар ундалмаларнинг ўзини такрорлаш орқали, интонацияни кўтариб-туши-

риб (градацион оҳанг: климанс, антиклиманс) овозини тугаллайди.

Кўшиқ айтиб йиғловчиларда йиғи ундалмаси мисра, байт ёки банддан кейин кўпинча бир марта (такрорланмасдан) қўлланилади:

Ўлмай туриб келмадим, отам,

Суяб сувинг беролмадим, отам...

Ёки вой, отам шаклида. Профессional гўяндалар эса аза ундалмаларини деярли қўлламайдилар (ёки факультатив). Чунки улар аслида йиғловчи эмас (агар ўзи азадор бўлмаса), улар кўпинча давра ўртасида туриб, қўшиқ айтиб ўзгаларни йиғлатувчилардир. Ўзгалар маълум байтдан кейин уввос тортиб, жўр бўлиб гўяндага қўшилиб туради.

Шуни таъкидлаш керакки, гўяндачиликда асосий матндан кейин аза ундалмаларининг ҳар гал такрорланиб, сўнгра пасайиб сўнишида шундай бир ритмик-мелодик ёки эвфоник юмшатувчи, далда берувчи (благовзучие) оҳанг борки, у, шубҳасиз, азадор ғамини енгиллаштиради. Зотан, «тур-ей, тур-ей», «кур-ей, кур-ей», «чур-ей, чур-ей», «қўшшим-ов, ҳўшшим-ов», «алла-ё, алла-ё», «бижи-бижи, гала-бижи» каби эвфемик (эвфоник) такрорлар қўй, эчки, сигир, болага ёки илон, чаён, бий (қорақурт) чаққан кишиларга сеҳрли таъсир қилгани каби (1-бобда сўз магиясига доир тўхталганимиз) эвфемик аза ундалмалари ҳам асрлар давомида инсон мусибатини камайтиришга, унга далда беришга хизмат қилган. Ҳатто, чорвадорлар қадимдан гўяндаларнинг «Тўрамлаш», «Боламлаш» куй (оҳанг)ларини думбира, дугтор воситасида чалиб келишган, ҳозир ҳам чалишади.

Гўяндачилик мазмун-мотивининг ҳар хиллигидан қатъи назар, «Алла», «Ёр-ёр» каби жанрлар билан муштаракдир. «Алла»чилар боланинг, «Ёр-ёр» чилар келиннинг гўяндалар азадорнинг руҳий – психологик оламига эмоционал таъсир этиб, уларга руҳий қувват, идора бахш этади, ҳаётга тайёрлайди, яшашга чорлайди. Бу борада сўз кучи – сеҳри (эвфемик нутқ) билан бирга эвфоника ҳам тенг, олий даражада аҳамият касб этади. Раҳматжон Турсунов «Ёр-ёр»лар оҳангини ноталар ёрдамида (қисман ёзиб ҳам олган) жиддий ўрганиш кераклигини таъкидлайдики (118, 59-62), бу келгусида ўзбек халқ поэтик жанрларини, жумладан, гўяндалар овозини (фақат думбира, дугтор,

чанқовуз (аслида – чанг оғиз)лардагина эмас) ёзиб олиш, сақлаб қолиш, тадқиқотлар қилиш зарурлигини кўрсатади. Зотан, тил ханжар бўлса, эвфемик нутқ, унинг эвфоникаси – ханжар филофи (қини), инсон руҳини жароҳатдан сақловчи воситадир.

3.8. Прогностик эвфема

Бирор воқелик ҳақида мантиқий қонунлар ёки жамият ва табиат тараққиёти қонунларидан келиб чиқиб эмас, балки воқеликларнинг замон ва макондаги ташқи алоқаси, борланишлари (ассоциацияси)га асосланиб чиқариладиган ҳукмлар прогностик ҳукмлар дейилади. Прогностик ҳукмлар халқ тажрибасига, узоқ йиллик кузатувига асосан чиқарилади. Прогностик ҳукм тўғри чиқиши ҳам, тўғри чиқмаслиги ҳам мумкин (38, 3-21). Маълумки, фан оламида Ал-Ҳаким ат-Термизий, Юсуф Пайғамбар, Нострадамус каби машҳур прогностичи (башоратчи, фолбин, таъбирчи, қуръачи каби)лар, прогматиклар бўлган. Масалан, Ал-Ҳаким ат-Термизий Наврўзи олам ҳафтанинг қайси кунинда ёки қайси мучал йилида киришига қараб, қандай воқеа юз беришини башорат қилган (12, 3-10).

Ибтидоий даврлардаёқ ўлган кишининг руҳи тирикларни (ёмон кўриб юрганларини) таъқиб қилади, ушлайди, ўлимига ҳам сабаб бўлади ёки яхши кўрганларини, хусусан, оғайниларини ҳам чақиради, ёнига олиб боради деб тушунилган. Бундай анимистик қараш ҳозир ҳам айрим тоғ чорвадор қишлоқларида мавжуд. Агар касалланган киши яхши бўлавермаса, удумга ёки фолбин таъбирига кўра, шубҳа остига олинган марҳум руҳига сифинилади, унинг номига «ис» чиқарилади, чий (қамиш)га ёрлиқ пахта ўралиб ёндирилади (бу «чироқ ёқиш» дейилади) ёки марҳум шакли хамирдан (қўғирчоққа ўхшатиб) ясалиб, иссиқ ёққа солинади (бу «ёрак» – ёр, йўлдош маъносиди). Агар ёқилган чироқ қайрилиб, эгилиб, қайишиб, буралиб ёнса; ёки «ёрак» ёрилса, марҳум руҳи беморга қасд қилган деган хулосага келинади. Мана шу удум билан боғлиқ чорвадорлар нутқида тутибди, ушлабди, чақирибди, тортибди, қайишибди каби прогностик эвфемалар қўлланилади. Агар «ёрак» марҳум қабрининг ёнига келтириб кўмилса, мана, «фалончи» (касал бўлган киши) ўлди, келтириб ёнингга кўмдик дейиш ўрни-

да. кўпинча «Мана тинч ёт, чақирганингни олиб келдик» дейлади. Фолбин ёки қушночлар ҳам ўрлингизни «фалончи» тутибди дейиш ўрнида ис чиқаринг, қон чиқаринг, чироқ ёқинг, ёрдам қилинг каби эвфемик воситаларни қўллайдилар.

Дарҳақиқат, кўпгина соҳалар, хусусан, чорвачилик ва деҳқончиликдаги омад ва омадсизлик табиий ҳодисалар, чунончи, йил фаслларининг қандай келишига боғлиқ. Шу сабаб чорвадор ёки деҳқон табиий ҳодисалар ривожини, ҳаракатини, уларнинг инсон ҳаётига ижобий ёки салбий таъсирини кузатиб маълум хулосаларга келган. Масалан, бу йил сағом (чангли туман) кўп тушаяпти (одатда ёзда, кузда тушади) гапи қиш қаттиқ келади (илгари тоғларда қиш 5-6 ой чўзилган), кўп ем-хашак намлаш керак, акс ҳолда чорва қирилиб кетади тушунчаларининг прогнозтик эвфемасидир. Хазон дарахтнинг бошидан бошланибди гапи қиш вақтли тушишига ёки қаттиқ келишига; хазон дарахтнинг пастидан бошланибди гапи қиш кечикиб ёки юмшоқ келишига ишора.

Фаслларнинг қандай келиши, умуман, воқеа-ҳодисаларнинг қандай юз беришини прогноз қилишда табиатдаги барча ҳодисалар (шамол, булут, чақмоқ, наботот, осмон ва сайёралар) қатнашади ва уларнинг ҳаракати, хусусиятлари ҳисобга олинади.

Биргина қор ёки ёмғир ёғади тушунчасига нисбатан чорвадор нутқида қибла (ғарб)дан шамол турди (Бод агар аз Қибла хезад, сахт борон мешавад – Шамол қибладан турса, кучли ёмғир ёғади – тожик халқ афоризми); Тарози (юлдузлар туркуми) туғса, тоғдан қоч, жарқировиқ (ярқировиқ – ярқироқ юлдуз) туғса чўлга қоч гаплари – совуқ бошланди, совуқ янада кучаяди; туя эгиз туғибди гапи – қиш қаттиқ келади ёки нохушлик, ўлим бўлади тушунчаларининг эвфемик прогнози; осмонни қора булут қоплади; булутлар югуришаяпти; осмонда сувли булутлар пайдо бўлди; булутлар шарққа юраяпти; тоғ бошини туман қоплади; момақалди роқ бўлаяпти; чақмоқ чақаяпти; қарғалар, қалдиғочлар пастлаб учаяпти; қарғалар қағилляяпти; какликлар сайрашяпти; чумчуқлар чуғурлашяпти; чумоли ичидан чиқаяпти; ой ёки кун қутонлабди (гардиш ясаяпти); ой қутонласа ойда, кун қутонласа кунда ёғади – мақол каби ўнлаб прогнозтик эвфемалар қўлланилади:

Қоплон ташқарилаб келди. Айтдим-ку, момоси деди: Ой ўз гирдида ўров тортибди (қутонлабди), ёғади, босиб ёради. Кўршапалаклар инларидан учиб чиқса, ҳаво айнийди (Т.М., «Ойдинда юрган одамлар», 245-б.). Эрининг кўнгли нотинч эканини сезиб турган Хулкар: – Юрагингиз дуккулламасин, осмонда булут йўқ, – деди (ёмғир ёғмайди, сел келмайди маъносида) (П.Қод. «Қора кўзлар», 231-б.).

Қор, ёмғир тўхтайдди тушунчасига нисбатан эса қуёш қизариб ботди; осмон куйди; қибла қизарди; шамол тоғ (шарқ)дан эсяпти каби прогнозтик эвфемалар қўлланилади.

Бойчечак чиқибди; далалар кўклабди; қўйнинг оғзи кўкка тегибди; бодом гуллабди; турналар ўтаяпти; мусичалар кукулашаяпти; пишаклар мов бўлибди; музлар эрий бошлабди каби гаплар – баҳор; жизиллавуқ (саратон) чиқибди; жизиллавуқ жизиллаяпти; арпа, буғдойга ўроқ тушибди, ўрик сарғаяпти; буғдой думбул бўлибди гаплари – ёз; дарахтлар ҳазон бўлаяпти; дарахт барглари олтиндай товланади; турналар қайтаяпти; (Саратон саргайди. Сунбул болалади. Мезонлар арғамчи солди. Яккахон бедана жуфтини чорлаб битбилдади. «Оқ олтин» ҳашарга чорлади (Т.М., «От кишнаган оқшом», 383-б.) гаплари куз келди тушунчасининг прогнозтик эвфемасидир.

Ғажир айланаяпти; ғажир ташланаяпти; ғажир қўнаяпти гаплари ўша жойда бирор мол ўлиб қолиб кетган ёки молдан бўри олган (йўқолган мол шу белги орқали топилади). Қушлар (хусусан Ҳакка) тўда-тўда бўлиб «шах-шах»лашаяпти гапи ўша ерда бирор йиртқич ёки илон бор; итлар безовта; пишаклар жонсарақ гаплари – зилзила бўлади тушунчаларининг прогнозтик эвфемасидир.

Тез-тез зилзила бўлаяпти; ой, қуёш тутулияпти; юлдузлар кўчаяпти; молга ойин тегаяпти гаплари – гуноҳимиз ошиб, Аллоҳнинг вазаби келаяпти, қиёмат яқин; Қарға қағилляпти; бойўғли уккулаяпти; ит улияпти; юлдуз учаяпти гаплари-нохушлик, ўлим, шу билан борлиқ бу дарвешона, Худойи, қурбондик қилиш керак деган ғояларнинг прогнозтик эвфемаларидир.

Ит (кечаси яйловда бўлса) қаттиқ-қаттиқ ҳураяпти гапи атрофда ўғри, бўри, айиқ бор; ит ер тирнаб финшияпти гапи

бўшанмоқчи (борланган бўлса) ёки жуфтига бормоқчи; от узоққа қараб чўзиб-чўзиб кишнааяпти гапи жуфтиши – бияни қумсаш; от ҳи-ҳилаяпти (паст кишнаш) гапи овқат сўраш – ем вақти; от пирқиллаб ер тепаяпти гапи атрофида йиртқич ёки газанда бор тушунчаларининг прогностик эвфемасидир.

Қўйларининг тумшуги оқарибди гапи унинг қарилигига; қулоғи тушибди (касал бўлса) ёки кавиш қайтармаяпти гаплари унинг ўлимига ишора.

Олдиндан қора мушук (ёки қора ит) чиқибди ёки бораётган йўлини кесиб ўтибди гапи – омадсизлик, нохушлик тушунчасининг рамзидир.

Ёғма-ёғма ёмғиржон,
Ҳайдарқулжон подада,
Уйи сувнинг лабида,
Томлари ҳам битмаган,

Лойлари ҳам қотмаган (Бойсун фольклоридан) куплети Ҳайдарқул далада беҳабар, уйи сув остида қолиб кетади тушунчаларининг эвфемик сигнафикаторидир.

Прогностик эвфемик воситалар воқеликни (масалан, тушни) таъбирлашда ҳам кенг қўлланилади. Чунончи, «Алпомиш» дostonида кўса синчи Пойгада ўзбекнинг оти ўзади дейиш (бу айни вазиятда табулаштирилган) ўрнида: «Бойчиборнинг қўлтигида тўрт ярим газ қаноти бор» деган прогностик эвфемани қўллайди (168-б.).

Ёки Барчиннинг:

Қирқ аждаҳо бир бургутни кўтарар,
Шул бургут келиб тушди қошима,
Қанотининг учи тегди бошима,
Бир нечалар ушлаб турди қўлимнан,
Аждарҳолар тишлаб турди тилимнан,
Қайсар йўлбарс пайдо бўлди кейинимнан,
Қочсам қўймай маҳкам қисди белимнан

мазмундаги тушичи Суқсурой қуйидаги прогностик эвфемик матн орқали жўрайди (таъбирлайди):

Қирқ аждарҳор – қирқ чилтон пирлар бор,
Кўтарган бургути бобонг Чибори,
Устида Ҳаким шунқори,

Шул бўлар бувишим, тушнинг табгири,
Эртан чошка келар бобонгнинг ули,
Бойчибори ем емайми қўлингнан,
Вакиллари савол сўрар тилингнан,
Қочсанг, нега қўйсин сени Алпомиш,
Баҳмал уйда маҳкам қисар белингнан (146-147-б.).

Умуман, прогнозтик ва прагматик илм келажақда ҳар хил аспектларда тадқиқ қилиниши керак.

Воқеликни эвфемик прогнозлаш деҳқон нутқида ҳам фаол қўлланилади. Масалан, ҳосил яхши бўлмайди; ҳосилни уриб кетади; ҳосил нобуд бўлади; дон ёки пахта яхши етилмайди каби салбий тушунчалар – ҳаво бук бўлди (бук уради), ҳаво паст келди, пахтага вилът, буғдойга қоркуя тушибди каби эвфемик прогнозтик ибора ва ишоралар билан ифодаланади. Ҳатто, бу жараёнлар эвфемик мақолларга ҳам айланган. Масалан, Сунбуланинг кўраги, Гўсаланинг хўраги гапида сунбула (август) га келиб кўсак боғлай бошлаган пахта бузоққа емиш бўлади, яъни сунбуладаги кўрак пахта бўлмаслигига ишора.

Айниқса, тушни таъбирлаш ва прогнозлаш инсон онгига ё кучли ижобий (аустрес), ё салбий (дистрес) таъсир қилади. Бу жараёнлар ҳам тоғ чорвадорлари аҳолиси ва уларнинг таъбирчилари нутқида ўзига хос тарзда эвфемалаштирилган. Чунончи, «Ер қимирлаб, тоғлар силжиб, Ой, Қуёш ва юлдузлар ерга қулаб тушганмиш» тушининг таъбири одатда: «Қиёмат бўлади, олам бузилади, ҳамма ўлиб кетади» бўлса-да, у кўп ҳолларда: «Демак гуноҳимиз кўп ёки кўпаяпти, тавба қилиш керак каби эвфемик воситалар орқали таъбирланади. Туя хужум қилинган туш – бирор буюк ёки мозорлар руҳини йўқланг; Дарёда оқибман туши – сув тиниқлик, оби ҳаёт; Отам, онам... ўлибди туши–умри узоқ бўлибди тарзида эвфемик таъбирланади.

Бироқ «Янги уй қурибман» туши – гўр, қабр; Отим ёки итим ўлибди туши–омадсизлик, давлат қайтиши, юз ўгириши бўлганлигидан тушингизни сувга (қудуққа) ёки ойнага айтинг, садақа беринг каби эвфемик таъбирлар берилади ва ҳоказо (75).

УМУМИЙ ХУЛОСАЛАР

1. Дастлаб этнографик, сўнгра шу билан боғлиқ лингвистик табу пайдо бўлган.

2. Табу ва эвфемалар: 1) диний-мифологик дунёқараш; 2) сўз магияси; 3) нутқнинг этик-эстетик талаб нормаси; 4) сиёсий- мафкуравий зарурият; 5) сўзловчининг субъектив эҳтиёж талаблари асосида шаклланган табиий жараёндир.

3. Табу ва эвфема тушунчаси диалектиканинг сабаб ва оқибат қонунига бўйсунди: табу эвфемани келтириб чиқаради; табу пайдо бўлиши билан эвфема қўллаш зарурияти туғилади. Табу асос (денетат, таянч, объект, манбаъ, бирламчи), эвфема – тарқатма, ҳосила, зийнатловчи, пардозловчи, ёпувчи, пардаловчи нутқий шакл.

4. Тилнинг профессионал нутқ эвфемик қатлами ҳам асосан, одатда маъно кўчиш усуллари асосида шаклланади.

5. Табулаш ва эвфема қўллаш жараёнини муайян нутқий вазият, контекст, унинг меъёрини (қўлланиш даражасини), сўзловчининг диди, ахлоқ-одоби, ақлий (интеллектуал) қобилияти, савияси, маданийлиги, эътиқоди, нотиклик даражаси, ёши, касби, қайси социал қатламга мансублиги, дунёқараш бошқаради.

Қолаверса, эвфема қўллаш нозик сўз санъати бўлиб, нотикдан табуни ёки нутқ вақтида табулаштирилиши лозим бўлган воқеликни ўта нозик ҳис этишни – сезгирликни талаб этади.

6. Умуммиллий адабий тилимиз, шу жумладан профессионал нутқ эвфемикаси ўзига хослигидан қатъи назар, қуйидагича таснифланади: 1) воқеликнинг табулашиш даражасига кўра: а) номини айтиб бўлмайдиган, парнографик, б) номини айтиб бўладиган тушунчалар эвфемаси; 2) семантик-грамматик шаклланиш даражасига кўра: а) лисоний, б) нутқий эвфемалар. Лисоний эвфемага нисбатан а с л и й ёки м у т л о қ, нутқий эвфемага нисбатан н и с б и й ёки м у в а қ қ а т терминларини қўллаш мумкин; 3) таъсирчанлик, оригиналлик, буёқдорликка кўра: а) индивидуал, б) окказионал эвфемалар; 4) маъно ифодалаш усулига кўра: а) очиқ ва ёпиқ – тагматчноли (пресуппозитив), б) кинетик эвфемалар; 5) тил эвфемик қатламини шакллантиришдаги ролга, фаоллигига кўра: а) ригорик, в) олмошли эвфемалар; б) Ифода воси-

тасига кўра; а) вербал; б) новербал эвфемалар; 7) кўлланилиш доирасига кўра: а) умумидабий тил, б) хусусий нутқ (аргосимволик, профессионал нутқ) эвфемаси.

7. Тилимизнинг профессионал нутқий қатламини, хусусан, унинг бадий ифода воситаларини, жумладан, табу ва эвфемикасини ўрганмай, мумтоз тилимиз бағрида сақланиб келинаётган «хазина» ва «дафина»ларни намоён қилмай туриб, бутунги тилимизнинг келажак равнақини таъминлаб, асослаб, жаҳон тиллари орасидаги мавқеъ ва мақомини белгилаб бўлмайди. Бу муаммо эса ҳалқимиз, жумладан, чорвадор табақасининг барча удумлари: кўчиб юриши, сафар қилиши, савдоси билан боғлиқ кун, соат сўраш, қуръа ташлаш, мунажжимлик, фолбинлик қилиш, ис чиқариш, янги юрт тадбири ўтказиш, дангана ва шерда қилиш, тўл олиш одатлари; маълум касаллик ёки омадсизлик юз бериши, бирор ойин тарқалиши билан боғлиқ «момоши», мушкулкушод, «халос-халос» («алас»), сулаймоноши, дарвешоши (дарвешона) қилиш; диний ёки дунёвий анъаналар билан боғлиқ қурбонлик, ифторлик, садақа, худойи, янги йил, (Наврўз) сумалак, хатна (суннат), мучал, пайғамбар тўйи ўтказиш, кўпкори, кураш қилиш; қасамёд, қарғиш, олқиш ижроси; оила қуриш, келин тушириш, никоҳ ўқитиш; ўлим билан боғлиқ аза очиш, гўяндачилик, дафн қилиш, аза саналари (етти, қирқ, йил каби)ни ўтказиш, кўк ташлаш азадан чиқиш (оқсолар) каби юзлаб ўзига хос урф-одат, расм-русмларни, аввало, тарихий-этнографик, сўнгра, шу удумларнинг ҳар қайсиси билан боғлиқ шаклланган муаммола воситаларини лингвистик (этнолингвистик) планда – кенг қамровда тадқиқ қилишни тақозо қилади.

8. Ўзбек халқининг ҳар бир этнографик удуми билан узвий шаклланган касбий нутқи (совчи нутқи, никоҳ нутқи, хутба нутқи, келин-куёв нутқи, гўяндалар нутқи, соғувчилар нутқи, яллачию аллачилар нутқи, кўпкори, кураш баковуллари нутқи, ё рамазончи нутқи, савдо муомаласи нутқи, қассоб нутқи, чўпон нутқи кабилар) ўзига хос табулаш асоси ва ранг баранг, бой эвфемик қатламга эга.

9. Профессионал нутқлар мумтоз тилимизгагина эмас, ҳозирги тилимизга ҳам фундаментал асос бўлиб хизмат қилган.

10. Тил эвфемик қатлами, жумладан, чорва билан боғлиқ профессионал эвфемик воситалар бора-бора ижтимоий-фалсафий моҳият касб этган ва умумийлик, умумадабий тилга хос бўлган идиома, парафраза, фразема, аксия, пайров, мақол, матал, топишмоқ, туш таъбирлаш, аллегория, ривоят каби бадиий ифода ва халқ оғзаки ижодига хос жанрларнинг шаклланишига ҳам асос бўлган: эвфемик идиома, эвфемик парафраза, эвфемик пайров (чорва, кўпқари пайровлари), эвфемик фразема, эвфемик мақол каби.

11. Ипсонларнинг ҳадимдан ўз ҳаёти, тақдири, келажаги билан боғлиқ юз бериши мумкин бўлган яхши ва ёмон воқеликларни олдиндан билиш зарурияти фолбин, мунажжим, таъбирчи ва прагматик (башоратчи)ларни кашф этган. Бу жараёни, хусусан, яшаши энг кўп табиий ҳодисалар билан боғлиқ бўлган деҳқон ва чорвадорлар яхши билганлар. Ҳаттоки, прогнозлаштирилган нохуш воқеликлар, хусусан, ўлим, уруш, очарчилик, қурғоқчилик, қўрқинчли туш, zilзила каби ҳодисаларнинг эвфемик баёни билан боғлиқ таъбиринома ва фолномалар яратилган.

12. Профессонал нутқ ва унинг эвфемикасининг ўрганилиши минглаб сўз, термин, ибора ва ифодаларни бугунги умумадабий тилга олиб киришга, шунча сўзли изоҳли эвфемик, тарихий-этимологик, этнолингвистик луғатлар яратишга, этнолингвистикани, эвфемииологияни махсус фан сифатида ўқитиш нотик, дипломат ва суҳандонлар тайёрлаш мактабини ташкил қилишга имкон беради.

13. Тилимизнинг маълум социал сабаб ва субъектив мақсадлар туфайли истеъмолдан чиқиб кетган ёки йўқолиб бораётган айрим вазифавий услублари (масалан, диний-мадраса услубимиз) хусусан, мумтоз профессионал қатламлари, унинг эвфемик ва эвфоникасини мукамал даражада ўрганиш, фундаментал тадқиқот, дарсликлар яратиш – биринчидан, бугунги кекса авлод касб-ҳунар эгалари нутқини, халқнинг барча этнографик удумлари ижроси билан боғлиқ муомала воситаларини; иккинчидан, фольклорнинг барча жанрлари (алла, ё рамазон, ёр-ёр, мотам-маросим, марсия, соғим, хирмон, дoston қўшиқлари; дўмбира, дотор, най, сибиздиқ, чанқовуз куйлари ҳам ва ҳоказо) тилининг эвфемика, эвфоника ва диафоникасини фонограм-

ма, транскрипция, техник воситалар ёрдамида фонограммалаштириш, ноталаштириш кабиларни тақозо қилади.

14. Келажакда ўзбек тилининг профессионал нутқи ва унинг эвфемикасининг тарихий-эволюцион этаплари махсус режада ўрганилиши керак.

15. Узоқ вақт лингвистикада архаизм, историзм терминлари билан бир қаторда (45 минутлик дарс ҳажмида) ўрганилган табу ва эвфемизм фан сифатида бутун бошли терминологик асосларига ҳам эга: ҳодисанинг номига нисбатан эвфема, эвфемик, эвфемистик; соҳанинг, фаннинг номига нисбатан эвфемика, эвфемия, эвфемиялогия, эвфемиялогик; ўрганувчи ёки мутахассисга нисбатан эвфемиялог, эвфемист, эвфемашунос, эвфемачи каби терминларни қўллаш мақсадга мувофиқ.

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

- А. О. - Абдулла Орипов
А. Қ. - Абдулла Қаҳҳор
Асқ. М. - Асқад Мухтор
А. Қод. - Абдулла Қодирий
З. - Зулфия
И. - Илюхин
М. - Мирмуҳсин
М.Коз. - Мушфиқ Козимий
Н. - Навоий
Н.А. - Неъмат Аминов
О.Ё. - Одил Ёқубов
О. - Ойбек
О.Мух. - Омон Мухтор
П.Қод. - Пиримқул Қодиров
С.Аҳм. - Саид Аҳмад
С.Зун. - Саида Зуннунова
СЭ - Саломатлик энциклопедияси
С.С. - Саъдулла Сиёев
Т.М. - Тоғай Мурод
У. - Уйғун
Ф. - Фольклор
«ФТ» - «Фан ва турмуш» журнали
Ч.Айт. - Чингиз Айтматов
Ч. - Чўлпон
Ш.Б. - Шаров Бошбеков
Ш.Р. - Шароф Рашидов
Ш. - Шукрулло
Э.В. - Эркин Воҳидов
«ЎзАС» - «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси
Ў.Ҳ. - Ўткир Ҳошимов
Ғ.Ғ. - Ғафур Ғулом
Ҳ.О. - Ҳамид Олимжон
Ҳ.Ғ. - Ҳамид Ғулом
Ҳ.Ҳ. - Ҳамза Ҳакимзода

ИЛОВА

Умуман, чорва номлари (зоонимлар) ва уларнинг хусусиятлари билан боғлиқ шаклланган мақолларнинг маъноларини аниқлашга бағишлаб тарқатилган сўровларга берилган жавоблар (чорвадорларгина эмас, қисман зиёлиларнинг жавоблари ҳам)нинг асосан, қониқарсизлиги ўзбек тилининг парафрастик, жумладан, мақол ва маталлари семантикаси махсус режада тадқиқ қилинмаганлиги (синтаксиси нисбатан ишланган (6; 20, 78-80)), алоҳида луғат тузилмаганлиги, лоақал этимологик, изоҳли луғатларда ҳам етарли акс этмаганлиги билан изоҳланади. Мана шу заруриятлар чорва номлари билан боғлиқ бўлган 300 га яқин мақолларимиз, сўз ва ибораларимиз, маъносига, айниқса, мавзуимиз билан боғлиқ, уларнинг мажозий кўчимга нисбатан эвфемиклик даражасини аниқлаш, изоҳлаш билан бирга уларни иш охирида илова қилишни тақозо этди.

Отдир йигитнинг йўлдоши. Кўчими: узоқни яқин қилувчи, оғирни енгил қилувчи, машаққат ва хавф-хатардан, ҳатто ўлимдан қутқарувчи, нажоткор.

От тепкисини от кўтарар. Кўчими: мардга мардлик қилмоқ; мард хатони кечира олади. Номард бунга қодир эмас.

От кўрмаган мина-мина (чопа—чопа) ўлдирар. Кўчими: нарса қадрига етмаслик, фаросатсизлик, ақлсизлик.

От тепмас, ит қопмас дема. Кўчими: хушёр, эҳтиёткор, зийрак бўлмоқ; бирор нохуш воқеа юз беришидан огоҳ бўлмоқ.

Эрсиз хотин – югансиз байтал. Кўчими: ихтиёри ўзида, хоҳлаган ишини қиладиган киши ёки оёғи суяқ аёл.

Отдан йиқилса ёлини, эшакдан йиқилса туёғини тўшайди. Кўчими: фожиа юз берганда, мард қимоя қилади; номард ташлаб кетади (Отдан йиқилса пахта, эшакдан йиқилса тахта варианты ҳам бор).

Эр бошига иш тушса, этик билан сув кечар,

От бошига иш тушса, сувлиқ билан счув ичар. Кўчими: қийинчиликларга чидамоқ, бардош бермоқ; иродасизлик қилмаслик.

Отдан тушса ҳам эгардан тушмайди. Кўчими: мансабпараст, шуҳратпараст, такаббур, нодон, фаҳмсиз киши.

Оёғи узангига етмаган, қўйнига ярим нон кетмаган.
Кўчими: нешуд, нодон, бўлмас одам.

Яхши тулпор туёғидан тойриларми. Кўчими: мақсаддан чекинмаслик, ҳаёт тўсиқларини енгиб ўтмоқ.

Отлиқнинг эшакли (ёки пиёда) билан не парвойи бор.
Кўчими: бой ёки мансабдор одам камбағал, ночорларга этибор-сиз бўлади.

От ўрнини той босар. Кўчими: аждодлар ўрнини авлодлар тўлдиради. Отаси ўлган бўлса, боласи бор.

Яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи. Кўчими: ақлли кишига бир ишора етади, ёмон яхши бўлмайди.

Отларнинг туёғига бўлай наъл,

Душманларнинг томоғига бўлай ажал. Кўчими: дўстнинг бахти, душманнинг ўлими учун тайёр турмоқ.

Отга наъл қоқса, эшак ҳам оёғини кўтарибди. Кўчими: номард, паст киши ўзини мен ҳам мард, буюк деб тушуниши.

Яхши от кейин чопади. Кўчими: зоти пок ёки иқтидорли одам барибир, олдинми, кейинми ўзини намоён қилади.

От боғладим бодомга, куним қолди нодонга. Кўчими: марднинг номардга, ношудга мухтожлиги – (От бойладим арчага (ёки ҳаччага), куним қолди бачча (бола)га варианты ҳам бор).

Замонанинг озгани – отдан эшакнинг ўзгани. Кўчими: ақллилар, донолар устидан ақлсизлар ва нодонларнинг ролиб келиши.

Яқин турса тепишар, узоқ турса кишнашар. Кўчими: тирликда, омонликда, биргаликда инсонларнинг бир-бирларини қадрларига етмасликлари.

Синамаган отнинг сиртидан ўтмя. Кўчими: эҳтиёт бўд, акс ҳолда бирор фожеага дучор бўласан.

Йигитга панд берар отнинг майиби,

Қозига панд берар ношуд ноиби. Кўчими: хиёнаткорлик, нодонлик туфайли юзага келадиган кулфатлар.

Ёлғиз отнинг чанги чиқмас,

Чанги чиқса ҳам донғи чиқмас. Кўчими: инсон бахти – жамиятда; бир киши бахтли бўла олмайд.

Алп – онадан, от – биядан, лўк - тўядан. Кўчими: зоти паст онадан яхши зурриёт қолмайди.

От сурунмай, йўл топмас. Кўчими: муайян қийинчиликларни, тўсиқларни енгмай, бахтга, мақсадга эришиб бўлмаслик.

От айланиб қозигини топар. Кўчими: инсон қанчалик беқарор, бебош бўлмасин, у барибир оиласини, ватанини тарк этмайди ёки қўмсайди.

Пиёда(ёки эшакли)ни-ку қўйинг, отлиққа ҳам топилмайди. Кўчими: камбарални-ку қўйинг, бой-бадавлатга ҳам йўқ.

От босмайман деган жойини ҳам босади. Кўчими: инсоннинг тарк этган, бормайман деган жойига яна қайтиб бориши.

Отнинг ўлими – итнинг байрами. Кўчими: фақат ўз манфаати учун курашувчи худбин шахслар.

Тойчопарларга кунинг қолмасин. Кўчими: ҳеч кимнинг ношуд, норасо, қўлидан иш келмайдиганларга иши тушмасин.

Бировнинг отидан тушмайдиган. Кўчими: бировларнинг меҳнати, шуҳрати ҳисобига яшайдиганлар.

Отаси бир отга мин, отаси бошқа отдан туш. Кўчими: уруф-аймоғчилик, ошна-оғайнигарчилик, таниш-билишчиликка йўл қўймоқ, кенг маънода миллатчилик қилмоқ.

Ёмон отнинг ҳам олти ой азаси бўлади. Кўчими: инсонни қадрлашга даъват.

Қулунли байталнинг бошига иш туғса, қулунига қарамас. Кўчими: пичоқ суякка етганда, сабр косаси тўлганда, инсон шавқатсиз бўлади.

Так-такка турмайди (бунда так-так отни тўхтатиш учун қўлланадиган ушбу сўз). Кўчими: муомала-мулозаматга кўнмайдиган, иззат-икромни писанд қилмайдиган шахс.

Бировнинг отини боғласанг, биров сенинг ҳам отингни боғлайди. Кўчими: ҳурмат қилмасанг, ҳурмат кўрмайсан.

Отдай. Кўчими: соғлом, бақувват одам. •

Эгарланган отдай. Кўчими: топшириқ, иш-ҳаракат ижросига тайёр шахс.

Ишлаган тишлайди, ишламаган кишнайди. Кўчими: кишнайди – оч қолади, хор бўлади.

Айғирни қаттиқ – жилови қаттиқ. Кўчими: ўзгаларга бош эгмайдиган, тан бермайдиган, мағрур, ўжар одам.

Жилдириб қўймоқ. Кўчими: бировларни алдаш, ғафлатда қолдириш.

Жиловини қўлга олмоқ. Кўчими: ўзгалар ихтиёрини ўзига қаратмоқ, бўйсиндириб олмоқ: Ўлмасак кўрамиз. Катта – кичик идора раҳбарларининг жилови шуларнинг қўлига ўтади (Т. Малик, «Шайтанат», 1-китоб, 312-6).

Дўнон офати, ғунон офати бор (сўзлашувдан). Кўчими: комилликка эришиш учун жуда кўп қийинчилик ва тўсиқларни енгмоқ, синовлардан ўтмоқ.

Озиқли от ҳоримас. Кўчими: заҳирасиз, моддий таъминотсиз ҳаёт ишончли эмас – хавфли.

От ўйнатмоқ (бошда от ўйнатмоқ). Кўчими: бошбошдоқлик, ҳақорат, ахлоқсизлик, жабр-зулм қилмоқ.

Арпа емас отларим ажриққа зор бўлди,

Бугдой емас отларим бугдойиққа зор бўлди. Кўчими: қаноатсиз, ношукур, борининг қадрига етмайдиган одам.

Баланд охурдан ем еган. Кўчими: кибру ҳаволи, собиқ раҳбар, оддий халқни назар-писанд қилмайдиган одам.

Отни қамчилаб қолмоқ. Кўчими: ими-жимиди қочиб қолмоқ.

От устида қулоқ (қўлоқ – ариқнинг қулоғи) боғлайди. Кўчими: такаббур, буйруқбоз, бюрократ одам.

Ёмон яхши бўлмас, эшак бахши бўлмас; Эшак тўйса (семирса), эгасини тепади; Эшак эгасини, пишак бекасини танимас: бу мақолларнинг кўчими: номард мард бўла олмайди; нокасу ножиндан одамий чиқмайди: Асли қора оқармас, туби қинғир тузалмас (мақол) тушунчалари мавжуд.

Инсонга – либос, эшакка – тўқим. Кўчими: инсон ўзига ярашадиган иш, қилиқ қилиши билан инсондир.

Лўлининг эшагини суғор-у, пулини ол. Кўчими: кун кечирини, яшаш учун курашмоқ.

Эшакнинг тушига ем киради. Кўчими: ҳар кимнинг ўз дарди бор.

Эшак минганининг оёғи тинмас, икки хотинлининг қулоғи тинмас. Кўчими: тинч, осойишта яшаш учун кураш орзуси.

Эшакда қилсанг сафар, қайғую ғамнинг ортар. Кўчими: ночорлик, камбағаллик туфайли мақсадга эриша олмаслик.

Юки енгил эшак ётагон бўлар. Кўчими: ишсиз одам ялқов бўлади.

Эшакнинг танлагани – шўра. Кўчими: дидсизлик ва фаросатсизлик тушунчаси.

Биров эшагингни «иш» деган эмас. Кўчими: ҳеч ким томонидан тегикилмаганлик, халақит берилмаганлик, дахлсизлик тушунчалари.

Мулла минган эшакдай. Кўчими: ҳорғин, ёввош, ўзига келиб қолган шахс.

Эшагидан тушови (тўқими) қиммат. Кўчими: ўзига бино қўйган, керагидан ортиқ қимматбаҳо кийим танлайдиган шахс.

Эшак минган етар муродга, отлиқлар ҳам қолар уятга (сўзлашув). Кўчими: камтарлик камолга, манманлик заволга олиб боради тушунчаси.

Эшакнинг қулоғига танбур чалгандай. Кўчими: фаҳм-фаросатсизлик, бирор нарсанинг моҳиятига тушуниб етмаслик тушунчалари.

Эшакка айил, ҳўкизга гаврон, отга тушов (ёки жилов) бўлолмас (сўзлашувдан). Кўчими: ношуд, бўлмас, нокас шахс тушунчалари.

Эшакка эгар чи кора (не керак), Эшакка эгар ярашмас. Кўчими: таги паст, ношуд, ярамас, фаҳмсиз бўла туриб, олий мансаб-мартаба давосини қилувчи шахс.

Давлатни бой кўтарар, семизликни қўй кўтарар. Кўчими: ўзида кетиб қолиш, кимлигини унитиб қўйиш, манманлик, такабурлик қилиш.

Қўчқор бўламан деган қўзининг манглайи дўнг бўлар. Кўчими: бўладиган бола ёшлигидан билинади.

Қўй оғзидан чўп олмаган. Кўчими: беозор, безарар, одобли одам тушунчаси.

Мардлик қилдинг қўй сўйдинг,

Итлик қилдинг тўш қўйдинг

Ёки

Қўчқор сўйиб, мардлик қилдинг,

Калла қўйиб, итлинг қилдинг. Кўчими: меҳмон кутиш маданиятини ўрнига қўя олмаслик.

Каллапаз синса, ўчоғини оқламайди. Кўчими: ишсиз, бекорчи бўлиб қолмоқ.

Етим бола асрасанг, оғиз-бурнинг қон этар,

Етим кўзи асрасанг, оғиз-бурнинг мой этар. Кўчими: яхшилиқни билиб қилиш, шўр ерга уруғ сепмаслик тушгунчаси.

Кўй кўрмаган бўлса ҳам, қий (қумалоқ) кўрган. Кўчими: бадавлат, обрўди хонадоннинг фарзанди, кўрганнинг бола-си, кўзи тўқ.

Минг қўйлининг иши бир қўйлига тушибди. Кўчими: одамга одамга керак, одам одам билан тирик, одам одамсиз яшай олмайди.

Икки қўчқорнинг боши бир қозонда қайнамас. Кўчими: келишмовчилик, дунё учун курашиш, муросасизлик.

Шишак единг – пишак единг. Кўчими: шишак (уч яшар қўй) ориқ бўлади, сўйиб еб бўлмайди.

Эчки пастда бўлса маърайди, тоққа чиқса тош юмала-тади. Кўчими: бекурд, сотқин, чидамсиз, фирибгар, худбин, амалпараст шахс.

Эчкимижоз одам. Кўчими: енгилтак, бетайин, ўйловсиз (эчки қасам одам ҳам шундай).

Эчки элчи бўлолмас (ёки эчкидан элчи чиқмас), Тулки совчи бўлолмас (ёки тулкидан совчи чиқмас). Кўчими: енгилтак, беқарор, риёкор, тутруқсиз, нобакор, бекурд шахс.

Эчкининг ўлгиси келса, қассобга тегинади (сурканади). Кўчими: тўғри юрмаслик, ўзини бошқара олмаслик, зўрни зўр билмаслик.

Эчкига жон, қассобга ёғ қайғуси. Кўчими: ҳар кимнинг ўз манфаати учун курашиши, бу йўлда бир-бирига шавқат қилмаслик.

Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр. Кўчими: буюклар олдида оддий одамлар ҳеч ким эмас.

Ўзини ака, эчкисини така дейди. Кўчими: хушомадгўй-лик, лаганбардорлик.

Тилаб олган эримни эчки тепиб ўлдирди. Кўчими: машақ-қат билан эришилган нарсани қўлдан бой бериб қўймоқ.

Офтобда қолган эчкидай. Кўчими: ғариб, ожиз, мадорсиз, ланж шахс.

Бир эчки сўйдим, ҳаммаси ичакка чиқди. Кўчими: сову-рилган бойлик, беҳудя меҳнат.

Туянинг мазор билан нима иши бор. Кўчими: инсонлар ўртасидаги муносабатсизлик, совуққонлик, бир-бирига лоқайдлик, бепарволик; худбинлик, бепарқлик.

Туя соғдим иймади, пешанамга сиймади (сиғмади). Кўчими: омадсизлик, йўқотиш, ўлим.

Туяга янтоқ керак бўлса, бўйнини чўзади. Кўчими: ҳар ким ўзи учун ишламоқ, ўзинг учун ўл етим.

Туя – саҳро кемаси. Кўчими: бардошлилик.

Туя сўйса ҳам келмайди. Кўчими: ўта азиз, буюк одам. (Буни очиқ айтиш истиҳола қилинади).

Туя кўрдингми, йўқ. Кўчими: бирор нарса (сир)ни айтиб қўйиб балога қоламаслик, тинч юрмоқ.

Туя қанча бўлса, жиҳози ҳам шунча. Кўчими: буюкларнинг ҳам ўзига яраша ташвиши бўлади.

Туянинг териси – эшакка юк. Кўчими: улуғлар, катталар қилган ишни ношудлар қила олмайди. Ношуд ва нодонлар буюк бўла олмайди.

Туя миниб узоқни кўзламоқ. Кўчими: ўйловли, андишали бўлмоқ.

Қаторда норинг бўлса, юкинг ерда қолмайди. Кўчими: оғайнидорлик, содиқ дўстларга эғалик.

Туя элакка қолганда бўкирибди. Кўчими: ҳамма қийинчиликка бардош бериб, арзимаган ишга чидамаслик, ишни охирига етказмаслик, иродасизлик; Қирқига чидаб, қирқ бирига чидамаслик (мақол).

Юк тойлоққа қолмасин,

Юрт нодонга қолмасин. Кўчими: кунинг ношуд, нодон, номард, норасоларга қолмасин.

Ҳайт деган туяга мадад. Кўчими: ташвишда, оғир кунларда қолган, бошида ташвиш тушган кишиларга ёрдам, далда бермоқ.

Камабағални туянинг устида ит қошибди. Кўчими: омадсизлик, кутилмаган бахтсизлик.

Йилдан қолган туядай. Кўчими: савлатига ишониб, обрў-эътибордан, мансаб-мартабадан қуруқ қолмоқ.

Туядай қиз узатдим-у, тугмадай жез (жаз, жизза) тотмадим. Кўчими: кўп яхшиликлар қилиб, яхшилик эмас ёмонлик кўрмоқ.

Туянинг думи ерга текканда. Кўчими: ҳеч қачон ижро қилинмайдиган иш-ҳаракат, юзага чиқмайдиган воқеълик (Туя ёнғоқ ташлаганда ёки Тошбақа тоққа чиққанда ҳам шундай маънода).

Нафси туяни ютадиган. Кўчими: очкўз, порахўр одам.

Ит ҳура, карвон ўтар. Кўчими: қуруқ гапирмоқ, лақиллаб қолмоқ.

Ит – вафо, хотин – жафо. Кўчими: умуман, вафо ва вафосизлик, одамий ва ноодамийликни таъкидлаш.

Ит боласи тура озар. Кўчими: боланинг маълум ёшда айниб кетиши.

Ит ётиш – мирза туриш. Кўчими: кўринишдан яхши, аслида ёмон ҳаёт, усти ялтироқ, ичи қалтироқ яшаш.

Ит эгасини танимайди. Кўчими: оғир замон, масалан, уруш.

Итнинг кейинги оёғи. Кўчими: обрўсиз, беписанд.

Итнинг ўлгиси келса, мачитнинг меҳробига сияр. Кўчими: қилиқсиз, аҳмоқ, ўзини бошқара олмайдиган шахс.

Эгасини сийлаган, итига суяк ташлар. Кўчими: дўст, биродар, қариндош-ақраболарини ҳам ҳурмат қилмаслик, одобсизлик.

Ит иззатни, эшак тарбияни билмас. Кўчими: яхшилиқни билмайдиган, қадрлай олмайдиган, паст, нокас одам.

Ит қўрилаган жойга ўч. Кўчими: нопок кишиларнинг бойлик, хазинани юлишга, ўғирлашга уриниши, кераксиз, ноқонуний ҳаракат.

Ит қуруқ – чўмич қуруқ. Кўчими: ҳаром, макруҳ таом ва нарсалардан тортинмаслик, истеъмол қилишлик.

Ит қутурса, эгасини қопар (тишлар, талар). Кўчими: тўқликка шўхлик, яхшилиқка ёмонлик қилмоқ.

Итнинг феъли (қилиғи) эгасига маълум. Кўчими: ҳар бир нарсанинг ўз кушандаси бор.

Ит енгганини талар. Кўчими: дўст-душманни танимаслик. бечораларга зулм қилиш.

Минг бир икки пандим бор, хуби този кўрмасин. Кўчими: қанчалик ақлли, талбиркор бўлсанг ҳам эҳтиёт бўл, ўлим хавфи йўқ эмас.

Боғланган този овга ярамас. Кўчими: эркисиз, қарам одам мустақил фикрлай олмайди, кураша олмайди, ожиз бўлади.

Бировлар юртида қози бўлгандан,

Ўз юртингда този бўлганинг яхши. Кўчими: Ватанга муҳаббат, садоқат, халқпарварлик, меҳр-вафодорлик тушунчаси.

Ит итлигини қилади. Кўчими: ёмон яхши бўлмайди, тарки одат амри маҳол.

Оғздан оқ ит кириб, қора ит чиқди. Кўчими: ўта беҳаё. маданиятсиз, шаллақи.

Ит-мушук бўлмоқ. Кўчими: мурасасизлик, душманлик, келишмовчилик.

Ораларидан ола мушук ўтган. Кўчими: муносабатнинг бузилиши, араз, душманлик.

Мушугини «пишт» деёлмайди. Кўчими: лаганбардор, таъзимкор, қарам (мутеъ), номустақил одам.

Олдиндан қора ит чиқсин. Кўчими: бахтсизликка учра.

Оқ ит, қора ит – барибир ит. Кўчими: кўринишидан, вазифасидан қатъи назар, нопок, нобакорларнинг яхшиси бўлмайди тушунчаси.

Шаҳарда итинг адашдимми? Кўчими: мақсадсиз дайдиб юрувчи шахсга нисбатан.

«Олҳа-ол»га ит ўлибди. Кўчими: худа-беҳуда ваҳима қилавериш салбий оқибатларга олиб келади.

Итга сув сепсанг, юзингга сугал тошади. Кўчими: бировга озор берсанг, ўзингга қайтади.

Яхши ит ўлигини кўрсатмас. Кўчими: ақлли одам ўз фамилии ўзи ейди – бировга офирлигини туширмайди.

Ит итга буюради, ит қуйруғига. Кўчими: ўзи бажариши керак бўлган ишни бировга буюриш.

Ўзбекининг кичиги бўлгунча кучуги бўл. Кўчими: ёши кичиклар катталарга хизмат қилиши кераклиги.

Ит теккан. Кўчими: ҳаром (овқатга нисбатан), қизлик номуси бузилган: Умида ерга қараб: Менга ит теккан, – деди (А.Қ., 2-т., 83-б.).

Ит боласи қурбонликка ярамас. Кўчими: таги паст, ношуд, нобакор одам ҳаёт учун яроқсиздир.

Кўйдан чиққан итдай молга эргаша олмабди. Кўчими: кўлидан иш келмайдиган, нўноқ, яроқсиз одам.

Эр-хотин – кўш ҳўкиз. Кўчими: ҳаёт ташвишларини тенг тортмоқ, тенг ҳаракат қилмоқ.

Ҳўкизини хўро бўлди - берди Худо,

Хотинини хўро бўлди - урди Худо. Кўчими: бойимоқ ва камбағал бўлмоқ рамзи.

Ҳўкиз ўлди – ўртоқ айрилди. Кўчими: бирор манфаат асо-сида қурилган муомала-муносабатнинг бузилиши.

Ҳўкизининг шохига урсанг, танасига зил кетади (ёки ту-ёғи зирқирайди). Кўчими: болалари, урувларига зуғум қилиш орқали катталарини ранжитиш, азоблаш, хўрлаш.

Силаганни сигир билмас, сийпаганни ҳўкиз билмас. Кўчими: яхшилиқни билмайдиган, бошқаларни қадрлай олмай-диган одам.

Ҳўкиз бўлсин сут берсин. Кўчими: фойда, мафаат учун кураш.

Бузоқнинг югургани сомонхонагача. Кўчими: кўлидан иш келмайдиган, имкониятсиз, ношуд одам.

Яхши бузоқ (ёки улоқ) икки онани эмади. Кўчими: зий-рак, талбиркор, эпчил одам.

Аммамнинг бузоғи. Ношуд, қўлдан иш келмайдиган, лапа-шанг, латта одам.

Моли тўқнинг кўнгли тўқ. Кўчими: очлик, ночорлик, кам-бағаллик хавфи йўқ.

Одам оласи ичида, мол оласи ташида (сиргида). Кўчими: инсон кўнглини билиш қийин – муғомбир, тулки бўлади.

Мол эгасига ўхшамаса, ҳаром ўлар. Кўчими: яхшидан яхши, ёмондан ёмон қолади.

Бузоқнинг ҳақи кетади деб, сигирнинг сутини ичмайди. Кўчими: кесатиқ маъносидаги тақводорлик, аслида ҳаромхўрлик.

Поладан олдин чанг чиқармоқ. Кўчими: ўйловсиз шоши-либ қилинган ишлар, айтилган гаплар.

Икки сигирлининг уйи айрон,

Икки хотинлининг уйи вайрон. Кўчими: икки 'сигирли- (умуман, молдор) бой-бадавлат, икки хотинли – маънавий қашшоқ, пароканда, бахтсиз.

Сигир қуйруқ қилиб гапирмоқ. Кўчими: фикрни ётиғи билан ифодаламоқ, кўполлик қилмаслик.

Фунажини кўзини сузмаса,

Буқа ишини узмайди. Кўчими: қарс икки қўлдан чиқади.

Айрилганни айиқ ер,

Бўлинганни бўри ер. Кўчими: бирлик ва иттифоқ бўлмаса, ютуқ ва муваффақиятларга эришиб бўлмайди; пароканда бўлмоқ.

Айиқ бўлсин, эринг бўлсин,

Унгур бўлсин, уйинг бўлсин. Кўчими: дунёдан фарзандсиз, эрсиз, уй-жойсиз, тоқ ўтмаслик, Ватанни улуғлаш гоёси.

Бўрини йўқласа, қулоғи кўринар,

Хизрни йўқласа, таёғи кўринар. Кўчими: ўйлаб турганда тасодифан келиб қолган азиз меҳмон, хурсандчилик (эмоционал ҳолатга нисбатан).

Бўрида Азроилнинг туки бор. Кўчими: ҳазар қилинадиган, кўрқинчли шахс.

Бўри бир кечада юз қўтонни санайди (Бўри бир кечада минг овул санаркан). Кўчими: ўлжа қилдирмоқ, молларни еб кетмоқ.

Кийингим тоққа чиқиб кетди. Кўчими: бирдан жаҳлланмоқ, ғазабланмоқ.

Арелоннинг ўлиги – сичқоннинг тириги. Кўчими: буюклар ўринини ношудлар боса олмаслиги.

Бўрининг еса ҳам, емаса ҳам оғзи қон. Кўчими: бадномлик, ёмон отлиқ бўлмоқ.

Бўрими, тулкими. Кўчими: яхши ва ёмон хабар рамзи.

Занжирбанд шер, енгаман дер. Кўчими: иложсиз бўла туриб, бирор ишга ортиқча, беҳуда уринмоқ.

Отанг чўчқа бўлса ҳам, нўқталаб боқ. Кўчими: ота олдидаги хизматни адо этиб бўлмаслик.

Бўрини қанча боқсанг ҳам, ўрмонга қараб қочади. Кўчими: душман эл бўлмайди.

Филдай кучинг бўлса ҳам, мўр бўлиб кўрин. Кўчими: камтар бўлмоқ, манманлик қилмаслик.

Сичқоннинг уйи – минг танга. Кўчими: иложсизлик, танг аҳволда қолмоқ.

Туя бир танга – қани бир танга?

Туя минг танга - мана минг танга. Кўчими: пул – имкони-
ят гарови. Камбағаллик хўрлик келтиради.

Арслон изидан, йигит сўзидан қайтмас. Кўчими: ваъдага
вафо қилмаслик-номардлик, ноқасликдир.

Икковга биров етолмас,

Отлиққа яёв етолмас. Кўчими: ўз имкониётини билмасдан,
мартабали одамларга таассуб (ҳасад) қилиб, овора, сарсон,
масхара бўлиб қолмоқ.

Уюрли қўйдан бўри ҳам қўрқар. Кўчими: бирлик (итти-
фоқлик) душмандан, фожеалардан, ҳатто ўлимдан сақлаб қола-
ди.

Отинг борида йўл тани, ақлинг борида эл тани. Кўчими:
ёшлигингданоқ бахт учун курашсанг, бахтсиз бўлиб қолмай-
сан.

Кун ҳисобини ой олар,

Бедов ўрнини той олар. Кўчими: умр ўткинчи: қарилар
ўлиб, ўрнини ёшлар олади.

**Йўлбарс боласини тутмоқ учун, йўлбарс уйига кирмоқ
керак.** Кўчими: инсон риёзат чекиб, ҳатто ўлимга тик бориб
бахтга, мақсадга эришади.

Бозор кўрган эчкидан кўрқ. Кўчими: айёр, туллак, беҳаё,
имонсиз одам ҳамиша хавфлидир.

Бозордан қайтган сигирдай. Кўчими: обрўсиз, шарманда,
масхара.

Ёв йўқ дема – бўрк остида,

Бўри йўқ дема - жар остида. Кўчими: хавф-хатардан ҳам-
ша огоҳ бўл, акс ҳолда фожеа, ўлим кутади.

От минсанг ўйлаб узоқни, билиб юр йўлдаги тузоқни.
Кўчими: кучли бўлсанг ҳам, огоҳ бўл! Хавф-хатардан ҳоли эмас-
сан.

**Тулкининг тавбасидан кўрқ, муғомбирнинг навҳа (йиғи)
сидан кўрқ.** Кўчими: нобакор, тағи пастларга ишонма, ҳазар
қил, акс ҳолда ҳаётнинг хавф остида қолади.

Эл ўғрисиз бўлмас,

Тоғ - бўрисиз. Кўчими: кутылмаган хавфдан огоҳ бўлмоқ,
бирор фожеа юз беришининг олдини олмақ.

Бошинг икки бўлмагунча,
Молинг икки бўлмайди. Кўчими: ҳаётга. яшашга тайёр
бўлмаса, киши камбағал, бахтсиз бўлиб қолаверади.

Бўрини аясанг, сени талайди. Кўчими: душманни ўлдир,
акс ҳолда сени ўлдиради.

Ёмон отда юргунча,

Яёв юрган яхшироқ. Кўчими: нокасларга суяниб яшаган-
дан кўра. қашшоқ, фақир бўлиб умр кечирмоқ афзалдир.

Қобил ўғил от миндирар,

Ноқобили отдан индирар. Кўчими: қобил фарзанд отани
бахтли, ноқобили бахтсиз қилади.

Ўзи бозорга сиғмаган туя қўшани билан кирибди. Кўчи-
ми: ўз имкониятини билмайдиган нодон, бефаҳм, аҳмоқ шахс.

От кишнашиб топишар,

Одам - эслашиб. Кўчими: инсон машаққат, риёзат чекма-
гунча, ҳаётда ўз ўрнини топа олмайди, бахтли бўла олмайди.

Одам тилидан топар,

Хўкиз – мўгузидан. Кўчими: хато, ноўрин қилиқлар, ёмон
фёъл инсонга фожеа, бахтсизлик келтиради.

Бир товуққа ҳам дон керак, ҳам сув. Кўчими: ҳаёт ма-
шаққат ва ташвишдан иборат.

Отни аяган отга етар,

Тўнни аяган тўнга етар. Кўчими: тежамкорлик (ақллилик)
инсонни бахтли, исрофгарчилик (ақлсизлик) инсонни камбағал,
бахтсиз қилади.

Товуқни есанг бир ейсан,

Тухумни есанг минг ейсан. Кўчими: исрофгарчилик ин-
сонни камбағал қилади, тежамкорлик бой қилади.

Ёнида бир пули йўқ,

Туянинг тишини кўрар. Кўчими: ўз имкониятини билмай-
диган, нодон, бефаҳм, аҳмоқ шахс.

Эшак юрар қатқоқда,

Маълум бўлар ботқоқда. Кўчими: қийинчиликлардан, ҳаёт
синовларидан ўтмаганлик.

Эшаги лойдан ўтган. Кўчими: иши битиб, яхшиликни унут-
ган нокас шахслар.

Ёмон отга ёл битмас,

Ўлармонга мол битмас. Кўчими: тагипаст, асли ёмон одам яхши ёки бахтли бўлмайди.

Ёмон ҳўкиз шамиён синдирар (ёки қайтарар). Кўчими: ақлсизлик, фаросатсизлик, тартибсизлик, яхшилиқни билмаслик.

Итнинг иши узмоқ,

Ёмоннинг иши бузмоқ. Кўчими: донмо ёмонлиқ қилувчи куч, зараркундалар.

Тулки тумшўғидан илинар. Кўчими: алдоқчилик эгрилик ўлимга олиб боради.

Тирроқи бузоқ подани булғар. Кўчими: халққа, жамиятга иснод келтирувчи шахс.

Ёли қуюқ эшакдан,

Яғир бўлган от яхши. Кўчими: нокас бойдан, ақлли камбағал яхши.

Озган от арғумоқ бўлмас. Кўчими: кўримсиз (жасадсиз) кишидан полвон чиқмайди.

Илон қувса йўлга қоч,

Туя қувса ўрга қоч.

(ёки Илон қувса яқалаб қоч,

Йўлбарс қувса гўрга қоч). Кўчими: муайян хавф-хатарларнинг олдини олмоқ, даф қилмоқ, ҳатто баъзи ҳаракатлар одамни ўлимга олиб бориши мумкинлиги.

Тойчани той деб хўрлама,

Эрта-индин от бўлур. Кўчими: зўрни-зўр билмаслик, калтабинлик, узоқни кўра олмаслик.

Ўзингни эр билсанг,

Ўзгани шер бил. Кўчими: худбинлик, манманлик, шуҳрат-парастлик.

Бир кунга ҳўкиз ўлмас,

Икки кунга эгаси бермас. Кўчими: кўра олмаслик, бахиллик, очкўзлик, ноодамийлик, пасткашлик.

Бўридан қўрққан тўқайга кирмас.

(ёки Бўридан қўрққан мол қилмас; Чумчуқдан қўрққан тарик эмас). Кўчими: иродасизлик, журъатсизлик, қўрқоқлик, бирор ишни охиригача етказа олмаслик.

Бўрининг қулоғи овда. Кўчими: фақат фойдани, «ўлжа»ни, манфаатдорликни ўйловчи, тамагир шахс.

Ер овлоқ бўлса, тўнғиз тенага чиқар. Кўчими: имконият туғилди дегунча фойдага, мансабга ўзини урадиган нопок кимсалар.

Овул ити ола бўлса,

Бўғи келса, бириккар. Кўчими: халққа хиёнат, жиноят қилмоқ.

Оч бўри йўртағон келар. Кўчими: ҳаёт қийинчиликлари, йўқлик ҳамма нарсага, ҳатто жинойи ишларга қўл уришга мажбур қилади.

Танлаб-танлаб тозига учрамоқ. Кўчими: кўп уринишга қарамай, иш ўнгидан келмаслик, бахтсизликка учрамоқ.

Бўрини қанча боқсанг, ўрмонга қочади (итни қанча боқманг, оғзини гандаликка уради). Кўчими: қанчалик тарбияламанг, яхшилиқ қилманг, нокас нокаслигича қолади.

Тилаб олган эримни (боламни) эчки тепиб ўлдирди. Кўчими: қийинчилик билан қўлга киритилган бахтни қўлдан бериб қўймоқ, омадсизликка учрамоқ.

Эшагига яраша тушови. Кўчими: бу ким бўлибди. Ҳеч ким эмас. Бунга «шу ҳам» бўлаверади тарзидаги камситиладиган, иззат-икром қилинмайдиган шахс.

Эшакнинг ёмони қозикни булғар,

Отнинг ёмони охирни. Кўчими: қош қўяман деб, кўз чиқарадиган, устабузармон, вазифасининг уддасидан чиқолмай, шарманда бўладиган, ўз ишига номуносиб шахс.

Қўйни ҳам ўз оёғидан осади,

Эчкини ҳам ўз оёғидан осади. Кўчими: кимлигидан қатъи назар, ҳар бир шахс қилмишига яраша жазо олади.

Ҳар ернинг тулкисини ўз тозиси билан овлар. Кўчими: хиёнаткор, гуноҳкор қаерда бўлмасин, ўша ерда унинг ўз жазоловчиси бор.

Кулунли биядан қудуқ суви ортмас. Кўчими: бойлик қанча бўлса-да, оила ёки жамиятни таъминлаш қийин.

Чўпон (қўйчивон) кўп бўлса, қўй ҳаром ўлар. Кўчими: сансолорлик натижасида мўлжалланган ишнинг бажарилмай, ўлда-жўлда қолиб кетиши.

Бир терининг ичида қўй неча бор семирив, неча бор озади. Кўчими: инсон умрида жуда кўп бахтли ва бахтсиз, хуш ва нохуш, омад ва омадсизликни бошидан кечириши.

Ер қаттиқ бўлса, ҳўкиз ҳўкиздан кўради. Кўчими: ҳақиқатни тушуниб етолмай, бир-бирига беҳуда душманлик қилиб юрувчи нодон шахслар.

Кепак еган от югурук бўлмас. Кўчими: етарли таълим-тарбия кўрмаган, яшашга тайёр бўлмаган одам узоққа бора олмайди.

Кўнгўл ўйга тўймайди,

Бўри – қўйга. Кўчими: дунё бир кишига кўплик, икки кишига камлик қилганидек, инсон эҳтиёжи чексиз, у бойликка тўймайди.

Семиз қўйнинг умри қисқа. Кўчими: ўз реал маъноси (сўйилади)дан ташқари, инсон умри етилиб, поёнига етгач, ўлим бошланади.

Эшак минган элда кўп,

Йўл кўрмаган юртда кўп. Кўчими: халқнинг кўпчилиги одатда камбағал, бечора, авом бўлади демакдир.

Туркистонда қўй бир сўм,

Кела-кела ўн бир сўм. Кўчими: нарх-навонинг ошиб бориши, қимматчилик.

Эшаги уч танга,

Тўқими беш танга.

(ёки Эшагидан тўқими (тушови) қиммат). Кўчими: фойдасидан зарари кўпроқ тегадиган одам ёки нарса, буюм.

Оғилда ҳўкизим йўқ,

Элимда обрўйим йўқ. Кўчими: камбағаллик, қашшоқлик.

Хон чоригини қўймас. Кўчими: ўтмишни, кечаги кунини унутмаслик (ким эдинг, ким бўлдинг маъносида).

Англашиладики, юқоридаги мақолларнинг шаклланишига асос бўлган ҳайвонлар номи (от, туя, ҳўкиз, қўй, кўчқор, арслон, шер, йўлбарс каби) ва уларнинг хусусиятлари орқали буюклик, адолат, куч-қудрат, садоқат, мардлик, тантилик; ёки аксинча, эшак, тулки, ит, эчки каби номлар ва уларнинг хусусиятлари орқали номардлик, пасткашлик, ношудлик, ақл-фаросатсизлик, ёлфончилик, ноодамийлик каби салбий фазилатлар рамзий эвфемик тарзда ўз аксини топган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абдиев М. Ҳозирги давр касб-хунар лексикаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002, №1, 65–66-б.
2. Абдиев М. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили (Самарқанд вилояти касб-хунарлари материаллари асосида). ДДА.-Тошкент, 2005. 55-б.
3. Абдуазизов А. Фоностилистик воситаларнинг ўрганилишига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1985, №2, 24-б.
4. Абдуллаев Ф. Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир // ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти асарлари. -Т.: Фан, 1949. 25-б.
5. Абдурашулов Ё. Нутқ жараёнида сўз маъносини қулайтириш усул ва воситалари // Нутқ маданияти масалалари. -Т.: 1993. 118–121-б.
6. Абдураҳмонов Х. Ўзбек халқ мақоллари тили синтаксиси //Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. -Тошкент: 1961.
7. Агаян А.Э. Введение в языкознание.-Ереван,1960. С.269.
8. Аджиев А.М. Кумикские свадебно-обрядовые загадки, «Киритмелер» // Советская тюркология.-Баку,1985, №4, С.23–27.
9. Азизов О. Тилшуносликка кириш.-Т.: Фан,1963, 160-б.
10. Айдарав Т. Ареальная характеристика диалектной лексики казахских говоров Узбекистана: Автореф. дис.... докт. филол. наук. - Алма-ата, 1980. С. 37–42.
11. Алавия М. Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. - Т.: Фан, 1976. 195-б.
12. Ал-Ҳаким ат-Термизий. Наврўз ва табиат сирлари. -Т.: Меҳнат, 1991. 3–10-б.
13. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. -М., 1957. С.147.
14. Асамутдинова М. Названия одежды и ее частей в узбекском языке: Автореф. дис.... канд. филол. наук. Ташкент, 1969.
15. Атаев С. Эвфемизмы в туркменском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. -Ашхабад, 1955. С.21.

16. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. - М.: Наука, 1969. С. 53, 312.
17. Ахметов Ә.К. Туркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер: Автореф. дисс...д-ра филол. наук. Алматы: Ғүлүм, 1995. 62-б.
18. Ахметов Ә.К. Туркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. Алматы: Ғүлүм, 1995. 176-б.
19. Бакаева Н. Терминология золотошвейного производства Бухары и Гиждувана. Автореф. дис.... канд. филол. наук. Т.: 1971.
20. Бакиров П. Ўзбек тилида номитацентриқ мақоллар// Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, № 1, 78–80-б.
21. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. -М., 1957. 1055с.
22. Баскаков Н.А. Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая // Советская тюркология. Баку, 1975, №2. С.17.
23. Баскаков Н.А. Принципы выбора признаков для наименования гор у алтайцев // Исследования по восточной филологии. - М., 1974. С.23.
24. Бегматов Э.А. Исм чиройи. -Т.: Фан, 1994. 152 Б.
25. Бегматов Э.А. Номлар ва одамлар. -Т.: Фан, 1966. 27–29-б.
26. Бердимуродов А. Будданинг ғаройиб сири. - «Даракчи», 2001, 14 июл, 6-бет.
27. Богатырев П.Г. Магические действия, обряды и Закарпатье // Вопросы теории народного искусства. -М., 1971. С.189.
28. Босчаева Н.Ц. Эвфемистичность в диалогической речи.-Л.: ЛГУ, 1989. С.79–81.
29. Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий.- Т. I – II, СПб., 1868–1871.
30. Будагов Р.А. История слов и история общества.- М.:Просвещение, 1971. С.270.
31. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Ч. II. -М., 1953. С.175.
32. Вайнштейн С.П. Личные имено-термины родства и прозвища у тувинцев // Ономастика. -М.: Наука, 1969. С.128-131.

33. Валихонов О. Тасвирий ҳарфлар // Гулистон, 1972, №5, 22-б.
34. Вандриес Ж. Язык. -М., 1937. С.206.
35. Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. -М.: Наука, 1967. 27-б.
36. Гафурова Л.Х. Бытовая лексика современного узбекского языка. -Т.: Фан, 1991.
37. Дарбакова В.П. Оронимия. МНР // Ономастика. -М.: Наука, 1969. С.199-299.
38. Дунасарий Ш. Оламни билиш илми. -Т.: Ёзувчи, 3-21-б.
39. Ергазиева Н.И. Взаимосвязь прозвищ, табу и эвфемизмов в казахском языке // Ономастика Узбекистана. -Т.: 1989. 118-120-б.
40. Ермолаева Л.С., Сабанеева М.К. К проблеме морфосинтаксиса // Вопросы языкознания, №6, 1986. С.65.
41. Жувонмардиев А. Рақамлар ҳарфга айланганда. -Т.: 1966.
42. Жуманиёзов Р. Эски ўзбек ёзуви. -Т.: Меҳнат, 1989, 93-б.
43. Жўрабоев А. Урф-одат номлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1970, №3, 60-63-б.
44. Жўраев Б. Юқори Қашқадарё ўзбек шевалари. -Т.: Фан, 1969. 80-81-б.
45. Звягинцев В.А. Семасиология. -М.: МГУ, 1957. С.6,17.
46. Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси. -Т.: Фан, I, 1956, II-III. 1959.
47. Иброҳимов С. Ўзбек тили касб-ҳунар лексикаси тадқиқотидан («Ўзбек шевалари лексикаси»), -Т: Фан, 1966. 121-б.
48. Исматуллаев Н. Ҳозирги ўзбек тилида эвфемизмлар. ТошДПИ нинг «Илмий асарлар»и, 42-т., 1-китоб, 1963. 3-59-б.
49. Исматуллаев Н. Эвфемизмларнинг луғат составини ва сўз маъноларини бойитишдаги аҳамияти. Тош ДПИнинг «Илмий асарлар»и, 2-китоб, 1964. 3-12-б.
50. Исматуллаев Н. Эвфемизмы в современном узбекском языке: Автореф. дис....канд. филол. наук. -Т.: 1963. С.19.

51. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. -Самарқанд, 1999. 200-б.
52. Йўлдошев Б. Ўзбек тилида фразеологик воситаларнинг услубий-функционал хусусиятлари. ДД. -Т.: 1993.
53. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. -М.: Наука, 1976.
54. Кацев А.М. Эвфемизмы в современном английском языке: Автореф. дис.... докт. филол. наук. -Л., 1977. С.19.
55. Кичкилов Ҳ., Қобилов Э. Чўпон таёғининг хосиятлари // Мулоқот, №3, 2003. 47-48-б.
56. Кошғарий Маҳмуд. Девони лувотит-турк. -Т.: 1960, I-т. 74-б.
57. Мираҳмедова З. Ҳозирги ўзбек тили анатомия терминологияси. НДА. -Тошкент, 1994.
58. Мирзаева С. Ўзбек халқ афсун-дуолари фольклор жанри сифатида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1992, №2, 31-34-б.
59. Михайловская Н.Г. Русская речь. -М.: Наука, 1985. С.24-29.
60. Мукаррамов М. Кўчимларнинг ўзаро муносабати // Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, №5, 52-53-б.
61. Мусабоев Г.Г. Ҳозирги замон қозоқ тили. I-т., Лексика. Алматы: 1959. 27-б.
62. Мусаев Қ. Бадий таржима ва нутқ маданияти. -Т.: Ўқитувчи, 1976. 17-18-б.
63. Мухтасар. -Т.: 1994. 272 Б.
64. Муҳаммад Боқир. Баҳоуддин Балогардон. -Т.: Ёзувчи, 1993. 208 Б.
65. Муҳаммад Исо ибн Турсунбой ибн Юнусхожи. Исломи дини ва ибодати қоидалари. Т.: Ўзбекистон, 1993. 22-23-б.
66. Муҳаммадиев Р. Аския. -Т.: Ф.Фулум, 1970.
67. Муҳаммад Содиқ. Тафсири Ҳилол, 30-Амма пораси, 150 Б.
68. Навоий асарлари луғати (тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов). -Т.: 1972. 318-319-б.
69. Навоий А. Асарлар, 14-т.-Т.: 1967. 272 Б.
70. Неъматов Ҳ. Сўз, унинг тил ва нутқдаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти, 1988, №6, 23-27-б.

71. Нишонова Н. Ўзбек тилида «хайвон» архисемали лексемалар майдонининг мазмуний таҳлили. НДА.-Тошкент, 2000.

72. Нурмонов А. Сўз ҳақида сўз // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, №5, 67–71-б.

73. Нурмонов А. Тасдиқ ва инкорнинг паралингвистик воқиталар ёрдамида ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 1979, №1, 32-б.

74. Нурмонов А., Маҳмудов Н., Солихўжаева С., Аҳмедов А. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси (А.Ҳожиев таҳририда). -Т.: Фан, 1992. 296 Б.

75. Об-ҳаво даракчилари. Тўплам. -Т.: 1996 (Тўплаб нашрга тайёрловчи М.Жўраев).

76. Омонтурдиев А. Юристар нутқи // Қонун ҳимоясида, 2000, №10, 21–23-б.

77. Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. -Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси, 2000. 128-б.

78. Омонтурдиев А. Бир сўз луғати.-Термиз: Бойсун, 1996. 45-б.

79. Омонтурдиев А. Ўзбек тилининг қисқача эвфемик луғати. Т.:

80. Омонтурдиев А., Омонтурдиев Ж. Сўз қўллаш санъати. -Термиз: Жайхун, 1994. 60 Б.

81. Омонтурдиев Ж. Навоийда сўзнинг тасаввуфий талқини // Тафаккур, 2004, №4, 93–93-б.

82. Отамирзаева С. Олгин бешик сарвари // Саодат, 2003, №2, 25-б.

83. Ота Раҳим. Тил ва эл ули // Гулистон, 1990, № 5, 24–26-б.

84. Очилов К. Соғим қўшиқлари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, № 2, 72–75-б.

85. Очилов К. Суннат тўйининг халқ оғзаки ижодида, тасвирланишига доир//Ўзбек тили ва адабиёти, 2004, №5, 64–66-б.

86. Пардаев З. Ўзбек тилининг заргарлик терминологияси. НДА. -Тошкент, 1994.

87. Перетрухин В.Н. Беседа о языке и культуре речи. – Тюмень, 1962. С.18.

88. Пинхасов Я. Ҳозирги замон ўзбек тилининг лексикаси. -Т.: 1960. 66-б.

89. Поливанов Е.Д. Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. -Т., 1933. С.3.
90. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка. -Харьков, 1894. С.103.
91. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. -Т.:Фан, 1966. 117 Б.
92. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик лугати.-Т.: Қомуслар Бош тахририяти, 1992. 382 Б.
93. Раҳматуллаев Ш., Юнусов Р.Жой лексемаси семаларининг лексик контексти, Тош ДУнинг «Илмий асарлар»и. -Т.: 1975. 53-6.
94. Раҳимов С. Сурхондарё ўзбек шевалари лугати. -Т.: 1995. 3-8-б.
95. Реформатский А.А. Введение в языковедение.- М.: Просвещение, 1967. С.544.
96. Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка. -М.: Высшая школа, 1965. 356с.
97. Розенталь Д.Э., Теленкова М. А.. Справочник лингвистических терминов. М.: Просвещение, 1972. С.247.
98. Сайфиддинова Ж. Жонзотлар ҳаёти // Тафаккур, 4-сон, 2004. 53-55-б.
99. Саломов. Тил ва таржима. -Т.: Фан, 1966, 384-б.
100. Самойлович А.Н. Женские слова у алтайских турков // Язык и литература. -Л., 1929. -Т.III. С.124-125.
101. Самойлович А.Н. Запретные слова в языках казах-киргизской замужней женщины. -СПб., 1915. С.167.
102. Саримсоқов Б.И. Ўзбек маросим фольклорининг жанрлар состави, генезиси ва поэтикаси. -ДД. -Т.: 1987. 189 Б.
103. Саримсаков Б.И. Узбекский обрядовый фольклор, его жанровый состав, генезис и поэтика: Автореф. дис....докт. филол. наук. -Т., 1987. С.27-35.
104. Сат Ш.Ч. Табу и эвфемизмы в тувинском языке // Советская тюркология. -Баку, 1981, №5. С.45.
105. Сафаров П.С. К формированию зоонимов узбекского языка: названия коз и овец // Советская тюркология, 1989, №5. С.85-92.
106. Сафарова Р. Гиннонимия в узбекском языке (на материале)

риала общеупотребительных зоонимов). Автореф. дис.... канд. филол. наук. Ташкент, 1990.

107. Содиқов А., Абдуазизов А., Ирисқулов М. Тилшуносликка кириш. -Т.: Ўқитувчи, 1981. 266 Б.

108. Суперанская А.Б. Личные имена в официальном и неофициальном употреблении // Антропонимике. -М.: 1970. С.180-188.

109. Таъбирномаи Юсуф алайҳиссалом. -Т.: Ўзбек маскани, 1990 (ношр Саидбек Ҳасан).

110. Телия В.Н. Что такое фразеология? -М.: Наука, 1966. С.7.

111. Темур тузуклари. -Т.: 1991. 112 Б.

112. Толстой Н.И. Некоторые проблемы и перспективы славянской и общей этнолингвистики (Известия АН СССР, серия «Литература и язык». 1982. Т.41, №5, С.397-405.

113. Толеънома. -Т.: Фан, 1993 (ношр Маҳмуд Ҳасаний, Маҳмуд Умар).

114. Тошалиев И. Стилистик норма муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1984, №5, 29-42-б.

115. Тошева Г. Совчилар қадами етган уй //Мулоқот, №3, 2002. 47-48-б.

116. Тоғаева Д. Инс-жинслар ҳақида ўзбек оғзаки ҳикояларининг образлар системаси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, № 6. 44-47-б.

117. Турбачев О.Н. Из истории табунистических названий // Вопросы славянского языкознания. Вып.3. -М., 1958. С.12.

118. Турсунов Р. Ёр-ёрларнинг мусиқий табиати //Ўзбек тили ва адабиёти, 1990, № 1, 59-62-б.

119. Турсунова Т. Ўзбек тилида гиламчилик лекоикаси тарихидан. Низомий номидаги ТошДПИнинг «Илмий асарлар»и, 87-том, 3-17-б.

120. Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. Т.: Фан, 1978.

121. Тўйчиев Б. Яйлов, қишлов, керага ва олтин сўзларининг шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти, 2000, №3, 68-б.

122. Умаров Э. Ўзбек тили фразеологияси тараққиётида Алишер Навоийнинг роли. -Т.: Фан, 1968. 188-191-б.

123. Умурқулов Б. Бадий адабиётда сўз. -Т.: Фан, 1993. 35-40-б.
124. Усмонов С. Модал-релятив формалар, ТошДПИнинг «Илмий асарлар»и, 2-китоб. -Т.: 1964. 208-209-б.
125. Усмонов С. Ҳозирги замон ўзбек тилида омоним ва синонимлар. Тош ДПИнинг «Илмий асарлар»и, 1959, 25-б.
126. Усмонов С. Умумий тилшунослик. -Т.: Ўқитувчи, 1972. 125-151-б.
127. Усмонов С. Ўзбек тилида ундовлар. -Т.: Фан, 1953. 9-б.
128. Файзиев Т. Мирзо Улугбек авлодлари. -Т.: Ёзувчи, 1994. 40 Б.
129. Файзиева Х. Бойсун-Шўрчи ўзбек шеваларида отларнинг ёши, туси, жинсига кўра номланиши // Тилшуносликнинг долзарб масалалари ва Нутқ маданияти муаммолари (Республика конференция материаллари). -Термиз, 2004. 81-84-б.
130. Дж. Золотая вета. Вып. 1. Магия идеологии. -М., 1928. С.37-38.
131. Холмирзаев Ш. Сўнгги бекат. -Т.: Ёзувчи, 1976. 70-75, 186-б.
132. Черкасова Е.П. О метафорическом употреблении слов. Исследования по языку советских писателей. -М., 1959. С.13.
133. Чориев З. Тарих атамаларининг қисқача изоҳли луғати, (иккинчи нашри) Т.: Академия, 2002. 256 Б.
134. Чўлпон. Кеча ва кундуз. -Т.: Адабиёт ва санъат, 1991. 576 Б.
135. Шахжури К.К. Эвфемизмы и их роль в изменении значений слов: Автореф. дис....канд. филол. наук.-Тбилиси, 1956. С.20.
136. Широков О.С. Введение в языкознание. -М.: МГУ, 1985. С.264.
137. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек шеваларида лексик мослик ва уларнинг адабий тилга муносабати («Ўзбек шевалари лексикаси»), -Т.: Фан, 1966. 16-17-б.
138. Шоабдурахмонов Ш. Антропонимик формантларнинг таркибий-функционал ривожини ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 2003, №4, 20-б

139. Шоабдураҳмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. -Т.: Фан, 1962. 202–205-б.
140. Шомақсудов А., РасуловИ., ҚўнғуровР., РустамовХ. Ўзбек тили стилистикаси. -Т.: Ўқитувчи, 1983. 248 Б.
141. Энгельс Ф. Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши. -Т.: Ўздавнашр, 1956, 95–96-б.
142. Юлдашев Б. Стилистический анализ узбекской художественной прозы. -Т.: Ўқитувчи, 1989. С.136.
143. Яхшиева Г.Т. Ўзбек тилида фонографик услубий воситалар АҚД. Т.: 1997. 14–16-б.
144. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. -М.: Наука, 1981, 2-том. 558–559-б.
145. Ўзбекистон Республикаси жиноят кодекси. -Т.: 1995, 55–, 100–, 127–, 146–, 149-б.
146. Ўз СЭ, 5–т., 302-б.
147. Ўз СЭ, 2–т., 1978, 203-б.
148. Ўринова О.Т., Ўринов Т. Чорвачилик лексикаси ва ўзбек ономастикаси // Ономастика Узбекистана. -Т., 1989. 178 Б.
149. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси. -Т.: Ўқитувчи, 1985. 19–95-б.
150. Қиссаси Рабғузий. -Т.: Ёзувчи, 1–китоб, 1990. 18–, 20–, 29–32-б.
151. Қобилов Э. От ҳақида нималар биламиз// Мулоқот, №3, 2002. 46–47-б.
152. Қобуснома. - Т.: Ўздавнашр, 1968. 38–39-б.
153. Қодиров З. Пайғамбар қиссаси,... 94 Б.
154. Қурбонов Т., Йўлдошева А. Орнитонимлар – услубий восита сифатида// Тилшуносликнинг долзарб масалалари ва нутқ маданияти муаммолари (Республика конференция материаллари). -Термиз, 2004. 121-123-б.
155. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. -Т.: Ўқитувчи, 1992. 160-б.
156. Қўчқоров Н. Халқ қарғиш ва олқишларининг тарихийлик принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1991, №6, 40–43-б.
157. Ғойибов С. Эмоционал–экспрессив қатлам ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1976, №5, 42-б.

158. Фуломов А. Ўзбек тилида кўплик категорияси. -Т.: 1944.

159. Фуломов Ҳ. Чил сўзининг қўлланиши ва маънолари «Ўзбек шевалари лексикаси». -Т.: Фан, 1966.

160. Ҳаким Термизий. Наврўзнома ва солнома. -Т.: Меҳнат, 1991.

161. Ҳафтаноман Юсуф алайҳиссалом. -Т.: Ўзбекистон маскани, 1990 (ношр Т.Тўрабеков).

162. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари лугати (Н.Маллаев таҳририда). -Т.: Ўқитувчи, 1967. 300 Б.

163. Ҳожиёв А.П. Модал ёки субъектив баҳо формалари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1978, №1, 3-6-б.

164. Ҳожиёв А.П. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. -Т.: Ўз МЭ, 2002.

* Бу масала алоҳида режада ўрганилиш керак.

** Бу жараён махсус ўрганилиши керак.

*** Қасам объекти, субъекти, воситаси (аргументи) махсус ёритишни талаб этади.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
1-боб. Табу ва эвфемиканинг назарий асослари	11
1.1. Табу ва эвфемика – этнолингвистиканинг ўрганиш объекти	11
1.2. Табу ва эвфемиканинг шаклланиш асослари	17
1.2.1. Диний-мифологик асос	17
1.2.2. Сўз магияси	22
1.2.3. Нутқнинг этик-эстетик талаби	34
1.2.4. Сиёсий-мафкуравий эҳтиёж талаби	39
1.2.5. Сўзловчининг субъектив эҳтиёж талаби	43
1.3. Эвфемиянинг ёндош ҳодисаларга муносабати ва эвфемик маъно мезони	45
1.4. Эвфемиянинг тил сатҳига муносабати	51
1.5. Эвфемиянинг таснифий асослари	53
1.6. Табу ва эвфемиянинг эволюциясига доир	66
2-боб. Чорвачилик билан боғлиқ чорвадор нутқи эвфемикаси	69
2.1. Ҳайвон номи ва хусусиятлари билан боғлиқ эвфемик воситалар	78
2.2. Чорва билан «мулоқот» эвфемияси	86
2.3. Чорванинг урчиши билан боғлиқ эвфемик воситалар	89
2.4. Чорва маҳсулоти билан боғлиқ эвфемик воситалар	92
2.5. Чорва миқдори билан боғлиқ эвфемик воситалар	101
2.6. Мол суяклари ва уларнинг қисмлари билан боғлиқ эвфемик воситалар	102
2.7. Чорва ахлати билан боғлиқ эвфемик воситалар	104
2.8. Чорва ўлими билан боғлиқ эвфемик воситалар	105
2.9. Ўт лексемаси билан боғлиқ эвфемик воситалар	107
2.10. Чорва касалликлари билан боғлиқ эвфемик воситалар	108
2.11. Чорвани бичиш ва тамғалаш билан боғлиқ эвфемик воситалар	110
2.12. Чўпон ва таёқ билан боғлиқ эвфемик воситалар	110
2.13. Мол савдоси (бозор нутқи) билан боғлиқ эвфемик воситалар	115
2.14. Қассобчилик билан боғлиқ эвфемик воситалар	117
15. Бой(лик) ва камбағал(лик) тушунчалари билан боғлиқ эвфемик воситалар	118
2.16. Ҳалол ва ҳаром ташқи шарт шартчалари билан боғлиқ эвфемик воситалар	121

2.17. Ўғри ва ўғирланган тушунчалари билан боғлиқ эвфемик воситалар	122
2.18. Чорва пайрови билан боғлиқ эвфемик воситалар	123
2.19. Эвфемик идиома	124
2.20. Парафрастик эвфема	126
3-боб. Этнографик удум билан боғлиқ чорвадор нутқи эвфемикаси	134
3.1. Абрुक чиқармоқ удуми	134
3.2. Ис чиқармоқ удуми	135
3.3. Мотам-маросим билан боғлиқ эвфемик воситалар	136
3.3.1. «Момоши» билан боғлиқ эвфема қўллаш	137
3.3.2. Қурбонлик билан боғлиқ эвфемик воситалар	137
3.3.3. Кўпкори билан боғлиқ эвфемик воситалар	139
3.3.4. Кураш билан боғлиқ эвфемик воситалар	143
3.4. Қасам матни эвфемикаси	146
3.5. Қарғиш ва олқиш эвфемикаси	150
3.5.1. Эвфемик қарғиш воситалари	152
3.5.2. Эвфемик олқиш воситалари	159
3.6. Оила қуриш билан боғлиқ муомала эвфемикаси	162
3.6.1. Совчи нутқи эвфемаси	163
3.6.2. Никоҳ нутқи эвфемаси	172
3.6.3. Никоҳ тўйи нутқи эвфемаси	174
3.6.4. Келин-куёв нутқи эвфемаси	175
3.7. Гўянда нутқи эвфемикасининг лингвопоэтикаси	184
3.8. Прогнозтик эвфема	194
Умумий хулосалар	199
Илова	204
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	220

•

**Термиз давлат университети Илмий кенгаши томонидан
нашрга тавсия этилган**

**Муҳаррир: Маъмура Содиқова
Компьютерда саҳифаловчи: Диёр Ахунджанов**

•

Нашриёт рақами: М-306. Босишга русхат этилди 20.07.2006 й.
Қоғоз бичими 60x84^{1/16}. Офсет босма. Офсет қоғози. Шартли босма т.16.
Ҳисоб-нашриёт т. 14,0. Адади 300 нускада.
Буюртма № 51. Келишилган нархда.

ЎзРФА «Фан нашриёти: 100047, Тошкент, акад. Я. Ғуломов кўчаси, 70.

ЎзР ФЛАК босмахонасида чоп этилди. 100170.
Тошкент, И. Мўминов кўчаси, 13-уй.